

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI**

TEK DİLLİ GENEL SÖZLÜKLERDE TANIM

Doktora Tezi

Bilge GÖKTER GENÇER

Ankara-2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI**

TEK DİLLİ GENEL SÖZLÜKLERDE TANIM

Doktora Tezi

Bilge GÖKTER GENÇER

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN

Ankara-2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI**

TEK DİLLİ GENEL SÖZLÜKLERDE TANIM

Doktora Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1-

2-

3-

4-

5-

Tez Savunması Tarihi

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan danışmanlığında hazırladığım “Tek Dilli Genel Sözlüklerde Tanım (Ankara 2018)” adlı yüksek lisans - doktora/bütünleşik doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:
Bilge GÖKTER GENÇER

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE.....	6
1.1. Sözlükbilim.....	6
1.2. Sözlükbilimin Dilbilimin Alt Alanlarıyla İlişkisi.....	14
1.2.1. Sözlükbilim ve Sözcükbilim İlişkisi	14
1.2.2. Sözlükbilim ve Anlambilim İlişkisi	19
1.2.2.1. Anlam Nedir?	23
1.2.2.2. Anlamla İlgili Bazı Kavramlar ve Yaklaşımlar.....	32
1.2.2.2.1. Göndergesel Yaklaşım: Sense ve Reference	32
1.2.2.2.2. İmaj Teorisi: Zihinsel Temsil	37
1.2.2.3. Anlam Türleri.....	38
1.2.2.3.1. Temel Anlam	41
1.2.2.3.2. Yan Anlam.....	43
1.2.2.3.3. Mecaz Anlam.....	47
2. BÖLÜM: SÖZLÜK VE TANIM	50
2.1. Sözlük Maddesi ve Planlama.....	50
2.1.1. Sözlükte Bilgi Kategorileri	51
2.2. Tanım Nedir?	54
2.3. Tanım Türleri: Sözcük Tanımı ve Nesne Tanımı	68
2.4. Sözlükbirimlerin Tanımlanması	71
2.4.1. Leksikografik Tanım/Sözlük Tanımı	71
2.4.2. Tanımlama İlkeleri.....	77
2.4.3. Tanımlama Yöntemleri	89
2.4.3.1. Analitik/İçlemsel Tanımlama	94
2.4.3.2. Sentez Yoluyla/Kaplımsal Tanımlama	106
2.4.3.3. Tipikleştirme Yoluyla Tanımlama	110
2.4.3.4. Eşanlımlılarla Tanımlama.....	112
2.4.3.5. Kurala Dayalı Tanımlama	119
2.4.3.6. Dolaylı/İma Yoluyla Tanımlama	120
2.4.3.7. Düzenlemsal Tanımlama	121
2.4.3.8. İşari/Gösterimsel Tanımlama	122

2.5. Tanımlamada Yardımcı Unsurlar	124
2.5.1. Etiketleme	124
2.5.2. Örneklendirme	126
3. BÖLÜM: SÖZCÜK VE TANIM	130
3.1. Sözlükte Anlam	130
3.2. Çokanlamlılık ve Anlam Sırası	131
3.3. Leksikal Kategorilere Göre Tanım	141
3.3.1. İsim	141
3.3.2. Sıfat	144
3.3.3. Zarf	147
3.3.4. Fiil	149
3.3.5. İşlevsel Sözcükler	158
3.4. Sözcükler Arası Anlam İlişkileri Bakımından Tanımlama	161
3.4.1. Eşadlılık ve Tanım	161
3.4.2. Eşanlamlılık ve Tanım	168
3.4.3. Zıtanlamlılık ve Tanım	175
3.4.5. Altanlamlılık ve Tanım	179
3.4.6. Meronimi ve Tanım	184
3.4.7. Eşdizimlilik ve Tanım	186
4. BÖLÜM: SÖZLÜKBİRİMLERİN TANIMLANMASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	190
SONUÇ	223
KAYNAKLAR	228
DİZİN	240
ÖZET	246
ABSTRACT	247

ÖNSÖZ

Modern sözlükçülük çalışmaları 1960'lı yıllarda Kuzey Amerika, Rusya ve Fransa, Almanya, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde başlamıştır. Bugün sözlükbilim literatürüne bakıldığında, bu alanın temel kaynağı sayılabilecek pek çok çalışmanın Avrupalı ve Amerikalı araştırmacılar tarafından ortaya konulduğu görülmektedir. Sözlükçülük tarihi araştırmalarıyla başlayan çalışmalar daha sonra sözlük yazımı kuramları, sözlük eleştirisi ve sözlük kullanımı üzerine çalışmalarla devam etmiştir. Zamanla sözlükbilim ayrı bir araştırma alanı olarak gelişmiş; yalnızca pratikte sözlük yazımını değil, sözlüğün hazırlık ve yazım aşamalarındaki tüm süreçleri içine alan, hem uygulamalı hem de teorik bir disiplin hâline gelmiştir. Sözcükbilim ve anlambilim gibi dilbilimin diğer alt dallarıyla yakından ilişkili olması sebebiyle önceleri bu alanlar içinde, özellikle leksikoloji, yani sözcükbilimin altında bir inceleme alanı olmuştur. Dünyada bugün sözlük türleri, eski sözlükler, sözlük yazımı, sözlük kullanımı, sözlük eleştirisi vb. sözlüklerle ilgili tüm tarihî, sistematik ve eleştirel çalışmalar bağımsız bir araştırma alanı olarak sözlükbilim altında değerlendirilmektedir.

Türkiye'de ise sözlükbilimin bağımsız bir alan olarak ortaya çıkışı, Batılı çalışmalara kıyasla daha geç dönemlere rastlamaktadır. Batı'daki gelişmelerin takip edilmesiyle 2000'li yıllardan sonraki dönemlerde sözlük yazımının sadece sözcükleri listelemekten ibaret bir iş olmadığı, sözlük yazımının belli yöntem ve kurallar çerçevesinde yapılması gerektiği fark edilmiştir. Bu farkındalık araştırmacıları "İdeal bir sözlük nasıl olmalıdır?" sorusuyla karşı karşıya getirmiştir. Bu soru hem mevcut sözlükler hem de yeni hazırlanacak sözlükler için, özellikle içerikle ilgili olarak, dilbilimsel bir bakış açısını gerekli kılmıştır. Bugün sözlüklerle ilgili çalışmalar sözlükbilim adı altında yapılmakta, Batı'daki gibi bağımsız bir alan olarak Türkiye'de de araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Ancak alandaki çalışmaların henüz başlangıç aşamasında olduğu da bir gerçektir.

Türkiye’deki sözlükbilim çalışmalarında en büyük eksiklik teorik çalışmaların azlığı ve sözlüklerde bu eksiklikten kaynaklanan yöntem sorunlarının bulunmasıdır. Genel sözlükler başta olmak üzere diğer özel amaçlı sözlükler incelendiğinde, en çok karşılaşılan yöntem sorunlarının başında maddebaşı sözcüklerin “tanımlanması” meselesi gelir. Oysa Batı’da yapılan sözlükbilim çalışmalarına bakıldığında tanımlamayla ilgili teorilerin geliştirildiği ve tanımlama konusuna kaynaklarda geniş yer ayrıldığı görülmektedir. Sözlükbilimle ilgili temel kaynaklarda tanım ve tanımlama kavramlarından, tanım türlerinden, sözlük maddelerinin nasıl tanımlanacağına dair temel ilkeler ve yaklaşımlardan ayrıntılı olarak bahsedilmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de henüz yeni bir araştırma alanı olan sözlükbilimdeki teorik eksiklikten yola çıkılarak “Sözlükte yer alan maddebaşı sözcükler, yani sözlükbirimler nasıl tanımlanmalıdır, tanımlamada hangi ölçütler ve ilkeler göz önünde bulundurulmalıdır, hangi tanım türleri ve yöntemlerinden yararlanılmalıdır?” vb. soruların cevapları konuyla ilgili yabancı literatürde yer alan teorik yöntem ve yaklaşımlar temele alınarak verilmeye çalışılacaktır.

Tez çalışması süresince akademik bilgi ve tecrübesiyle çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği ve desteği olan, çalışmayı başından sonuna kadar titizlikle okuyarak katkı ve tavsiyelerini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan’a, tez izleme komitelerindeki görüş ve önerilerinden yararlandığım hocalarım Prof. Dr. Halil İbrahim Usta ve Prof. Dr. Melek Erdem’e, her zaman yanımda olan sevgili arkadaşlarım Melike Üzüm, Hülya Uysal, Hadra Kübra Erkinay ve Yasemin Çürük’e, özellikle tezin son aşamaya gelmesinde, ilgisi ve desteğiyle bana daima güç veren sevgili eşim Caner Gençer’e çok teşekkür ederim.

KISALTMALAR

Ar.	Arapça
Az.	Azerice
bk.	bakınız
ET	Eski Türkçe
Fa.	Farsça
Fr.	Fransızca
<i>GTS</i>	Güncel Türkçe Sözlük
İng.	İngilizce
krş.	karşılaştırınız
Lat.	Latince
<i>MBTS</i>	Misalli Büyük Türkçe Sözlük
mec.	mecaz
Trkm.	Türkmençe
<i>TS</i>	Türkçe Sözlük

GİRİŞ

Teorik sözlükbilim çalışmaları Avrupa, Amerika ve Rusya’da, 1960’lı yıllarda başlamıştır. Bu çalışmalarda; sözlük nedir sorusundan sözlük türleri, sözlük kullanımı ve kullanıcıları, sözlükçülük tarihi, sözlük yazımı, sözcüklerin tanımlanması, etimoloji, korpus oluşturma ve sözlük eleştirilerine kadar pek çok konu ele alınmış ve teorik sözlükbilim alanında öncü çalışmalar ortaya konulmuştur.

Tezin konusu gereği, yabancı literatürdeki “tanım” (*definition*) ile ilgili teorik çalışmalar taranmış, tanım ve tanımlama konusunu içine alan sözlükbilim (*lexicography*) alanının belli başlı çalışmaları incelenmiştir. Bu çalışmaların bir bölümü tezde önemli ölçüde yararlandığımız temel kaynakları oluşturmaktadır. Bunlar arasında, tanım konusundaki en eski çalışmaların başında gelen R. Robinson’un (1972) (ilk baskısı, 1954) *Definition* adlı çalışması hem tanım konusunun Batı’da uzun yıllardır araştırıldığını ve çalışıldığını göstermesi hem de tanım türleri ve yöntemleriyle ilgili temel bilgileri vermesi açısından önemlidir. Robinson’un başlı başına tanım konusunu ele alan bu çalışması, sözlükbilim dışında felsefe, mantık ve matematik alanlarındaki tanım kavramından da söz eder. Bunun dışında literatürde tanım konusuna genişçe yer veren sözlükbilimle ilgili diğer kaynaklardan da yararlanılmıştır. L. Zgusta’nın (1971) *Manual of Lexicography* adlı el kitabı literatürdeki temel kaynaklardan biridir. Zgusta, leksikal anlamdan sözlük hazırlamaya kadar sözlükbilimin gelişmekte olan yöntemsel meseleleri üzerinde durur. Çalışmada tek dilli sözlüklerde anlam ve tanımla ilgili yaklaşımlara da yer verilmiştir.

Öncü çalışmaların yanı sıra daha yeni ve güncel yayınlar da gelişen ve değişen kuramsal yaklaşımların takip edilmesi açısından incelenmiştir. Bunlar arasında çalışmada sık sık başvurduğumuz iki yayın; S. Landau’nun (2001) *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography* adlı çalışması ve H. Jackson’ın (2002) *Lexicography: An Introduction* adlı sözlükbilime giriş kitabıdır. Landau çalışmasında sözlük terimi,

sözlükçülük tarihi, sözlük kullanımı, sözlük yazımı vb. konuları ele alır. Yine çalışmasının bir bölümünü tanım konusuna ayırmıştır. Landau, sözcüklerin tanımlanması ile ilgili bazı ilkeler belirleyerek iyi bir tanımın özelliklerinden söz eder. Jackson da tanım konusunu “Sözlükte Anlam” ve “Tanım” başlıkları altında iki bölümde ele alır. Sözcüklerin leksikal ve anlamsal ilişkilerinden bahsettikten sonra leksikografik tanımlamalar üzerinde durur. Özellikle sözcüklerin anlam ilişkilerinden yola çıkılarak nasıl tanımlama yapılacağı ve bağlam, eşdizimlilik, gramer gibi faktörlerin sözcüğün tanımlanmasındaki rolünden bahseder.

Türkiye’de ise teorik sözlükbilim alanı ancak yakın dönemlerde ilgi görmeye başlamıştır. Son zamanlarda düzenlenen sempozyumlar ve akademik yayınlar bu alana dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bugüne dek sözlük araştırmacılığı ile ilgili Türkçe literatür daha çok sözlükçülük tarihi ve mevcut sözlükler üzerine değerlendirmeleri konu alan çalışmalarla sınırlı kalmıştır. Sözlüklerin nasıl hazırlanacağına dair sistematik ve tipolojik çalışmalar henüz beklenen seviyede değildir. Türk sözlükçülüğünü konu edinen ilk çalışmalar, yabancı Türkologlar tarafından ortaya konulmuştur. Bunlardan A. Tietze’nin *Problems of Turkish Lexicography* (1960)¹ adlı makalesi en eski çalışmalardan biridir. Yine Tietze’nin *Die Lexikographie der Turksprachen I: Osmanisch-Türkisch* (1991) ve G. Doerfer’in *Die Lexikographie der Turksprachen II: Sonstige Turksprachen* (1991)² adlı yazıları Türkçe sözlüklerin ele alındığı başlıca çalışmalar arasındadır. Türk dili alanında sözlükbilim terimini kullanarak ilk kez Türkçe sözlükleri ve Türk sözlükçülüğünü konu alan çalışmalardan *Kuram* (1996) dergisinin “Sözlükbilim Dosyası” ve Türk dilinin tarihî sözlükleri ile çağdaş Türk dillerinin sözlükleri üzerinde duran *Kebikeç* (1998, 1999) dergisinin 6, 7 ve 8. sayıları Türkiye’de sözlük araştırmacılığının gelişmesi bakımından önemlidir. Ayrıca, Doğu Akdeniz

---

¹ 1960’ta, Indiana Üniversitesinde sözlükbilim üzerine yapılan bir konferansta sunulmuştur. Bk. Householder ve Saporta (1962).

² Adı geçen makaleler için bk. Hausmann, vd. (1989-1991).

Üniversitesi tarafından düzenlenen *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu* (1999) da sözlükbilim alanında yapılan ilk sempozyum olması bakımından önem taşır. Ancak anılan çalışmalarda sözünü ettiğimiz teorik meselelere yeterince yer verilmemiştir. Türk sözlükçülüğünü konu alan bu çalışmalar dışında, özellikle *Türkçe Sözlük* (TDK) üzerine değerlendirmelerin, sözlüğün hazırlanışı ve iç yapısıyla ilgili eleştirilerin yer aldığı bazı çalışmalar da mevcuttur. Bunlar içinde sözlükteki tanımlarla ilgili problemlere dikkat çeken çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda daha çok *Türkçe Sözlük*'teki madde yapısı incelenmiş, tanımlardaki veya örneklerdeki yöntem yanlışları tespit edilmiştir. Bunlar arasında Kara (1998), Kaya (2001), Uzun (2003), Ateşman (2007), Usta (2009) ve Boz'un (2009) çalışmaları sayılabilir. Yalnızca *Türkçe Sözlük* üzerinden eleştirel değerlendirmelerin yapıldığı bu çalışmalar dışında, henüz Batı'daki gibi teorik bilgilerin yer aldığı el kitapları veya monografiler hazırlanamamıştır. Alanın bu eksikliği son zamanlarda düzenlenen bilimsel toplantılar vasıtasıyla gündeme getirilmeye ve Türkiye'de sözlükbilim alanının gelişmesine yönelik Batı'daki benzerleri örnek alınarak yeni çalışmalar teşvik edilmeye başlanmıştır.³ Bu çalışmanın hazırlanmasında da sözlükbilim alanındaki bu ihtiyaç ve eksiklik göz önünde bulundurulmuştur.

Türkiye'deki kuramsal sözlükbilim çalışmalarının son yirmi yıldır ilgi görmeye başladığı düşünüldüğünde bu çalışma, bir sözlüğün en temel unsuru olan "tanım" konusunda, Türkiye'de gelişmekte olan sözlükbilimin teorik altyapısına bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Batı'daki kuramsal sözlükbilim çalışmaları temelinde, Türkçe tek dilli genel sözlükler için sözlükbirimlerin tanımlanmasıyla ilgili teorik bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Yabancı literatürdeki teori ve yaklaşımlar; diller arasındaki tipolojik farklılıklar, toplumlar arasında değişiklik gösteren sosyo-kültürel değerler vb. açılardan değerlendirilerek Türkçeye uygulanmıştır.

---

³ Son zamanlarda yapılan teorik çalışmalardan biri için bk. Bozkurt (2017).

Çalışmada özellikle tek dilli sözlükler (*monolingual dictionaries*) temele alınarak tanım ve tanımlama prensiplerinin ele alınması amaçlanmıştır. Farklı amaç ve türdeki sözlükler genel olarak sözlük hazırlama teknikleri bakımından benzese de sözlükte yer alacak bilgi kategorileri bakımından sözlük türleri arasında tamamen farklı uygulamalar ve sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmanın amacı ve çıkış noktası, öncelikle tek dilli genel sözlüklerdir.

Tezin amacı, Türkçedeki genel amaçlı herhangi bir sözlüğün, bütünüyle, tanımlar açısından bir değerlendirmesini veya eleştirisini yapmak değildir. Literatürde tanım konusunda benimsenen kurallar, yaklaşımlar, ilke ve yöntemler ele alınarak Türkçe sözlük yazımında bu leksikografik teorilerin takip edilip edilemeyeceği, uygulamada mevcut sözlüklerdeki tanım yöntemlerinin teorilerle ne ölçüde örtüştüğü ortaya konmaya çalışılmıştır. Bir başka ifadeyle, Türkçe genel amaçlı sözlüklerdeki maddebaşları ile tanımları arasındaki ilişki incelenerek sözlük yazım teorileri açısından Türkçedeki tanım tipolojisi değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda yeri geldiğinde *Türkçe Sözlük*'teki ilgili maddeler için yeni tanım önerileri de sunulmuştur. Türkçede henüz teorik sözlükbilim alanına yönelik bir çalışma bulunmadığından bu çalışmanın alana katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Birinci bölümde, tanım konusuna kuramsal bir çerçeve oluşturması amacıyla, sözlükbilimden ve sözlükbilimin diğer dilbilim alanlarıyla ilişkisinden söz edilmiştir. Bu bölümde özellikle tanımın anlamla ilişkisi göz önünde bulundurularak anlam sorununa ve anlam türlerine de değinilmiştir. Çalışmanın sınırlarından uzaklaşmamak için anlam türleri, yalnızca sözlüklerin yansıttığı anlam görünümleri çerçevesinde ele alınmıştır.

İkinci bölüm çalışmanın asıl odak noktasıdır. “Sözlük ve Tanım” başlıklı bölümde tanım konusu sözlük düzleminde değerlendirilmiştir. “Tanım”ın ne olduğu, önce mantık ve felsefe yaklaşımlarından hareketle ele alınmış, daha sonra sözlüklerde

tanım konusu detaylandırılmıştır. Bu bölümde sözlükbirimlerin tanımlanmasında ortaya çıkan ilke ve yöntemler Batı'daki kuramsal çalışmalardan hareketle değerlendirilmiş, Türkçe sözlük maddeleri üzerine bir model oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın “Sözcük ve Tanım” başlıklı üçüncü bölümünde ise tanım, sözcük düzleminde ele alınmıştır. Bu amaca yönelik olarak tanım, leksikal kategoriler ve sözcükler arasındaki sentaktik ve paradigmatik ilişkiler açısından incelenmiş, sözlükbirimlerin tanımlanmasında leksikal ve anlamsal unsurların rolleri değerlendirilmiştir.

Son bölümde ise önceki bölümlerde verilen teorik bilgiler çerçevesinde Türkçe tek dilli genel sözlüklerde –özellikle *Türkçe Sözlük*'te- farklı yapı ve türdeki sözlükbirimlerin tanımlarında karşımıza çıkan çeşitli sorunlar tespit edilmiş ve bu sorunlarla ilgili bazı çözüm önerileri sunulmuştur.

Çalışmanın amacına uygun olarak teorik bilgileri destekleyecek örnekler, büyük ölçüde Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünden ve ağ ortamındaki *Güncel Türkçe Sözlük*'ten alınmış, gerekli görüldüğü takdirde farklı dönemlere ve kişi/kurumlara ait sözlüklerden yararlanılmıştır. Türkçenin söz varlığını ayrıntılı bir şekilde yansıtan güncel bir sözlük çalışması olması, tarihsel sözcüklere ve etimolojiye de yer vermesi, aynı zamanda ansiklopedik sözlük niteliği taşıması nedeniyle Kubbealtı Vakfının *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ü de örneklerin karşılaştırılmasında sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca Türkçenin modern anlamda ilk sözlüğü kabul edilen Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türkî* adlı sözlüğüne ve pek çok genel sözlüğün kaynağı olan *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*'e de zaman zaman başvurulmuştur. Örnek sözlük maddeleri için *Türkçe Sözlük* dışında farklı bir sözlük kullanıldığında kaynağı belirtilmiş, ancak *Türkçe Sözlük*'ten alınan maddeler her seferinde ayrıca gösterilmemiştir.

1. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE

Tezin odak noktası olan “tanım” (İng. *definition*) konusunun açıklanması ve anlaşılması, sözlükbilim (İng. *lexicography*), sözcükbilim (İng. *lexicology*) ve anlambilim (İng. *semantics*) disiplinlerinin temel kavram ve teorilerinden yararlanmayı gerektirmektedir. Bu nedenle, ilk bölümde sözcüklerin anlamlandırılması ve tanımlanmasında bu üç ayrı disiplin ne tür bir rol oynamaktadır, sözcüklerin tanımlanmasında dilbilimin bu üç alt alanından nasıl yararlanılmalıdır vb. sorulara yanıt bulmak amacıyla sözlükbilim, sözcükbilim ve anlambilim kuram ve yaklaşımları açıklanmaya, aralarındaki ilişkiler gösterilmeye çalışılacaktır.

1.1. Sözlükbilim

Leksikografi (*lexicography*) ya da yaygın Türkçe karşılığıyla sözlükbilim⁴, genel olarak “bir dilin söz varlığını ortaya koyan sözlüklerin yazımı ve hazırlanma süreci ve bu süreçteki kuramsal bilgiyi kapsayan uygulamalı bir bilim dalı” şeklinde tanımlanabilir. Terim sözlüklerinde ve sözlükbilimi konu alan kitaplarda sözlükbilimin ne olduğu ile ilgili farklı tanımlarla karşılaşmak mümkündür. Bu farklılıkların temel sebebi, sözlükbilim terimiyle ifade edilen kavramın faaliyet alanı, içeriği ve kapsamı bakımından farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesidir. Bazı kaynaklar sözlükbilimi dilbilimin bir alt dalı olarak değerlendirirken bazıları sözlük yazma işini yalnızca pratik

---

⁴ İng. *lexicography* teriminin Türkçe karşılığı olarak literatürde farklı terimlerin kullanıldığı görülmektedir: *sözlükbilim*, *sözlük bilimi*, *sözlük bilgisi*, *sözlük yazarlığı*, *sözlükçülük*. Bu durum bir terim karmaşasına neden olmaktadır. Hatta kimi kaynaklarda İng. *lexicology* terimiyle de karıştırıldığı, benzer Türkçe karşılıkların leksikoloji için kullanıldığı da görülür. Son zamanlarda ise leksikografi çalışmalarının artmasıyla araştırmacıların “sözlükbilim” terimini kullanma konusunda genel bir eğilim gösterdikleri görülür. Bu çalışmada da bu eğilime uygun olarak genel kabul görmüş “sözlükbilim” terimi tercih edilmiştir. Zaman zaman sözlükbilimi ile ilgili her türlü faaliyeti ifade etmek üzere, “Türk Sözlükçülüğü” örneğinde olduğu gibi “sözlükçülük” terimi de çalışma içinde kullanılmıştır. Terimler ve Türkçe karşılıkları ile ilgili olarak bk. Rifat vd. (1988), Koç (1992), Korkmaz (1992), Kocaman ve Osam (2000), Dietrich (2001), İmer vd. (2011), Vardar (2002).

bir süreçle sınırlandırılarak sözlükbilimi “sanat” olarak ele alır⁵. Hartmann ve James (1998), “sözlükler ve diğer referans çalışmaları ile ilgili akademik ve profesyonel bir etkinlik” şeklinde tanımladıkları sözlükbilimi sözlük yapımı (*dictionary-making*) ve sözlük araştırması (*dictionary-research*) olmak üzere uygulamalı ve teorik iki yönü bulunan bir bilim dalı olarak ele alırlar (s. 85). Burkhanov da (1998) sözlüğünde benzer şekilde sözlükbilim teriminin hem sözlük yapımını hem de leksikografik araştırmayı, yani “sözlük yapma bilimi”ni ifade ettiğini belirtir⁶ (s. 135). Diğer yandan sözlükbilimini, sözlük yazımı için kullanılan teknik bir terim; sözlük yazımını ise bir bilim değil, pratik bir sanat olarak değerlendiren kaynaklar da vardır (Asher 1994: 2174). Tüm bu tanımların ortak noktası, sözlükbilimin hem teorik hem de pratik yönüne dikkat çekmeleridir. Bu nedenle kaynaklar, kuramsal sözlükbilim (*theoretical lexicography/lexicography as a theory*) ve uygulamalı sözlükbilim (*practical lexicography/ lexicography as a practice*) olmak üzere iki tür disiplinden bahseder.

Sözlükbilim teorisinin oluşmasına ve bugünkü çoğu teorik çalışmaya kaynaklık eden Wiegand’ın görüşlerinden de burada kısaca söz etmek gerekir. Wiegand, sözlükbilimin bir bilim olmadığını, uygulamalı dilbilim veya leksikolojinin alt dalı olarak da kabul edilemeyeceğini belirtir. Sözlükbilimi, metaleksikografinin (*metalexicography*) bir alt kategorisi olarak değerlendirir. Ancak Wiegand, *theoretical* ve *practical lexicography* terimleri kullanılarak sözlükbilimin birbiriyle bağlantılı olan kuram ve uygulama yönünü ayırmamak gerektiği görüşündedir (Wiegand 1984: 13, Tarp 2008: 8-9). “Teori ve uygulama kavramları her ne kadar birbirinin karşıtı olarak anlaşılrsa da sözlükbilim alanında bir yanda uygulama sonucu ortaya konulan sözlükler,

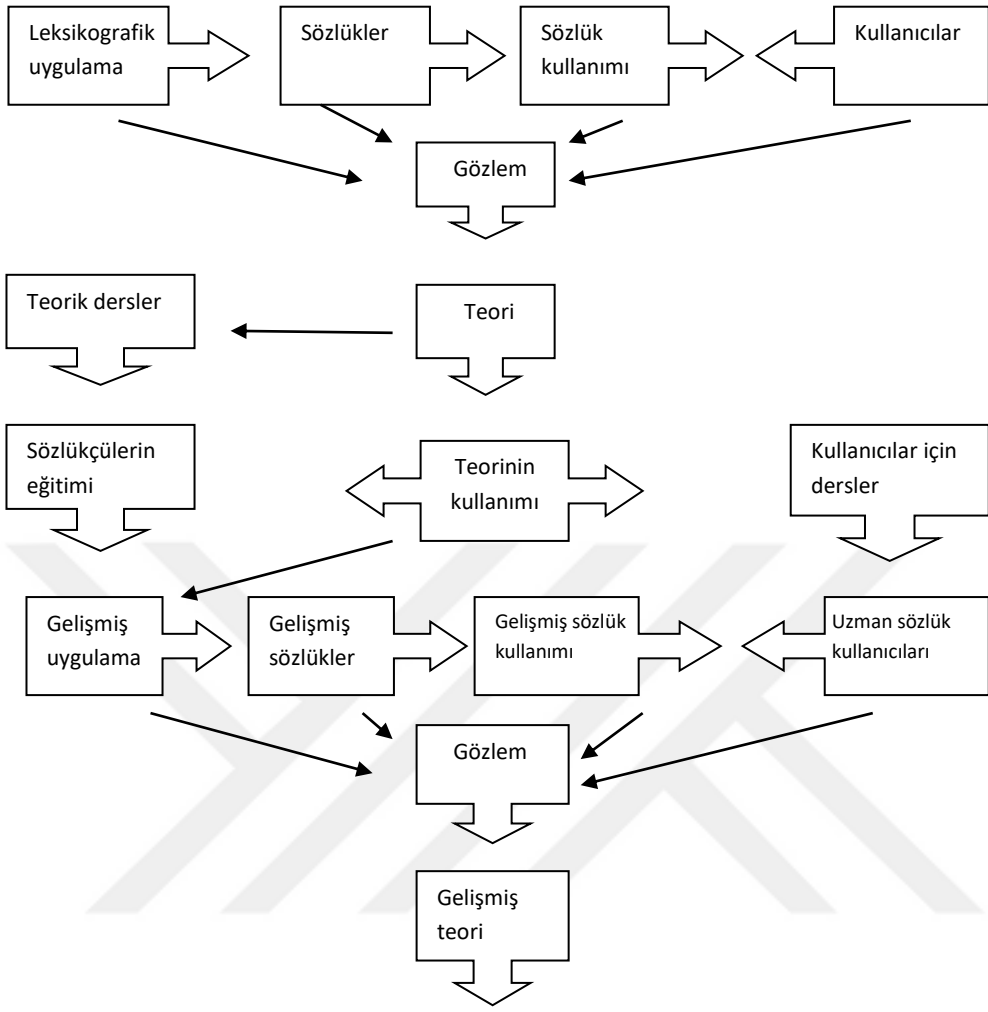
---

⁵ Sözlükbilim teriminin tanımı ve kapsamı için ayrıca bk. Bussmann (1996: 682), Crystal (2008: 278), Tarp (2008: 4-12), Boz (2011), Bergenholtz ve Gouws (2012).

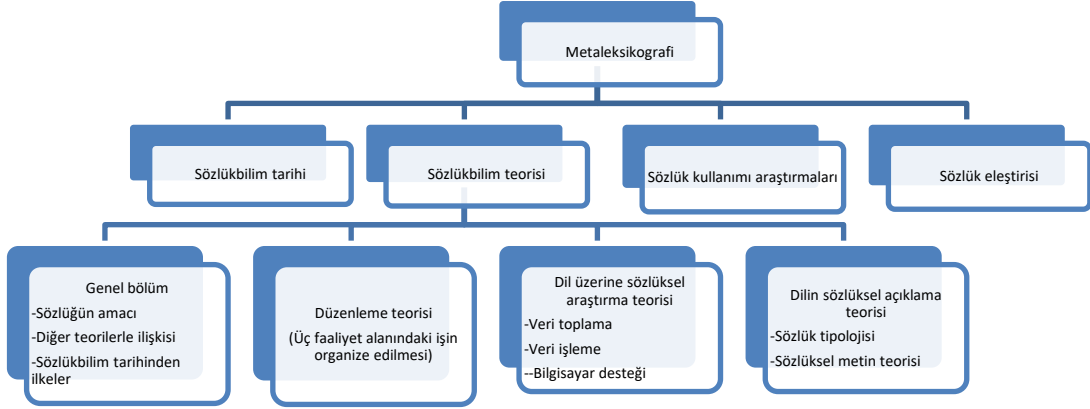
⁶ Burkhanov, leksikografik araştırmanın aynı zamanda *metalexicography* olarak da bilindiğini ifade eder. Bu terimin kullanımına Türkiye’deki çalışmalarda çok fazla rastlanmaz. Kavram olarak sözlükbilimin kuramsal yönünü ifade etmekle birlikte sözlüklerin kullanımı, eleştirisi, sözlükbilim tarihi gibi sözlük yapımının tüm süreçlerini ve bunlarla ilgili çalışmaları kapsamaktadır (bk. Wiegand 1984). Terim, Türkçeye “sözlük araştırmacılığı” olarak çevrilmiştir (bk. Yüksekaya 2001, Usta 2009).

diğer yanda bu uygulamanın gözlemi üzerine dayanan ve uygulamayı geliştirmeye yardım eden teoriler sayesinde bu iki kavram birbirine dönüştürülebilir niteliktedir.” Bu görüşü ortaya koyan Tarp, asıl olanın sözlükbilim uygulaması olduğunu; teorinin ise uygulamadan kaynaklandığını, çünkü sözlüklerin teoriden daha önce de var olduğunu belirtir. Bu sebeple, teori ve uygulama arasındaki ilişki tek taraflı ve katı bir ilişki değildir (2008: 10). Aşağıdaki şema ikisi arasındaki ilişkiyi ve süreci göstermektedir (bk. Şekil 1). Bu şemadan, mevcut sözlüklerden teorilerin, teorilerden yeni sözlüklerin ve bu sözlüklerden tekrar yeni teorilerin ortaya çıkma süreci gözlemlenmektedir. Dolayısıyla sözlük yazımı teorik bilgiden, teorik bilgi ise sözlük yazımından bağımsız değildir, denilebilir.

Wiegand sözlükbilim teorisini metaleksikografi altında değerlendirir (bk. Şekil 2). Ona göre sözlükbilim teorisi dört temel bileşenden oluşur. Her bir bileşen bağımsız olarak da geliştirilebilir. Genel bölümü oluşturan ilk bileşen hedef kitleye göre sözlüğün amacının, leksikoloji gibi diğer teorilerle ve tarihî olarak sözlükbilimde geçerli olan ilkelerle bağlantıların ele alındığı basamaktır. İkinci bileşen sözlük planı, sözlük tabanı ve sözlüğün yazımı ile ilgili tüm faaliyetlerin düzenlendiği kısımdır. Üçüncü bileşen ise sözlükbilimde uygulanabilen bütün bilimsel yöntemlerin oluşturduğu aşamadır. Bu unsur, sözlüğün türüne göre sözlük tabanının nasıl derleneceği, leksikal korpusun oluşturulması ve toplanan verilerin işlenmesiyle ilgilidir. Burada özellikle veri tabanının oluşturulmasında bilgisayar destekli teoriler de geliştirilebilir. Dördüncü bileşen, yani dilin sözlüksel açıklama teorisi ise özellikle dil sözlükleri gibi metinler hakkındaki dilbilimsel tüm görünümleri içerir. Bu bileşen, sözlük tipolojisi ve sözlüksel metnin yapısıyla ilgilidir. Buradaki metinsel unsurla kastedilen ise leksikografik tanımlardır. Dördüncü bileşen, genel teorinin en önemli unsurudur, çünkü bu teorideki durumların çoğunun sözlük tipolojisine göre formüle edilmesi gerekir (Wiegand 1984: 15-17).

Şekil 1: Leksikografik teori ve uygulama arasındaki ilişki (Tarp 2008: 11)

Şekil 2: Wiegand'ın metalexigraphy Şemasına Göre Sözlükbilim Teorisi ve Bileşenleri (Wiegand 1984: 15)

Wiegand, genel sözlükbilim teorisinin konularını ise şöyle belirtir (1984: 14):

1. Leksikografik faaliyetler. Bu faaliyetler üç alanda ortaya çıkar: a) Birincisi sözlük planının hazırlanmasına yol açan tüm faaliyetleri kapsar. b) İkincisi sözlük tabanı (*dictionary base*) oluşturma ve bu tabanı bir sözlükçe dosyasında (*lexicographical file*) işleme koyma ile ilgili tüm faaliyetleri kapsar. c) Üçüncüsü doğrudan sözlük metinlerinin yazımı, dolayısıyla sözlüğün yazımı ile ilgili tüm faaliyetleri kapsar.

2. Yukarıda belirtilen üç alandaki leksikografik faaliyetlerin sonuçları, yani sözlük planı, sözlükçe dosyası ve sözlük.

Sözlükbilimin ayrı bir bilim dalı olup olmadığı, kapsamı, araştırma alanı vb. konulardaki farklı değerlendirmeler arasında Tarp da, sözlükbilimi bağımsız bir akademik çalışma alanı yapan özellikleri şöyle sıralar:

1. Sözlükbilim; sözlükler, sözlükler ve belirli sosyal ihtiyaç türleri arasındaki yakın ilişki, sözlük kullanımı, yapısı ve yapımıyla ilgilenir.
2. Sözlükbilimin temelleri; kavramlar, sınıflandırmalar, teoriler ve hipotezlerden oluşur.

3. Sözlükbilim, hem sözlüklerin tarihini hem teorik öncesi görüşler de dahil olmak üzere sözlükbilim tarihini içine alır.
4. Sözlükbilim, metodolojiye bağımsız katkılar içerir.⁷
5. Sözlükbilim, uygulamaya dönük açıklamaları içerir (Tarp 2008: 6).

Sözlükbilimin, dilbilimin geleneksel ilkelerinden yola çıkarak kendi ilkelerini geliştirdiği söylenebilir. İlk kez *Webster's Third New International Dictionary*'de (1961) modern dilbilimin etkileri görülür. Daha sonra hazırlanan pek çok sözlük dilbilimsel yaklaşımla ve dilbilim eğitimi almış sözlükçüler tarafından hazırlanır. Dilbilimsel yaklaşım, sözlüklerde kuralcı bakış açısının yerini betimleyici bakış açısının almasını sağlamıştır. Sözlükbilim için betimleyici unsurlar, dilbilimin diğer alt alanları ile sözcükbilim ve anlambilim çalışmalarıyla da sağlanır. Örneğin, toplumdilbilimin bir bölümü olan dil varyasyonu çalışması sözlüklerdeki üslup ve konuşma tarzı/alanına katkı sağlar. Modern dilbilim leksikografinin teorik temelini etkilemeye devam ettikçe ve modern bilgisayar teknolojisi sözlüklerin üretim olanaklarını etkiledikçe sözlük hazırlama geleneği gelişecektir (Jackson 1988: 249-250).

Bir sözlüğün yazımını genel olarak iki aşamadan oluşur: Birincisi *hazırlık aşaması* diye adlandırılabilir, sözlüğün amacı, kaynakları, yöntemi, malzemenin tespiti, sözlüğü hazırlayacak uzmanların seçimi gibi hususların planlandığı aşamadır. İkincisi ise *yazım aşamasıdır*. Bu aşama sözlüğün iç yapısını (İng. *microstructure*) ve dış yapısını (İng. *macrostructure*) oluşturma ve düzenleme aşamasıdır. Madde başlarının yazımı, tanımlanması, örneklendirilmesi, kökenbilgisinin verilmesi gibi sözlüğü oluşturan tüm birimler burada hem kuramsal hem de uygulamalı olarak sözlüğün yapısını oluşturur. Sözlüğü oluşturan tüm bu yapıların belli bilimsel ilke ve ölçütler doğrultusunda bir araya getirilmesi ve düzenlenmesi iyi bir sözlük ortaya koymada

---

⁷ "It contains independent contributions to methodology."

oldukça önemlidir. Buraya kadar söylenenler sözlük yazımının sadece uygulamadan ibaret olmayan; önceden belirlenmiş birtakım ilke ve yöntemleri bulunan, sözcükbilim, anlambilim ve kökenbilgisi gibi başka alanların da verilerinden yararlanan, kuramsal bir altyapısı bulunan bir dilbilim dalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bugün dünyada sözlükbilim ve sözlükler konusunda hem teorik hem de uygulamalı olarak pek çok çalışma yapılmaktadır. Türkiye’de de sözlükbilim konuları önceleri daha çok “sözlük hazırlama, bir ürün ortaya koyma” biçiminde ortaya çıkmışsa da özellikle son zamanlarda sözlükbilimin kuramsal yönüne ve farklı sözlük türlerine de ilginin arttığını söylemek mümkündür.

Farklı içerik, amaç, kullanıcı ve ortama göre pek çok sözlük türünden bahsetmek mümkündür. Ancak sözlük denildiğinde ilk akla gelen, şüphesiz bir dilin bütün bir söz varlığını veren tek dilli, genel sözlüklerdir. Bunun dışında yabancı dil öğreniminde sık sık başvuru olan iki dilli sözlükler de sözlük tanımlaması içinde öncelikli olarak zikredilebilecek sözlüklerdendir. Her bir sözlük türü de sözlükbilimin alt çalışma alanlarını oluşturmaktadır: *tarihî sözlükçülük, iki dilli sözlükçülük, ağız sözlükçülüğü, tematik sözlükçülük, terim sözlükçülüğü* vb. Bu alanlarda hazırlanan sözlüklerin türleri farklı da olsa her sözlüğün sözlükbilimin ilke ve yöntemleri bilinerek, kuramsal bir zemin üzerine oturtulup hazırlanması gerekmektedir. Bununla ilgili olarak Ahanov, “Sözlük yazımı, sözlük hazırlama tecrübelerinin sonuçlarına ve sözlükbilimi araştırmaları ile bu araştırmaların verilerine dayanarak oluşturulan sözlükçül kurama dayanır. Sözlüklerin niteliğini arttırmak için, sözlük hazırlamayla ilgili kuramlık ve uygulamalı meseleler üzerine araştırma ve incelemeler yapmak gerekir.” (2008: 187) der.

Bilindiği gibi sözlükler başvuru kaynaklarıdır. Bu özelliği dikkate alındığında sözlükler diğer bilimsel kaynaklardan ayrılmaktadır. Başvuru eserlerinin temel özelliği “ihtiyaç olduğu durumda” kullanılmalarıdır. Bir ders kitabı gibi baştan sona

okunma/inceleme amacıyla kullanılmazlar. Bir başvuru kaynağı olarak sözlükler de kullanıcılarının “anlamını bilmedikleri ya da emin olmadıkları, kişisel söz varlığının dışında kalmış sözcüklerin anlamını öğrenmek” amacıyla başvurdukları kaynaklardır. Sözlüklerin ortaya çıkışı da hem Doğu’da hem Batı’da nadir kullanılan ve zor anlaşılan sözcükleri anlamlandırma, bilimlerin ortaya çıkmasıyla çeşitli sözcükleri yorumlama ihtiyacından kaynaklanmıştır. Türk sözlükçülük geleneğinin kaynağı olan Arap sözlükçülüğünün de *Kuran*’dan sonra ortaya çıkışı, İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte genişleyen coğrafyada *Kuran* ve *hadisin* yeni müslüman topluluklar tarafından öğrenilme ve anlaşılma gayretlerinin bir sonucudur denilebilir. İlk sözlüklerden sonra farklı alanların, bilim dallarının ve metin türlerinin ortaya çıkmasıyla zaman içinde farklı sözlüklere de ihtiyaç duyulmuştur. Bu da yeni sözlük türlerinin ortaya çıkmasını ve sözlükbilimin gelişmesini sağlamıştır.

Türü ne olursa olsun bir sözlükten beklenen en temel amaç, “dilde var olan bir sözcüğün⁸ ne olduğunu, yani anlamını” vermesidir. Genel bir sözlük de olsa, bir ağız ya da terim sözlüğü de olsa bir sözlüğün en önemli işlevi, sözlükbirimlerin tüm anlam görünümlerini saptamak ve ortaya koymaktır. Yöntem ve teknikleri değişmekle birlikte sözcüklerin semantik bilgisinin verildiği tanımlar sözlüklerde olmazsa olmaz unsurlardır. Sözlüklerin iç yapısına ait tüm birimler sözlüğün türü ve amacına uygun olarak değişiklik gösterebilecek özelliktedir. Örneğin her sözlük madde başlarıyla ilgili örnek cümleler buldurmaz ya da her sözlük sözcüklerin etimolojik bilgisine yer vermeyebilir. Bu tür birimler, sözlüğün türü, amacı, sözlüğü hazırlayanların bilgisi vb. farklı etkenler dikkate alınarak belirlenebilen, sözlükten sözlüğe değişiklik gösterebilen unsurlarken tanımlar, -iki dilli sözlükler hariç- büyük ölçüde sözlüklerin değişmez birimleridir.

---

⁸ Burada sözcük terimiyle kastedilen sözlüklerde maddebaşı olabilen tüm leksikal birimlerdir. Bunlar birleşik sözcükler, deyimler, sözcük birliktelikleri vb. olabilir.

Bu çalışmada sözlükbilim “sözlük yazma ve hazırlama sürecinin yöntem ve ilkeleri”ni inceleyen teorik yapısı bakımından ele alınacaktır. Sözlükbilimin bu teorik düzlemi özellikle sözlükbirimlerin tanımlanması ve tanım teorilerini oluşturan ilke ve yöntemler şeklinde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.2. Sözlükbilimin Dilbilimin Alt Alanlarıyla İlişkisi

Sözlükbilim, başta sözcükbilim (*lexicology*) ve anlambilim (*semantics*) olmak üzere dilbilimin diğer alt alanlarıyla da ilişkili bir alandır. Özellikle sözlükbilimle ilgili kuramsal çalışmalarda bu alanlardan sıklıkla yararlanılmaktadır. Bu çerçevede, aşağıda sözcükbilim ve anlambilimin tanımı, kapsamı ve bu alanlarla ilgili kavramlar üzerinde kısaca durulacaktır.

1.2.1. Sözlükbilim ve Sözcükbilim İlişkisi

Sözlükbilim ve sözcükbilim arasındaki ilişkinin en önemli göstergesi, bazı araştırmacılar tarafından sözlükbilimin “uygulamalı leksikoloji” olarak tanımlanmasında açıkça görülmektedir. Bu ifade herkes tarafından kabul edilmese de – yukarıda da bahsedildiği gibi sözlükbilimin bağımsız bir alan olduğu, yalnızca uygulamalı leksikoloji olarak sınırlandırılmayacağı görüşü yaygınlaşır- çoğu araştırmacı ikisi arasında sıkı bir ilişki olduğu konusunda hemfikirdir. Sözlükbilimin bağımsız bir alan olarak ortaya çıkışından önce, özellikle Türkçe kaynaklarda, iki terimin birbirine karıştırılması, –leksikoloji ve leksikografi- birbirleri yerine kullanılması veya bir ve aynı görülmesi yine iki alanın yakın ilişkisini göstermektedir. Sonraları özellikle sözlükbilim alanındaki çalışmaların artmasıyla ve kendi teorisini geliştirmesiyle bugün her ikisinin çalışma ve uygulama alanları ayrı ayrı

değerlendirilmektedir. Ancak bu durum sözlükbilimin, sözcükbilimin ilke ve çalışmalarından yararlanması gerektiği gerçeğini değiştirmez.

Her ne kadar sözlükbilim uygulaması, modern dilbilimin doğuşundan çok öncelere dayanan, uzun ve bağımsız bir geleneğe sahip olsa da, özellikle son zamanlarda sözlükbilimde betimleyici yaklaşımların benimsenmesi sözlükbilim ve dilbilim arasındaki bağlantının açıkça kurulduğunu gösterir. Yalnızca sözcükbilim değil, dilbilimin diğer alanları ses bilgisi, biçimbilgisi, sentaks ve hatta toplumdilbilim de sözlükbilime veri sağlayan kaynaklardır (Jackson ve Amvela 2007: 9-10, 215). Bu alanların her biri iyi bir sözlüğün yaratılması sürecinde oldukça önemli bir role sahiptir. Dolayısıyla sözlükbilimin dilbilimin farklı disiplinleriyle ilişkileri bakımından da ele alınması gerekir. Burada çalışmanın çerçevesi gereği sözlükbilimin özellikle iki alanla, sözcükbilim ve anlambilimle ilişkisine dikkat çekilmiştir.

Bugünkü anlamda leksikoloji teriminin ilk kez G. Matoré (1953)⁹ tarafından anlambilim ve sözlükbilimden ayrılarak kullanıldığı bilinmektedir.

Sözcükbilim ya da leksikoloji, basit bir ifadeyle sözcüklerin teorik çalışmasıdır. Burada sözcük terimi geniş anlamıyla bir dilin söz varlığının tümü (*lexicon/lexis* ya da *vocabulary*)¹⁰ olarak anlaşılmalıdır. Genel bir tanımla sözcükbilim; leksikal birimlerin (*lexical item/unit*) biçimi, yapısı ve anlamları ile ilgilenen bir dilbilim dalıdır.

---

⁹ Matoré, G. (1953), *La Méthode en Lexicologie: Domaine Français*, Paris: Didier.

¹⁰ İngilizce *lexicon/lexis* ve *vocabulary* terimleri Türkçede “söz varlığı” ile karşılanmaktadır. (*Lexicon* Amerikan dilbiliminde, *lexis* İngiliz dilbiliminde kullanılır.) İngilizce sözlüklere baktığımızda iki sözcük eşanlamlı olarak kullanılmakla birlikte aralarında kullanım açısından bazı farklılıklar da vardır: İlk olarak *lexicon* bir dilin tüm söz varlığını ifade eder. Bu söz varlığının listelenmesi sözlükler ve diğer referans çalışmalarının, yapısal olarak incelenmesi ise gramer, leksikoloji ve anlambilim disiplinlerinin işidir. İkincisi, bu terim aynı zamanda referans çalışmalarının bir türü için de kullanılır. Bir anlamda *dictionary* “sözlük” terimi ile aynı anlamdadır. Aralarındaki fark *lexicon* türü çalışmaların genellikle dilin belli bir varyasyonu veya özel bir alanın/metnin söz varlığını kapsamasıdır. Daha çok eski dönemlerdeki çalışmalar için kullanılmıştır, günümüzde modern sözlükler için kullanılmaz. Üçüncüsü *lexicon* teriminin *vocabulary* ile eşanlamlı olarak, ana dili konuşurunun zihninde bulunan söz dağarcığı için kullanımıdır. Buna *mental lexicon* adı da verilir. Özetle *lexicon* bir dilin söz varlığını, *vocabulary* de bireysel söz varlığını belirtir. Ana dili konuşurunun kullandığı sözcükler *active vocabulary*, bildiği fakat kullanmadığı sözcükler ise *passive vocabulary* adını alır (Hartmann ve James 1998: 86-87, Burkhanov 1998: 141-142, 261, Crystal 2008: 278-279).

Sözcükbilimin temel birimi sözcükbirimlerdir (*lexemes*)¹¹. Hem ayrı ayrı sözcüklerle hem de bütünüyle bir dilin söz varlığıyla ilgilenir. Leksikoloji genel olarak sözcük biçimlerinin incelenmesi, sözcüklerin doğumu ve ölümü -ödünçleme, türetme veya birleştirme yoluyla söz varlığına yeni sözcüklerin nasıl eklendiği, sözcüklerin nasıl eskimiş ve arkaik duruma geldiği-, sözcüklerin anlamları, biçimlerinin tarihi ve kökenleri ile ilgilenir. Sözcüklerin yalnızca biçimsel görünümelerini değil, aynı zamanda anlamsal ve etimolojik yönden incelenmelerini de kapsar. Bu nedenle leksikoloji morfoloji, semantik ve etimolojinin kaynaklarından da yararlanır (bk. Hartmann ve James 1998: 86, Burkhanov 1998: 139-141, Jackson ve Amvela 2007: 2-10).

Stephen Ullmann'a göre, leksikoloji "dilbilimin ses bilgisi yanında ikinci temel bölümünü oluşturur" (üçüncüsü sentaktır). Sözcükbilim "anamlı birimler", yani "sözcükler ve sözcük yapan biçimbirimler" ile ilgilenir. Sonuç olarak, sözcükbilimin iki temel bölümü vardır: sözcüklerin biçimleri ile uğraşan "morfoloji" (biçimbilgisi) ve sözcüklerin anlamlarını inceleyen "semantik" (anlambilim). Ullmann bu nedenle leksikolojinin içine anlambilimi de yerleştirir. Ancak pek çok dilbilimci bu göreceli dar anlambilim görüşüne katılmaz. Bununla birlikte Ullmann leksikolojinin alanı içine sadece sözcüklerin kökenlerini değil, onların bütün tarihinin çalışması olarak "etimoloji"yi de dahil eder. Sözlüklerin derlenmesi ve yazımıyla ilgilenen leksikografiyi ise bir dilbilim dalından çok özel bir teknik olarak nitelendirir ve leksikolojiyle ikisinin karıştırılmaması gerektiğini belirtir (1962: 29-30).

---

¹¹ Türkçe dilbilgisinde "sözcük" ya da "sözcükbirim" olarak kullanılan terimlerin İngilizce karşılıkları sırasıyla *word* ve *lexeme/lexem* biçimindedir. Bu terimler arasında da fark vardır: *Word* tüm farklı biçimlenişleriyle her leksikal birim için kullanılırken, *lexeme* sözlüklerde maddebaşı yapılan sözcüklerdir. Bu nedenle Türkçede "sözlükbirim" karşılığında da kullanılır. Bir ya da daha fazla sözcükten oluşabilir (Crystal 2006: 193). Örneğin, DENİZYILDIZI ve KIR ÇİÇEĞİ iki sözcükten oluşan sözcükbirimlerdir. Uzun (2006) da modern dilbilimin "sözcük" kavramını farklı bir algılamaya bıraktığını, sözcüğün yazı ve konuşmada farklı görünümünün olduğunu söyler. Bu nedenle modern yaklaşımda sözcük terimi yerine sözcükbirim (*lexem*) terimi kullanılır. Sözcükbirim, sözcüğün olası biçimlerinin tümünü birden temsil eden soyut bir üst birim olarak tanımlanır. Sözcüklerin olası her bir biçimlenişi de sözcükbiçim adını alır. Buna göre EV bir sözcükbirim, ev, evi, evde, evim vb. biçimlerin her biri EV sözcükbirimine ait sözcükbiçimlerdir. (13-19). Modern anlayış "sözcük"le ilgili farklı algılayışların sonucunda farklı terimler üretse de pratikte dil konuşucuları için tümü sözcük kabul edilir.

Ullmann'ın leksikoloji ve semantik arasında kurduğu bağlantı gibi Doroszewski de (1973)¹² leksikolojiyi leksikografi ile ilişkilendirir. Doroszewski, leksikolojiyi “sözcüklerin anlamları ve kullanımlarını inceleyen dilbilimin bir dalı, sözcük bilimi; leksikografinin teorik temeli” biçiminde tanımlar. Bu durum leksikografi ve leksikoloji arasındaki ilişkiyi göstermekle birlikte son zamanlarda yapılan çalışmalar leksikografinin teoride leksikolojiyi de kapsayan genel dilbilimin tamamen bağımsız bir alanı olduğu yönündedir (aktaran Jackson 1988: 241).

Sözlük hazırlamayla ilgili ilke ve kararlar leksikal ilkelerden haberdar olunması ölçüsünde belirlenir. Leksikal ilkeler ise leksikolojik teoriden kaynaklanır. Aslında sözlükçülüğün pek çok görünümü belirli (*explicit*) ya da örtülü (*implicit*) olarak leksikolojik teoriyle ilişkilidir. Örneğin, leksikoloji, leksikografi için büyük önemi olan eşadlılık ve çokanlamlılık gibi sözcükler arası anlam ilişkilerini araştırmakla ilgilenir. Leksikolojik teorilerin yararı ise uygulamada ortaya çıkar, örneğin sözcük tanımlarında bu teorilerin uygulanıp uygulanmadıkları görülür (Jackson 1988: 241, 248).

Jackson, sözlükbilimin dilbilimin diğer alanlarına hem teoriden uygulamaya hem de uygulamadan teoriğe iki yönde de etki edebileceğini söyler. Sözlükbilimin temel meselesini oluşturan leksikal betimlemenin uygulamalı görevi, leksikolojinin ve dilbilimin diğer disiplinlerinin teorik araştırmalarına katkıda bulunduğu kadardır, çünkü teorilerin test edileceği ve düzeltileceği ve dilin nasıl çalıştığına dair zihnimizdeki bilginin artacağı uygulama kısmı hepsinden önemlidir (1988: 250).

Bir dilin sözcük dağarcığının “yapılaşmış alt bütünler” veya “alanlar”dan oluştuğu varsayımına dayanan, J. Trier'in geliştirdiği *alan kuramı* sözcükler arasındaki anlam bağıntılarını belirlemeye olanak tanıyan bir kavramsal birim veya kavram alanına işaret eder. Bir kavramsal alanı, bir sözlüksel alana eklemek söz konusudur. Bu

---

¹² Doroszewski, Witold (1973), *Elements of lexicology and semiotics*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

adbilimsel alan incelemeleriyle kavrambilimsel alan incelemelerine yol açmış ve sözlüklerde yer alan terimleri kavramsal bir bütün içinde toplayan bir yapının oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır (Tamba-Mecz 1997: 26-27).

Sözlüksel alan ya da anlam alanı (*lexical field* ya da *semantic field*), sözcüklerin birbirleriyle ilişkili olduğu ve belirli yollarla birbirlerini açıkladığı alan olarak tanımlanır. Örneğin; akrabalık terimleri, müzik enstrümanları, renk adları, hayvanlar, mobilyalar vb. birbirleriyle ilişkili olan ve çeşitli sözcükbirimleri içine alan sözlüksel alanları oluşturur. Sözlüksel alan teorisine göre, bir dilin söz varlığı temelde anlam ilişkileriyle yapılandırılmış sözcüklerin dinamik ve bütüncül bir sistemini oluşturur. Bu sistem, var olan sözcüklerin yitimi, ya da bazı sözcüklerin anlamının daralması veya genişlemesi gibi çeşitli etkilerle sürekli değişim hâindedir. Bir dilin söz varlığının tümü leksikal alanlar içinde yapılandırılmıştır (Crystal 1995: 157, Jackson ve Amvela 2007: 17).

Leksikal alan teorisinde sözcükbilimciler aslında sadece söz varlığının yapısıyla ilgilenmezler, aynı zamanda özel olarak sözcüklerin tanımlanmasıyla da ilgilenirler. “Kaç leksikal alan vardır ve bunların birbiriyle ilişkisi nedir” gibi sorular söz varlığının yapısıyla ilgilidir. “Söz varlığının yapısı dilin bölümlere ayrılma biçimini nasıl etkiler” gibi söz varlığının göndergesel işleviyle ilgili olan sorulardır. Fakat bu soru leksikal (sözlüksel) alan teorisinin diğer meselesi olan sözlüksel alanın iç yapısı için de geçerlidir. Yani hangi sözcüklerin özel bir anlam alanı içinde var olduğu, birbirleriyle nasıl ilişki kurdukları ve birbirlerinden anlam bakımından nasıl farklılaştıklarının incelenmesini içerir. Sözlüksel anlam teorisi, hem bir bütün olarak söz varlığının (*vocabulary*) anlamlandırılması hem de belirli/özel sözcüklerin anlamını tanımlamanın bir yolu olarak düşünülmüştür. Bu leksikolojik teorinin önemli ölçüde geliştirilen bir alanıdır, fakat gelişmeler sözlükçülükte ancak teorisin pratik ifadesiyle kendini belli eder (Jackson 1988: 243).

Sözlükbilim açısından özellikle önem taşıyan bazı leksikolojik teoriler (örneğin leksikal alan analizi) sözlük hazırlamada henüz geniş bir uygulama alanı bulamamıştır. Bu durum, ya sözlükbilimin bağımsız bir alan olarak görülmemesinden veya sözlükbilimin, kimilerince onun teorik temeli olarak kabul edilen leksikolojiyi tanımamasından kaynaklanabilir (Jackson 1988: 249).

1.2.2. Sözlükbilim ve Anlambilim İlişkisi

Anlam sorunu hem dilbilim hem de felsefe, mantık, psikoloji, hukuk, din hatta sanat alanlarının da ilgilendiği bir konudur. Anlambilim (semantik) ise en yalın tanımıyla “anlamın incelenmesi”dir. Semantik¹³ (İng. *semantics*, Fr. *sémantique*) terimini anlambilim için ilk kez kullanan Michel Bréal’dir. Daha önce ise “anlambilim” karşılığında semasiyoloji (Fr. *sémasiyojji*) terimi kullanılıyordu. Bréal’in 1883’te yazdığı “Les Lois intellectuelles du langage: fragment de sémantique” (Dilin Anlıksal Yasaları, Anlambilim Parçaları) başlıklı makalesinde ortaya attığı “anlamı sesli biçimlerle aynı konumda, salt dile özgü bir bileşen gibi gören” düşüncesi, 1897’de yayımlanan *l’Essai de sémantique (Science des significations)* [Anlambilim Denemesi (Anlamlamalar Bilimi)] adlı çalışmasında gelişecektir (Tamba-Mecz 1998: 6).

Dilbilimde anlambilim; leksikoloji, ses bilgisi ya da sözdizimi gibi “dilbilimin bir dalı” olarak gösterilir. Bu görünüm altında dil; ses, gramer ve anlamın bir araya gelmesidir ve anlambilim, anlamın incelenmesidir. Ancak bu görünüm evrensel değildir. Örneğin, Frank Palmer *Semantics* (1981) adlı eserinde durumla ilgili şunları söyler:

---

¹³ *Semantik*, *sema* “gösterge” kökünden Yunanca *semainô* “şu ya da bu anlama gelmek, anlam aktarmak” anlamındaki sözcükten türemiştir. Başlangıçta “anlam”ın sıfatıdır, “anlamsal” demektir. Sonra sözcük sınırları aşılarak terim her türlü göstergeye uygulanır (Guiraud 1999: 16).

Anlambilim, tek bir bütünleşmiş disiplin değildir. Hatta ses bilgisi ya da gramerle karşılaştırıldığında açıkça tanımlanmış bir dilbilim düzeyi değildir. Daha çok dilbilimsel ve dilbilimsel olmayan bağlama, konuşmadaki katılımcılara, onların bilgi ve deneyimlerine, dilin belirli uygun koşulları altındaki farklı görünümle ilgili dilin bir dizi kullanım çalışmasıdır.

Palmer'in anlambilim tanımlaması pragmatik meseleleri içine alır. Anlam farklılıkları yaratan fonemlerden bir ses dizisinin anlamına, bir metin ve söylemdeki cümle dizilerinden cümlelerdeki sözcüklerin ve morfeplerin anlamlarına dilin tümüne yayılan bir anlamdan söz eder (Jackson 1988: 245). Ullmann ise dilin sesbirim, sözcük ve dizim düzeyinde incelenebileceğini ve dilbilimin fonoloji, leksikoloji ve sentaks olmak üzere üç bölümden oluştuğunu belirtir. Anlambilimi ise leksikolojinin bir alt bölümü olarak görür. Sözcüklerin biçim ve yapılarını inceleyen alan leksikal morfoloji, sözcüklerin anlamlarını inceleyen alan ise leksikal semantik olarak ikiye ayrılır (bk. Ullmann 1951).

Anlambilim tarihini üç döneme ayıran Tamba-Mecz, yapısal dilbilim akımının etkisinde gelişen ve hem tarihsel hem de yapısal nitelikli olduğu için “karma dönem” adını verdiği (1931-1963) ikinci kuşağı, sözlüksel anlambilimin kendini kabul ettirdiği dönem olarak nitelendirir. Ona göre ikinci kuşak anlambilim “dizgeci veya yapısalcı, eşsüremlili ve sözlüksel yönelimiyle dikkat çeker. Sözlüksel birimlerin yapılaşmış bütünü olarak sözlük kavramı, yalın bir sözcükler toplamı veya dizelgesi olarak sözcük dağarcığı kavramının yerini alır; öyle ki bu dönemde sözlükbilim¹⁴ sözcüğü, eşsüremlili anlam bağıntılarını adlandırmak için kullanılırken anlambilim de sözcüklerin geçmişi konu alan bilim dalı için kullanılmaya başlanır.” (1997: 13, 25). Burada Tamba-Mecz'in sözünü ettiği sözlüksel anlambilim, bugünkü leksikal semantik yani sözcük anlambilimi

---

¹⁴ Verilen alıntıda “sözlükbilim” terimi leksikoloji karşılığında kullanılmıştır.

ile örtüşüyor görünmektedir. Ayrıca anlambilimin sözcükbilim ve dolayısıyla sözlükbilimle olan ilişkisi de vurgulanmış olmaktadır.

Anlambilimin tek ve kapsamlı bir tanımını yapmak zordur. Anlambilim yalnızca dil değil, daha geniş bir alana sahiptir; bazen dilbilimin bir dalı olarak addedilen göstergebilimde de bir role sahiptir. Aslında, görüldüğü gibi, onun ya dar anlamıyla dilbilim ya da geniş anlamıyla yorumlamada anlambilimle sınırlarının tam olarak belli olmadığı görülmektedir. Bu nedenle anlambilim nedir sorusu farklı alanlar ve yaklaşımlara göre tanımlanabilir:

Guiraud üç türlü anlamsal sorundan söz eder: *ruhbilimsel sorun*, *mantıksal sorun*, *dilbilimsel sorun*. Buna göre anlambilim ruhbilim, mantık ve dilbilim olmak üzere üç alanla doğrudan ilişkilidir. Her biri anlamı kendi bakış açısından ele alır. Bugün dilbilimsel anlambilimin yanı sıra, simgesel mantığa bağlanan bir felsefi anlambilim ve göstergeyi ruhsal, toplumsal ve mantıksal açılardan inceleyen bir genel anlambilimden söz edilebilir (1999: 16-19). Birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamakla birlikte dilsel göstergelerin anlam bakımından incelenmeleri dilbilimsel anlambilimin bir sorunu olarak ele alınmaktadır. Sözcükler, sözdizimsel yapılar söz konusu olduğunda anlambilimle kastedilen dilbilimsel anlambilimdir.

Tamba-Mecz, dilbilimcilerin anlabilimi üç biçimde tasarladıklarını belirtir:

1. Anlambilim, anlamın incelenmesidir. John Lyons'un (1978)¹⁵ yaklaşımı bu yöndedir.
2. Anlambilim, sözcüklerin anlamının incelenmesidir. Pierre Guiraud (1955)¹⁶ anlabilimi bu biçimde değerlendirir.
3. Anlambilim, sözcüklerin, tümcelerin ve sözcelerin anlamının incelenmesidir. P. Lerat'ın (1983)¹⁷ anlambilim tanımıdır.

---

¹⁵ Lyons, J. (1978). *Éléments de sémantique*. Paris: Larousse.

¹⁶ Guiraud, P. (1955). *La Sémantique*. Paris: Presses Universitaires de France.

¹⁷ Lerat, P. (1983). *Sémantique descriptive*. Paris: Hachette.

Birincisi, farklı görünümleriyle ortaya çıkan anlam kavramının tanımları içinde bir karmaşaya yol açabilir. Anlamlamaların, felsefi ve ruhbilimsel türden farklı görünümleriyle ilgilenmeksizin salt dilbilimsel niteliklerini ele alan bu yaklaşım, anlambilimi temellendiren tasarıya ters düşer. İkinci yaklaşım ya da sözlüksel anlambilim, anlamı, dillerin anlamının üzerine dayandığı anlamlama birimleri biçiminde tanımlanan sözcüklerin ya da sözlüksel birimlerin anlamlarıyla sınırlandırır. Üçüncü yaklaşım ya da bütünsel anlambilim, dillerin dizge ve kullanımlarına ilişkin her türlü anlam olgularını kapsar (Tamba-Mecz 1997: 9-10).

Yukarıda verilen tanımlarda da görüleceği gibi anlambilimin farklı inceleme alanlarından söz edilebilir: Örneğin; bağlamdaki ifadelerin anlamı için pragmatik anlambilim, cümlelerin anlamı ve cümleler arası anlam ilişkileri için cümle anlambilimi ve bu çalışmada asıl ilgilendiğimiz leksikal anlambilim sayılabilir. D. A. Cruse (1986) *Leksikal Semantik* adlı kitabının önsözünde “Bu kitap sözcüklerin anlamı hakkındadır. Anlambilim *hakkında* değildir, anlambilim *içinde* bir uygulamadır.” ifadesiyle de anlambilimin farklı inceleme alanları bulunduğuna ve çalışmasını bunların içinde yalnızca “leksikal anlambilimi” ile sınırlandırdığını belirtmiştir. Cruse anlambilimin genel anlayışını/bilgisi sözcük anlamlarının tanımlanmasından ziyade anlamın biçimsel teorileri ile ilgili olması şeklinde değerlendirir. Bir anlamda Cruse, Ullmann tarafından leksikolojinin bir bölümü olarak tahsis edilen yere anlambilimi geri koyar; ancak Cruse’un kitabı leksikal anlambilimin tarihi –sözcüklerin anlamlarının gelişimi-boyutuyla ilgilenmez (Jackson 1988: 246).

Özetle, çoğu kavram ve terimleri ortak olan felsefi anlambilim ve dilbilimsel anlambilim olmak üzere iki tür anlambilimden söz edebiliriz. Felsefi anlambilim (*philosophical semantics*), dilin mantıkla ilgili özellikleri, mantık dili ve biçimsel teoriler ile ilgilenir. Dilbilimsel anlambilim ise bağlam içindeki ifadelerin anlamlarından hecelerdeki seslerin anlamlarına doğal dillerdeki tüm anlam

görünümleriyle ilgilenir. Dilbilimsel anlambilimin bir dalı sözcüklerin ve sözcüklerin birbiriyle olan anlam ilişkilerini inceleyen leksikal anlambilimdir. Bununla beraber leksikal anlambilimin içine eşdizimlilik ve sözcüksel alan ilişkisindeki anlam incelemesi dâhil edilir. Bundan dolayı, leksikal anlambilim leksikoloji dediğimiz dilbilim dalının bir bölümü olarak da değerlendirilebilir.

Anlambilimin tanımı ve kapsamı ile ilgili genel bir girişten sonra özellikle leksikal anlambilimin konu alanına giren bazı kavram ve terimlerin açıklanması, anlambilim ile sözlükbilim arasında olan ilişkinin ortaya konulması ve sözlükbirimlerin tanımlanmasında yararlanılabilecek anlam teori ve yaklaşımlarını anlamada önem teşkil etmektedir. Bu çerçevede aşağıda leksikal anlambilimin kimi terim, kavram ve teorilerinden bahsedilecek, ‘anlam nedir’ sorusuna yanıt aranacaktır.

1.2.2.1. Anlam Nedir?

Sözlüklerde “tanım” ve “tanımlama” konusuna geçmeden önce dilbilimsel düzlemde “anlam” kavramına ilişkin sorunlara temas etmek; dilsel göstergelerin tanımlanmasında sözcüklerin kavram ve anlam boyutunun, sözcükler arasındaki anlam ilişkilerinin tespit edilmesi açısından önemlidir. Dil felsefesinin konu edindiği üç temel alan olan, “sentaks” , “semantik” ve “pragmatik”, zamanla dilbilimde de bağımsız birer çalışma alanı olarak ortaya çıkmıştır (Bor 2011: 9). Bugün bağımsız bir araştırma alanı olarak anlambilimin (*semantics*) temeli olan *anlam*, yüzyıllardır filozoflar ve dilbilimciler tarafından tartışılmış, bugüne dek farklı yaklaşımlar ve bakış açılarıyla ele alınmıştır. Anlam, pek çok farklı bilimsel alanın ya da sanat dalının perspektifinden incelenebilir ve tanımlanabilir bir kavramdır. Başta yazılı metinler olmak üzere, sanat eserlerinin anlamından dinsel metinlerin spiritüel anlamlarına, bazı nesnelere yüklediğimiz öznel anlamlara ve kişinin mesleği, ailesi vb. için taşıdığı duygusal/psikolojik anlama kadar çeşitli ‘anlam’lar söz konusudur (Altınörs 2012: 55).

Felsefenin, daha dar anlamıyla dil felsefesinin merkezinde yer alan ‘anlam’ kavramının dilbilim araştırmalarına konu olması ise daha geç dönemlerde ortaya çıkmıştır. Hangi alanın konusu olursa olsun anlamı konu edinen tüm çalışmalarda öncelikli mesele “Anlam nedir?” sorusunu cevaplandırmak olmuştur.

Öncelikle felsefe tarihine baktığımızda “Anlam nedir?” sorusunun farklı yaklaşımlar temelinde cevaplandırıldığını görürüz. Antik ağ felsefesinden postmodern yaklaşımlara dek “dil” konusu -dilin ne olduğu, kökeni, dil-düşünce ilişkisi, kavram, anlam, gösterge, sözcük, metin, yazı, konuşma vb. pek çok alt başlıktan söz edilebilir-filozoflarca tartışılmış ve farklı perspektiflerden ele alınmıştır. Ancak bütün bir felsefe tarihi içinde dile ve anlam sorununa dair tüm görüş ve yaklaşımları burada tartışmak, bu çalışmanın sınırlarını aşacağından imkânsızdır. Bu çalışmada, yalnızca, özellikle anlam kavramıyla ilgili olarak öne çıkan ve hem anlambilim hem de dil felsefesinin kesişme noktasında duran felsefi yaklaşımlar ve bazı filozofların dil ve anlamla ilgili görüşleri özetlenmeye çalışılacaktır. Platon’dan itibaren dil ve anlam üzerine geliştirilen kuramlar, dil felsefesinin doğuşuna dek “bilgi felsefesi” içinde tartışılmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde dille ilgili sorular doğrudan dilin yapısını anlamaya ve sorgulamaya yönelik olarak ortaya atılmış, dil ve anlam üzerine yapılan sorgulamalar “dil felsefesi” altında ele alınmaya başlamıştır.¹⁸ Doğrudan dili konu edinen ve dili bir sorun olarak gören dil felsefesinin üzerinde durduğu temel iki soru vardır: 1- Dil ile dünya arasındaki ilişki nedir?, 2- Dilsel davranış nasıl bir davranış biçimidir? Dilin kullanımını ön plana çıkaran ve dili bir davranış olarak tanımlayanlar, dil ve dünya arasındaki ilişkinin anlaşılmasını aynı zamanda anlam sorununun da bir çözümü olarak görürler.

Hem geleneksel Batı felsefesi hem de 20. yy dil felsefesi içinde ortaya çıkan dil ve anlama dair yaklaşımları bir sınıflandırmaya tabi tutarak özetlemek mümkündür:

---

¹⁸ Dil felsefesiyle ilgili daha ayrıntılı okuma için bk. Alston (1964), Altuğ (2013), Altınörs (2012), İnan (2006).

Denkel (1984)¹⁹, anlamla ilgili farklı görüşleri üçlü bir tasnifle açıklar: 1) *Nesnel yaklaşım*, anlamı ifadenin karşılık geldiği nesne veya durumla açıklayan görüşler, 2) *Öznel yaklaşım*, anlamı ifadenin karşılık geldiği zihin içeriğiyle açıklayan görüşler, 3) *İlişkisel yaklaşım*, anlamı ifadenin karşılık geldiği dünyanın bir bölümü ile zihin içeriği arasında kurulan bir ilişki olarak açıklayan görüşler (aktaran Altınörs 2012: 58).

Aysever (1994) ise bu yaklaşımları dört başlık altında sınıflandırır: 1) *Zihinci kuram*, 2) *Göndergeci kuram*, 3) *Davranışçı kuram* ve 4) *Pragmatik kuram* (s. 26-27). Zihinci ya da “anlıkısalcı” kuram, Aristo’dan Frege’ye gelene dek dil-zihin ilişkisini sorgular. Bu kurama göre dil, “insanın görünmez zihin içeriklerini başkasına aktarmak için kullandığı görünür işaretlerdir.” Sözcükleri zihnimizdeki kavramların yerine, tümceleri de düşüncelerin yerine kullanırız. Zihinci kuram bir dilsel anlatımın anlamının, temsil ettiği zihin içeriği olduğunu söyler (Aysever 2003: 130-131). Bu yaklaşımlar, anlamı “idea”, “duyum”, “nosyon”, “teessür/etkilenim”, “niyet/yönelim” gibi zihne özgü birtakım entitelerle (varlık/şey) açıklama temelinde birleşir. Zihinci yaklaşımın ilk temsilcilerinden biri Platon’dur. Platon, sözcüklerin anlamlarının “idea”lar olduğunu düşünür. Aristoteles de dili, düşünceler kadar arzuların, öfkenin, sevincin, hüznün kısacası ruhtaki her tür teessürün/etkilenimin de dışavurulma aracı olarak görür. Bu bakımdan dilsel ifadelerin anlamının Aristoteles’in nezdinde de idealar ve teessürler gibi ruhsal/zihinsel entiteler olduğu çıkarımı yapılabilir (Altınörs 2012: 59). Zihinci kuramın önemli temsilcilerinden bir diğeri de John Locke’tur. Locke’a göre; insanların zihinleri dışında anlam yoktur, bundan dolayı anlam öznedir.²⁰ Locke, bir sözcüğün anlamının kişinin zihnindeki bir “ide” olduğunu, ideleri ise insan zihninin deneyimle kazandığını söyler. Bu durumda zihinsel süreçler kişiden kişiye değiştiğine göre, bir sözcüğün anlamı da kişiden kişiye, hatta aynı kişinin farklı zamanlardaki zihinsel durumuna göre değişebilir (İnan 2013: 25-26). Descartes ve Leibniz gibi

¹⁹ Denkel, Arda (1984). *Anlamın Kökenleri*. İstanbul: Metis Yayınları.

²⁰ Locke’un bu görüşü “Öznelcilik” (Subjectivism) olarak da adlandırılır.

anlamı, “fiilî kavrayışlarımız” ile ilişkilendiren filozofların görüşleri de zihinci yaklaşım içinde değerlendirilir. Descartes’a göre, konuşmak bir bakıma hüküm vermek olduğuna göre sözlerimizin doğrudan anlamları düşüncelerimiz olmalıdır (Altınörs 2012: 60-61). Berkeley’in anlam görüşü de zihinci özellikler taşır, ancak Locke gibi “ideacı” değildir. Ona göre, sözcüklerin ideaları temsil etme ve onları belirtme dışında başka işlevleri de vardır. Anlam, bir sözcüğün yerini tuttuğu veya temsil ettiği idea değildir. Berkeley’in anlam teorisi çifte karakter taşır: 1) mefhumlarımız/nosyonlarımız düzeyinde “çelişkisiz bir tanım vermeye hazır bulunma”, 2) heyecansal ifadeler düzeyinde ise “bir teessür veya davranış eğilimi meydana getirme” olduğu görülür. Sonuç olarak, Berkeley’in dil anlayışı birinci cümlede ifade edilen yanı sıra “entelektüalist/zihinci, ikinci cümlede ifade edilen yanı sıra da “davranışçı” çizgileri bünyesinde barındırır denilebilir (Altınörs 2012: 128-131).

Göndergeci ya da referansiyal kuram, Frege’den sonra Russell ve Wittgenstein’in temsil ettiği dil-anlam kuramıdır. Göndergeci kuram, dil ve dünya ilişkisi üzerinde durur. Zihincilerin dil-zihin arasında kurdukları ilişkiyi dil-dünya arasında kurarlar ve dili dünyayı betimlemenin aracı olarak görürler. Buna göre sözcükler dünyadaki nesnelere, tümceler ise olgu ya da durumları temsil eder. Göndergeci kurama göre dilsel anlatımların anlamı, temsil ettikleri “nesne” ya da “olgu/durum”dur. Frege ve Russell, önceki filozofların “idealar” yoluyla öznel bir açıklama getirdikleri anlam sorununa objektif bir açıklama getirirler. Russell, anlamın cümlenin doğrulanabilirliğiyle ilgili olduğunu söyler. Doğru ya da yanlış değerlerinden birini alan önermeler anlamlıyken belirli bir referansı bulunmayan önermeler ise gerçek anlamdan yoksundur (Altınörs 2012: 63). Russell’a göre, bir terim²¹ “anlamak” demek onun göndergesi ile doğrudan tanışık olmaktır. Bu, Russell’ın “Betimlemeler Kuramı”

---

²¹ Burada “terim” ifadesiyle kastedilen “sözcük”tür. Mantıkta kavramı işaret eden dilsel simge “terim” sözcüğüyle ifade edilir.

(*Theory of Descriptions*) olarak adlandırılan dil anlayışının temel düşüncesini oluşturur. Yani Russell'a göre "Anlam, göndergedir." Bir terimin anlamı ile gönderme yaptığı şey aynıdır (İnan 2013: 60-61). Wittgenstein'a geldiğimizde onun dil ve anlamla ilgili düşünceleri iki döneme ayrılarak incelenir. İlk döneminde mantıkçı pozitivist²² anlam konusundaki düşüncelerini destekleyen "resim-tasarım" teorisiyle dil anlayışını ortaya koyar. Wittgenstein'a göre, cümleler realiteyi resmeder veya onun temsilini sunar. Realite hakkında yargı bildirdiğimiz önermeler dışındaki konuşma biçimleri anlamdan yoksundur. Wittgenstein, ikinci döneminde mantıkçı pozitivist dil anlayışını ve anlam teorisini terk eder. "Dil oyunları" kavramıyla dili toplumsal bir kurum olarak değerlendirir. İlk dönemde göz ardı ettiği dilin çeşitli kullanım formlarını inceler. Bu dönemdeki anlamla ilgili kuramı "Anlam, kullanımdır." biçiminde özetlenebilir. Ona göre, gündelik hayattaki dilin değişik kullanım formları, oyun oynamaya benzeyen bir faaliyet alanı meydana getirir. Wittgenstein, "dil oyunları" ve "hayat formları" kavramlarıyla anlamın cümlenin içinde kullanıldığı "bağlamsal" ve "pragmatik" karakterde bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu, dili sosyal bir pratik olarak gören yaklaşımıyla kendisinden sonraki filozofların pragmatik yaklaşımlarına da temel teşkil eder (Altınörs 2012: 63, 178-181).

Davranışçı kuram ise, Austin'le birlikte ortaya çıkan, dil-anlam konusunda diğer iki kuramdan tamamen ayrılan bir bakış açısını yansıtır. Davranışçı kuram, öncelikle sözcüğü değil, tümceyi temele alır. "Dili kullanmanın bir davranışta bulunmak, konuşan kişinin uyarım koşullarına gösterdiği tepki olduğunu ileri sürer." (Aysever 2003: 131-132). Bu yaklaşıma göre, bir dilsel ifadeyi anlamlı kılan şey, onun dinleyende uyandırdığı tepki veya davranış eğilimidir. Davranışçı kuramın önemli temsilcilerinden Bloomfield, zihinci kuramın dile yaklaşımını eleştirerek "zihin", "idea", "bilinç" vb.

---

²² Mantıkçı pozitivistizm, anlamı "doğrulama" ilkesiyle açıklar. Bir cümlenin anlamı, onun temsil ettiği ve gerçek olduğu durumda onu doğru kılan olgu durumuyla aynı şeydir.

gözlemlenemeyen entiteler yerine, dilin ampirik terimlerle açıklanması gerektiğini belirtir. Referansiyel bir anlam görüşü sergilemekle birlikte Russell da önermeler dışında kalan dilsel ifadeler ve çocuğun dil gelişimi bağlamına geçildiğinde “davranışçı” bir yaklaşımı savunur. Davranışçı anlam teorisine çeşitli itirazlar gelmiştir. Laurier (1993)²³, bu itirazları şu şekilde özetler: 1- İki farklı dilsel ifade aynı muhatapta aynı tepkiyi uyandırdığı hâlde o ifadelerin anlamı farklı olabilir, 2- Her dilsel ifade muhatapta tek ve özel bir tepki uyandırmayabilir, 3- Aynı dilsel ifade farklı muhataplarda farklı tepkilere neden olabilir (aktaran Altınörs 2012: 65-67).

Son olarak pragmatik kurama gelindiğinde, bu yaklaşım sözcüklerin işaret ettiği şeyi değil, sözcüklerle yapılan şeyi inceler. Beyanlarımız aracılığıyla birtakım fiiller işlediğimiz, bazı edimler gerçekleştirdiğimiz fikrini esas alır. Pragmatik yaklaşımın önde gelen savunucuları J. L. Austin, J. R. Searle ve H. P. Grice’tir. Özellikle John L. Austin’in ve Searle’ün “söz edimleri” (*speech acts*) kuramıyla birlikte dilin yalnızca bilgi aktarmak işlevinin olmadığı, dil kullanımının bu işlevin ötesinde birtakım davranışlarda bulunmak olduğu ileri sürülmüştür.²⁴ Bir cümleyi beyan etmek kurallara dayalı birtakım edimler gerçekleştirmektir. Dolayısıyla dilsel ifadelerin anlamı, onların semantiğine ve referansına bağlı olduğu kadar iletişim kuran kişilerin özelliklerine, icra edilen söz edimlerine ve ifadelerin içinde beyan edildiği kontekste de bağlıdır: özür dilemek, teşekkür etmek, öğüt vermek, onaylamak, uyarmak vb. ifadeler bir şey söylemenin ötesinde bir şey yapmaktır. Austin’e göre, bir ifade “anlam”, “değer” ve “etki” olmak üzere üç boyuta sahiptir (Altınörs 2012: 68-69, 183). Örneğin, masaya çarpmak üzere olan birine “Dikkat et!” dediğimizde bu ifade bir *anlama* sahiptir. Belirli koşullar altında söylendiğinde bu söz bir uyarı *değerini* alır ve söylenen kişi üzerinde uyarıya karşı temkinli davranma *etkisi* yaratır. Dolayısıyla, anlam yalnızca sözcüklerin

---

²³ Laurier, Daniel (1993), Introduction à la Philosophie du Langage, Liège: Pierre Mardaga.

²⁴ “Söz edimi” kuramıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Austin, John L. (1984). *How to Do Things with Words*. Oxford/New York: Oxford University Press.; Aysever, R. Levent (2000). “Dil Felsefesi, Söz Edimleri Kuramı ve John R. Searle”. *Söz Edimleri*. Ankara: Ayraç Yayınevi.

işaret ettiği referansla sınırlı değildir, bu yaklaşım göndergesel anlamın ötesinde, iletişim ortamında ifadenin kullanımından doğan değer ve etkiyle gelişen bir anlamdan söz eder.

Yukarıda bahsedilen dil-anlam kuramları sınıflandırmasının dışında kalan, postmodern²⁵ ya da post-yapısalcı²⁶ dil anlayışı olarak adlandırılan bir yaklaşımdan da söz etmek gerekir. Özellikle, postmodern felsefenin yakın zamandaki en önemli temsilcilerinden Jacques Derrida'nın dil hakkındaki görüşleri anlam sorununa yaklaşımı bakımından dikkate değerdir. Derrida'nın dil ve anlam kavramlarına bakışı, Aristo'dan Searle'e değin uzanan felsefi gelenekten tamamen farklıdır. Bu farklılık şu şekilde açıklanabilir: "Gelenek, dil ve anlam kavramlarına konuşanın durduğu noktadan bakarken Derrida dilin, konuşan kişinin bir işlevi olmadığını, aksine konuşanın/yazanın, dilin bir işlevi olduğunu söyleyerek dil ve anlam kavramlarına dinleyenin/okuyanın durduğu noktadan bakar. Kısaca söylemek gerekirse gelenek 'anlatma'yı, Derrida 'anlama'yı temele alır." (Aysever 2003: 136-137). Batı metafiziğini ve yapısalcılığını eleştirerek post-yapısalcı felsefeyi benimseyen Derrida, yapıbozum (*deconstruction*) adını verdiği yöntemle geleneğin aksine söze değil; yazılı olana, yani metne önem verir. Yapıbozum'da, bir metinde ihmal edilmiş olan çeşitli yönlerin ya da metnin anlamı içinde olanaklı alternatif anlamların bulunması amaçlanır. Derrida'ya göre, yazılan daima anlamını erteler. Bazı açıklayıcı sözcüklerin kendilerinin daha fazla açıklamayı gerektireceğini öne sürer. Ona göre, hiçbir sözcüğün anlamının kesin sınırlarla belirlenmesi mümkün değildir. Anlam sürekli değişen, ayrımlar nedeniyle hep ertelenen bir özelliktedir. Örneğin, bir sözcüğün anlamına bakmak istediğimizde karşımıza yeni

---

²⁵ *Post-modernizm*; "Kapitalist kültürde, ya da daha genel olarak Batı dünyasında, yirminci yüzyılın son çeyreğinde, resim, edebiyat, mimarî, vb., güzel sanatlar alanında ve bu arada özellikle de felsefe ve sosyolojide belirgin hâle gelen hareket, akım, durum veya yaklaşım." (Cevizci 2003: 325).

²⁶ *Post-yapısalcılık*; "1970'li yıllarda Fransa'da eski yapısalcılığı aşma veya en azından problematik hâle getirme iddiasıyla ortaya çıkan felsefi akım." (Cevizci 2003: 328).

bir gösterge²⁷ çıkar ve bu sonsuza dek sürer. Dolayısıyla sabit, tek bir anlamdan söz edilemez, bu da bizi dilin çokanlamlılığına/belirsizliğine (*ambiguity*) götürür. Postmodernist dil anlayışının geldiği noktada “anlam değerini yitirmiştir” denilebilir (Fırıncı-Orman 2015: 61-81).

Felsefik bir yaklaşımla ortaya atılan anlam teorileri²⁸ dilbilimciler tarafından da benimsenmiş; anlam üzerine yapılan incelemelerde, farklı anlam türlerinin ortaya çıkmasında referans alınmıştır. Dilbilimci Lyons, anlam tartışmaları için şu anlam teorilerini temel alır: 1) Göndergesel (*referential/denotational*) teori, 2) Zihinsel (*ideational/mentalistic*) teori, 3) Davranışçı (*behaviourist*) teori, 4) “Anlam kullanımıdır” teorisi, 5) Doğrulamacı (*verificationist*) teori 6) Doğruluk koşulu (*truth-conditional*) teorisi. Bu teorilerin hiçbirinin tek başına kapsamlı ve ampirik bir semantik teorinin temelini oluşturamayacağını, her birinin bir diğeriyle birlikte ortaya çıkabileceğini dile getirir (1995: 40-41).

Anlamla ilgili ortaya atılan kuramlardan sonra denilebilir ki sınırları çizilmiş, tam, kesin ve tek bir “anlam” kavramından söz etmek mümkün değildir. Yukarıda felsefe tarihi boyunca özetlemeye çalıştığımız anlam sorunu; anlamın nerede aranması gerektiği, anlamın ne olduğu vb. sorular üzerinden tartışılmışsa da kesin bir şekilde “anlam”ın anlamından söz edilemez. Kimi düşünürler anlamı sözcüğün gösterdiği kavramla ya da sözcüğün dil dışı dünyada işaret ettiği nesneyle açıklarken kimi filozoflar anlamı sözcüğün ötesinde bağlam ve metin odaklı ele almışlar ya da iletişim ortamındaki kişiler arasındaki davranış biçimleri ve kullanımla ilişkilendirerek açıklamışlardır. Jackson’ın (2002) sözcüğün anlamını; sözcüğün gerçek dünyayla ilişkisi, çağrışımları, diğer sözcüklerle ilişkileri ve bağlam içinde diğer sözcüklerle

---

²⁷ Derrida’nın karşı çıktığı bir başka kavram da Saussure’ün “gösterge” kavramıdır. Post-yapısalcılıkta gösteren ile gösterilen ayrımının sınırları ortadan kalkar. Derrida’nın dil anlayışına göre, gösteren doğrudan doğruya gösterilene bağlı değildir. Sözcük ile şey ya da düşünce gerçekte asla birlikte ve tek olamazlar. Gösterenler ile gösterilenler sürekli olarak yeni birleşimler içinde ya birbirlerinden koparlar ya da bir araya gelirler (Fırıncı-Orman 2015: 67).

²⁸ Dil felsefesindeki anlam tartışmaları ve anlam kuramlarıyla ilgili ayrıca bk. İnan (2004).

kurduğu düzenli birlikler vb. tüm özelliklerin birleşimi olarak tanımlaması da yukarıda bahsedilen yaklaşımların tümünü kapsar niteliktedir (s. 15).

Peki sözlükler söz konusu olduğunda sözlükbirimlerin anlamlarını tanımlamada hangi anlamdan söz edeceğiz? Felsefe tarihindeki farklı anlam kuramları ile semantiğin anlama bakışı ne derece örtüşür? Örneğin, sözlüklerde sadece göndergeci ya da zihinci anlam kuramlarının mı etkisi vardır? Yoksa davranışçı ya da pragmatik kuramların da sözlüklerde farklı anlam türlerini yansıtmada etkileri görülür mü? Başka bir noktada Derrida gibi sabit, tek bir anlamdan söz edilemeyeceği görüşü benimsendiğinde bir dil göstergesinin sözlük tanımından ne ölçüde bahsedilebilir? Sözlükler doğrudan bir metin/bağlam ve iletişim ortamından yoksundur. Sözlüklerde daha sabit, kapsayıcı, anlamın soyutlandığı bir ortam söz konusudur. Bu durum sözlükbirimin anlamını belirlemede bir handikap mıdır? Sözcüklerin çeşitli bağlam ve iletişim ortamlarındaki kullanımdan kaynaklanan çeşitli anlamları kaybolmadan, olduğu gibi sözlüğe aktarmak mümkün müdür? Ya da bu gerekli midir? Bu ve benzeri sorular tanım konusunun anlamla ilişkisini, sözlükbilim teorisinin dayandığı temel bileşenleri ve yapıyı göstermektedir. Burada sözlük türündeki kaynaklarla sınırlandırdığımız bir anlam kavramından ve bu anlamların tanımlanmasından bahsedileceği için asıl ilgilendiğimiz konu sözcüğün anlamı, dolayısıyla anlama bakışımız da sözcük anlambiliminin (*lexical semantics*) kapsamıyla sınırlıdır. Leksikal anlamların sözlüklerde tanımlar içinde düzenlenmesi ve biçimlendirilmesi kuşkusuz anlam türleri, sözcükler arasındaki anlam ilişkileri, sözcüklerin leksikal düzlemdeki tüm biçimsel ve anlamsal özellikleriyle ilişkilidir. Bu nedenle anlam ve tanım ilişkisini göstermek için aşağıda anlamla ilgili bazı kavramlardan söz edilecektir.

1.2.2.2. Anlamla İlgili Bazı Kavramlar ve Yaklaşımlar

1.2.2.2.1. Göndergesel Yaklaşım: Sense ve Reference

Semantik teorilerde önemli iki temel yaklaşım vardır: göndergesel (*referential/denotational*) yaklaşım ve kavramsal (*representational*) yaklaşım. Anlambilimcilere göre, ilk yaklaşım, sözcüğün anlamını dünyayla ilişkisi içinde ortaya koyar. Bir başka ifadeyle dil ve dış gerçeklik arasındaki bağlantıyı belirtir ve *formal* (biçimsel) semantiğin konusudur. Bir anlam teorisi olarak göndergesel yaklaşımda sözcükler dünyadaki varlıkları, cümleler ise olayları ve durumları gösterdiği için anlamlıdır. Yani göndergesel yaklaşımda anlam, gerçekliğe dayanır. Örneğin birinci yaklaşıma göre, *Bu sokakta ev var* ve *Bu sokakta ev yok* farklı durumları tanımlayan iki cümledir. Eğer aynı zamanda söyleniyorsa, bunlardan biri yanlıştır.

İkinci yaklaşıma göre, aynı durum ya da olay farklı kişiler ya da diller tarafından farklı şekillerde ifade edilebilir, *Ali uyuyor* ya da *Ali uykuda* gibi. Yani anlam, bizim kavramsal yapımızın yansımasıdır. Kısaca, kavramsal yaklaşım dil ve kavramsal yapı arasındaki ilişkiyi belirtir ve *cognitive* (bilişsel) semantik çalışmalarının konusudur (Saeed 2003: 23-25).

Bir anlam teorisi olarak *referans*²⁹ kavramı üzerinde durmak gerekirse bu yaklaşıma göre “anlam, referanstır”. Yani bir sözcüğün anlamını vermek onun neye gönderimde bulunduğunu göstermektir. Buna göre anlamın temel özelliği, gerçek dünyada sözün gösterdiği varlık -kişi, nesne, duygu, hareket, düşünce vb.- ve söz arasındaki referans (karşılık) ilişkisidir. Referans ilişkisinin niteliği yüzyıllardır

---

²⁹ İng. *reference* ya da *referent*, “refere edilen şey” anlamında, Türkçe gönderge, gönderim, imlem sözcükleriyle karşılanabilir. Ancak terimle ilgili İngilizcede aynı anlama gelen başka sözcükler de olduğundan (krş. *denotation, denotatum*) terim karmaşasına yol açmamak için çalışmada referans terimi kullanılacaktır.

filozofların ve dilbilimcilerin zihinlerini meşgul eder (bk. Frege 1892³⁰, Russell 1902³¹, Lyons 1977³², Kempson 1977).

Bu referans ilişkisi içinde, Kempson'ın belirttiği gibi özel isimler kişileri, cins isimler tek tek varlıkların tümünü, fiiller hareketleri, sıfatlar varlıkların özelliklerini, zarflar hareketlerin özelliklerini gösterir (1977: 13). Referans ilişkisinde bazı sözcüklerin karşılığı daha açık ve kolayca tanımlanabilmektedir. Özellikle elle tutulur, somut varlıklar (*tangible objects*) (bisiklet, trampet vb.) ve fiziksel durumlar (*physical actions*) (zıplamak, düşmek vb.) bu gruptadır. Buna karşılık daha soyut varlıkları (*abstract entities*) gösteren sözcüklerin referans ilişkisi ise daha az fark edilebilir özelliktedir. Bunlar soyut isimler (*abstract nouns*) (farklılık, yalnızlık vb.), zihinsel ve duygusal durumları ve süreçleri ifade eden fiiller (düşünmek, merak etmek vb.) ve derecelendirilebilir sıfatlar (*gradable adjectives*) (uzun, sıcak vb.) ya da değer ifade eden sıfatlardır (*evaluative adjectives*) (iğrenç, mükemmel gibi). Gramatikal sınıflara ait sözcüklerde ise (bu, ve, belki, ancak, biraz vb.) bu referans ilişkisi neredeyse hiç görülmez (Jackson 2002: 16). Bu nedenle, referans ilişkisinin derecesine göre gerçekte bir varlığı bulunan ifadeler “referansı bulunan ifadeler” (*referring expressions*) ve dış dünyada bir varlığı olmayan ifadeler de “referansı bulunmayan ifadeler” (*non-referring expressions*) olarak adlandırılır. “Bu elmalar çok güzel.” cümlesinde *elma* sözcüğü gerçekte bir varlığı bulunduğu için ilk grupta yer alırken *çünkü, belki, ve, gibi* vb. dilbilgisel ifadeler referansı bulunmayan ifadelerdir. Konuşurun kullandığı duruma göre referansı bulunan (*referring*) ve referansı bulunmayan (*non-referring*) ifadeler

---

³⁰ Frege, G. (1892). “Über Sinn und Bedeutung”. (Çev. Geach, P. ve Black, M.) (1966), *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*. Blackwell, 56-78.

³¹ Russell, B. (1902). “On denoting”, *Mind* 14, 479-493.

³² Lyons gibi bazı dilbilimciler *refer* ve *denote* terimlerini ayırır. *Denote* dünya ve dilbilimsel ifade arasındaki ilişki için kullanılırken, *refer* dünyadaki varlıkları ayırt etmede konuşurun davranışı için kullanılır. Bir başka deyişle, *referring* konuşurun yaptığı, *denoting* sözcüklerin varlığı ile ilgilidir. *Denotation* bir sözcüğün herhangi bir kullanımına bağlı olmayan (sözceden bağımsız), dildeki değişmez ilişkidir. Diğer taraftan, *reference* bağlama göre değişen bir ilişkidir (Lyons 1995: 75-76, 79; Saeed 2003: 23).

değişebilir. Bu durum “değişmez referans” (*constant reference*) ve “değişebilir referans” (*variable reference*) kavramlarını ortaya çıkarır. Örneğin, *Pasifik Okyanusu* gibi ifadeler değişmez referansa sahiptir. Ama *ben, sen, o* gibi ifadeler değişebilir referanslardır. Bağlama bağlı olarak konuşan kişinin kimi ya da neyi kastettiği değişir (Saeed 2003: 26-27).

Referans teorisi, bir yandan pek çok problemi de beraberinde getirmektedir. Bunların başında sözcüklerin çoğunun anlamının olmadığını öne sürmek gelir. Anlam gerçek dünyadaki varlıklarla sözcükler arasındaki bir ilişki olarak kabul edilirse, yukarıda ifade edildiği gibi dilbilgisel unsurların, “gibi, ve, çok, fakat” vb. gerçek dünyadaki referanslarını bulmanın zorluğu; konuşur tarafından kullanılan birçok ifadenin, *Unicorn* “tek boynuzlu at”, *Üçüncü Dünya Savaşı*, *Anka kuşu*, *Noel Baba* vb. var olmuş ya da var olan bir referansa sahip olmaması, bu ifadelerin anlamsız olduğu gibi bir iddiayla bizi karşı karşıya bırakır. O hâlde konuşurun kullandığı bu tür ifadeler gerçekte bir şeye gönderimde bulunmuyorsa, bunların anlamı nerede aranmalıdır? Bu durum, bu tür ifadeler için daha gelişmiş bir anlam teorisine ihtiyaç duyulduğunu gösterir (Saeed 2003: 30-32). Kempson’ın da ifade ettiği gibi referans probleminin çözümü anlam problemine de çözüm sağlayacaktır (1977: 15).

Aslında benzer problem gerçek dünyadaki şeyler hakkında konuştuğumuzda dahi ortaya çıkabilir. Her zaman dilbilimsel öge ve gerçeklik arasında da bire bir ilişki yoktur. Örneğin, aynı kişi farklı şekillerde ifade edilebilir: Ali için; Ahmet’in babası, karşı komşum, okul müdürü, Ayşe’nin kocası vb. Bu ifadelerin hepsi aynı kişiye gönderimde bulunmakla birlikte onlar anlam bakımından farklıdır. Eğer öyleyse, referanstan (referansın gösterdiğinden) daha fazla bir anlamın olduğundan söz edilebilir (Saeed 2003: 31). Anlamı bütünüyle referansa indirgeyen bu anlayışa, örnekte de görüldüğü gibi 1- Aynı şeye gönderimde bulunan, ama anlamları farklı olan dilsel

ifadelerin olması, 2- Aynı dilsel ifadeyle, farklı iletişim ortamlarında/farklı bağlamlarda farklı şeylere referans yapılabilmesi dolayısıyla itirazlar gelir (Aysever 1994: 42).

Sonuç olarak, denilebilir ki gerçek dünyada referansı bulunmayan ifadeler veya aynı referansı göstermek için kullanılan farklı ifadeler, hatta aynı referansa sahip olduklarını bilmeksizin iki ayrı ifadenin kullanılması anlam ve referansın tamamen aynı olmadığını gösterir. Başka bir deyişle, referansın gösterdiğinden daha fazla anlamdan söz edilebilir. Dolayısıyla burada referans teorisinden daha fazlasına ihtiyaç vardır. Bununla ilgili olarak Mantık bilimci Gottlob Frege *sense* ve *reference* ayrımını öne sürer: Bir ifadenin anlamı, onun hem *sense* hem de *referansından* kaynaklanır. Aşağıda Frege'nin ortaya attığı bu kavramlara daha ayrıntılı bakalım:

Frege (1892), dilsel ifadelerin anlamı (Alm. *Sinn*, İng. *sense*) ile göndermede/referansta bulunduğu (belirttiği) şey (Alm. *Bedeutung*, İng. *reference*) arasında temel bir ayrım yaparak dilsel ifadelerin anlamı ile onların belirttiği şey/nesnenin aynı olmadığını, sözcüklerin anlamının işaret ettikleri nesnelere ötesinde olduğunu savunur. Bu şekilde anlamın referans olduğunu savunan görüşü bir adım daha ileriye götürerek *sense* ve *reference* kavramlarını ortaya atmıştır. Frege'ye göre bir adın referansı, onun işaret ettiği nesnedir. Adın zihinde uyandırdığı *tasarım* (yani kavram) ise sübjektiftir, başkaları tarafından algılanamaz, yalnızca onları içeren zihne bağlıdır, deneyimlere göre değişebilir. Anlam, yani *sense* olarak adlandırdığı dilsel anlam ise tasarım gibi sübjektif değildir, ama işaret edilen obje de değildir. Frege anlamın objenin sunulmuş tarzı olduğunu savunur (Altınörs 2012: 167). Anlam ve referans farkını göstermek üzere Frege'nin verdiği meşhur örnek, 'sabah yıldızı'-'akşam yıldızı' sözcükleridir. İkisi de aynı referansa sahiptir (Venüs gezegeni), ancak aynı anlamda (*sense*) değildir. Referans, dilsel unsurlarla dilsel olmayan dünya arasındaki ilişkiyle ilgiliyken dilsel anlam ise dil içi ilişkilerle, yani dilsel unsurların kendi aralarındaki karmaşık ilişkiler sistemiyle ilgilidir (Palmer 2001: 43).

Frege'nin teorisinden yola çıkıldığında sorulması gereken soru, sözlüklerin referans türü anlam ilişkileriyle mi yoksa dilsel anlam ilişkileri ile mi ilgilendiğidir. Bu soruya net bir cevap vermek zor olsa da, genellikle, sözlüklerin sözcüklerle ve dolayısıyla dilsel anlam ilişkileriyle ilgilendiği söylenebilir. Bir sözcüğün anlamı eşanlamlılık, zıtanamlılık, altanamlılık türünden anlam ilişkileri yoluyla açıklanabilir. Bununla birlikte Palmer bir sözlüğün amacının, kullanıcıya referans türünden anlamlar sunmak olduğunu ve bunu da anlamı bilinmeyen bir sözcüğü hâlihazırda referansı bilinen sözcük ya da sözcüklerle ilişkilendirmek suretiyle (yani dil içi anlam ilişkisi yoluyla) gerçekleştirdiğini ileri sürer (2001: 44). Çünkü anlamı bilinmeyen bir sözcüğü açıklamak için anlamı daha iyi bilinen başka sözcüklerden yararlanır. Bu açıklamalar bazen doğrudan referansı bulunan bir sözcükle, bazen de diğer sözcüklerle kurulan eşanlamlılık, zıtanamlılık vb. anlam ilişkileri yoluyla mümkün olur. O hâlde sözlüklerin tamamen referans türü ya da tamamen anlam ilişkilerine dayalı bir anlamla ilgilenmediği, anlamı açıklamada iki tür ilişkidenden de yararlandığı söylenebilir. Bu bir ölçüde sözcüğün işaret ettiği bir nesnenin bulunup bulunmaması –referansa sahip olup olmaması- ve başka sözcüklerle ne tür ilişkiler kurduğu ile ilgilidir. Örneğin; *ekmek* sözcüğünün anlamının açıklanması işaret ettiği nesnenin anlamının açıklanmasıdır, yani bir referansa sahiptir. “Ekmek nedir?” dediğimizde, “ekmek budur” şeklinde gösterebileceğimiz bir nesneye işaret eder. Ancak iş sözlükte bu sözcüğün anlamının açıklanması olduğunda bu referansı gösterecek anlamı bilinen başka referanslar yoluyla sözcükler arasındaki anlam ilişkilerini bilmek gerekir. *Ekmek* sözcüğünü açıklarken referansı bilinen *un* sözcüğüyle *ekmek* arasındaki bütün-parça ilişkisinden yararlanılmak durumundadır. Benzer şekilde *at* sözcüğünün anlamı için *hayvan* sözcüğüyle bulunduğu altanamlılık ilişkisi belirleyicidir. Buna karşılık, *amca-yeğen*, *baba-oğul* gibi belli bir anlam ilişkisi içinde bulunan sözcüklerin *ekmek* sözcüğündeki gibi bir referansının bulunduğunu söyleyemeyiz. Bu sözcükler sözü söyleyen kişiye ve

duruma göre değişebilir referansa sahiptir. Dolayısıyla burada dil içi anlam ilişkisi yoluyla bir anlamlandırmadan söz edebiliriz. Yine *denizkızı* gibi referansı bulunmayan, gerçekte bir şeye işaret etmeyen sözcüklerin anlamını nerede aramamız gerektiği sorunu, yukarıdaki “sözlüklerin ne tür anlamla ilgilendiği” yönündeki soruya tek bir cevap verilemeyeceğini gösterir niteliktedir.

Anlamla ilgili yaklaşımlarda referansla zıtlaşan, anlamı zihindeki kavramsal temsiller yoluyla açıklamaya çalışan imaj teorisinden de bahsetmek gerekir.

1.2.2.2. İmaj Teorisi: Zihinsel Temsil

Anlamın ne olduğunu açıklamaya dair bir diğer çözüm konuşurun ya da dinleyenin zihnindeki imaj bakımından bir sözcüğün anlamını açıklamaktır. Burada anlam (*sense*)³³, dünya ve sözcükler arasındaki zihinsel temsil³⁴ (İng. *mental representation*) düzlemine yerleştirilir. Bu zihinsel temsiller “imaj” (*image*) olarak adlandırılır. Örneğin, bir kişi *üçgen* sözcüğüyle ilgili “eşkenar üçgen” imajına sahipken, bir başkası “ikizkenar üçgen” imajına sahip olabilir. Bu durumda bu kişiler için *üçgen* yalnızca “eşkenar” ya da “ikizkenar” üçgen anlamına gelir. Ancak bu teori bazı sorunlara yol açabilir: a-) Tek bir ifadenin birden fazla imaja sahip olması, b-) İki ifadenin aynı imaja sahip olması (Kempson 1977: 15). İlk durum özellikle cins isimlerde görülebilir. Farklı konuşucuların deneyimlerine bağlı olarak ev, araba vb. cins isimlerde sahip oldukları imajlardaki varyasyondan kaynaklanır. Bütün arabalar ya da köpeklerle örtüşen bir imaj tasavvur etmek zordur (Saeed 2003: 32-40). Örneğin, *araba* sözcüğüyle ilgili olarak bir kişinin zihninde “pahalı ve son model” bir araba canlanırken

³³ *Sense*, bilişsel psikoloji ve biçimsel anlambilimde işlem (İng. *intension*) terimiyle adlandırılır. Buna karşılık, bir ifadenin muhtemel referansı olabilecek şeylerin tümü ise kapsam (İng. *extension*) terimiyle ifade edilir (Saeed 2003: 30, 49). Bu, Frege'nin üzerinde durduğu *sense*'den biraz farklıdır. Lyons da, *sense-reference* “anlam-gönderge” terimleri yerine *meaning-reference* “anlam-gönderge”, *connotation-denotation* “yan anlam-temel anlam”, *intension-extension* “işlem-kapsam” terim çiftlerinin de kullanıldığını ve aralarında *sense-reference* ayrımına benzer bir ayrım olduğunu belirtir (1977: 174).

³⁴ Zihinsel temsil (*mental representation*), kişinin zihnindeki kavramsal bir temsildir.

başka biri için “daha ucuz ve eski model” bir araba canlanabilir. *Sen buna araba mı diyorsun, Bu da araba mı?* gibi cümleler de bu kişiler için *arabanın* anlamının ne olduğunun/olmadığının farklı imajlardan kaynaklandığını gösterir. Başka bir zorluk soyut varlıkların ne tür bir imaja sahip olabilecekleri ile ilgilidir. Bu durum, konuşurlar arasındaki imaj farklılıklarının ötesinde anlamla ilgili sorunlarla da karşılaşılacağını göstergesidir. Kempson, dilbilgisel ifadelerle ilgili olarak da benzer bir duruma dikkat çekerek “ve, ya da, çünkü, bu yüzden vb.” sözcüklerin herhangi bir imaja sahip olmamakla birlikte hiçbir şekilde anlamsız olmadıklarını söyler (1977: 16). Dolayısıyla imaj teorisi anlamın ne olduğunu açıklamada tek başına yeterli değildir.

1.2.2.3. Anlam Türleri

Yukarıda anlam nedir sorusunun felsefeciler ve dilbilimciler tarafından ortaya atılan farklı teoriler yoluyla cevaplandırıldığını gördük. Bu durum tek bir “anlam”dan söz edilemeyeceğini, sözcüğün “anlamlar”ının bulunabileceğini gösterir. Böylece dilbilimde “anlam”ın anlamı tartışmaları, “Hangi anlam?” ya da “Kaç tür anlam vardır?” soruları üzerinden devam eder. Anlamın farklı türleriyle ilgili dilbilimciler tarafından çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Anlambilimde anlam ile ilgili olarak yapılan en temel ayırım, leksikal/sözlüksel anlam (*lexical meaning*) ve gramatikal/dilbilgisel anlam (*grammatical meaning*) şeklindedir. İlki daha çok dilde göndergesel içeriğe sahip olan sözcüklerin anlamını ifade ederken, ikincisi dilbilgisel açıdan bir işleve sahip olan, göndergesel içeriği bulunmayan sözcükleri ifade eder. Morfolojik olarak anlamlı sözcükler ve işlevsel sözcükler şeklinde bir ayırım da yapılır. Bu aynı zamanda dilbilgisel işlevi olan sözcüklerin anlamından söz edilemeyeceği gibi bir sonuca da götürür. Leksikal anlam ise her ne kadar göndergesel bir içeriğe sahip olan sözcükleri ifade etse de göndergesi olmayan ama farklı anlamsal değer taşıyan sözcükleri de kapsar.

Sözcüklerin anlamları genellikle dünyaya atfedilerek düşünülmektedir. Bu nedenle sözcüklerle ilgili olan nesnelere kavramsal tarifleri anlamı ortaya koyar. Ancak her dilde bazı sözcükler dış dünyadaki bir nesneyi tasvir eden kavramsal bir içeriğe sahip değildir. Bu durum anlamın kavramsal boyutu dışında farklı türlerinin de olduğuna işaret eder. Bazı sözcüklerin dış dünyada gönderme yapılabilecek bir nesnesi yoktur. Ancak dilde çeşitli işlevleri bulunabilir (Geeraerts 2003: 86-87). Örneğin, Türkçede *fakat*, *belki*, *çünkü*, *gibi* vb. sözcüklerin dış dünyada karşılığı yoktur, ancak dilde zıtlıkları, benzerlikleri ifade etme, olasılık bildirme, neden-sonuç ilişkisi kurma gibi gramatikal açıdan çeşitli işlevleri vardır. Benzer şekilde *hey*, *haydi*, *merhaba*, *pardon* vb. sözcükler de herhangi bir nesneye karşılık gelmeyen ancak seslenme, selamlama, özür dileme ya da izin isteme gibi iletişimsel açıdan bir işlevi olan sözcüklerdir. Kimi anlambilimciler bu tür işlevli sözcükleri faydacı anlam (*pragmatic meaning*) olarak adlandırır. Sözlüklerde de bu tür sözcükler kavramsal olarak değil, sözcüğün kullanımı ve konuşmadaki işlevine göre tanımlanır. *merhaba* sözcüğünün “selamlaşma sözü” şeklinde tanımlanması gibi. Birtakım sözcüklerin anlamları ise onlara yüklenen duygusal içeriği yansıtır. Örneğin *domuz* ve *gebermek* sözcükleri kavramsal bir içerik taşımakla birlikte aynı zamanda duygusal olarak farklı değerlere de sahiptir. Türkçede *domuz* sözcüğü göndergesel olarak bir hayvan türünü ifade etmek dışında sözcüğün kültürel çağrışımlarının da etkisiyle “hain, aksi, inatçı” gibi anlamları da taşır. Aynı şekilde *geber-* fiili, ölmek kavram alanının içinde olmakla birlikte “sevilmeyen bir kişinin ölümü”nü ifade etmek üzere kullanıldığından pejoratif bir değere sahiptir. Bu çerçevede aşağıda anlamla ilgili bazı sınıflandırmalara değinilecektir.

Lyons, öncelikle iki tür anlamdan bahseder. Bunlardan birini betimleyici anlam (*descriptive* ya da *propositional meaning*) –aynı zamanda *cognitive*, *referential* terimleri de kullanılır- diğerini betimleyici olmayan anlam (*non-descriptive* ya da *non-*

propositional meaning) biçiminde adlandırır. Betimleyici anlam göndergesel yaklaşıma dayanırken betimleyici olmayan anlamı daha heterojen, dilbilimcilerin ve filozofların bakış açısından da daha az merkezî olarak değerlendirir. Lyons betimleyici olmayan anlamın içine, betimlemeden ziyade konuşurun duygularını, inançlarını ve davranışlarını ifade eden anlam türü olarak ifade edilen duygusal anlamı (*expressive/affective meaning*) ve aynı zamanda toplumsal anlamı (*social meaning*) yerleştirir (1995: 40-45).

Leech (1981) ise anlamı yedi türe ayırır: 1) kavramsal anlam (*conceptual meaning*), 2) yan anlam (*connotative meaning*), 3) sosyal anlam (*social meaning*), 4) duygusal anlam (*affective meaning*), 5) yansıtıcı anlam (*reflected meaning*), 6) eşdizimsel anlam (*collocative meaning*), 7) tematik anlam (*thematic meaning*). Leech kavramsal anlam ve tematik anlam dışındaki diğer anlam türlerini çağrışımsal anlam (*associative meaning*) başlığı altında toplar (s. 9-23).

Sözcük anlambilimi çalışmaları içinde anlam ve anlam türlerine dair pek çok farklı yaklaşım ve sınıflandırmadan söz edilebilir. Yukarıda bu sınıflandırmalardan birkaçı anılmakla birlikte burada amaç yalnızca sözlüklerde yer alan anlamlar üzerine odaklanmaktır. Sözlüklerde bir maddebaşı sözcüğün birden fazla anlamının olabildiği, bu farklı türdeki anlamların tanımlar içinde çeşitli yollarla verildiği, sözcükler arası anlam ilişkilerinin gösterildiği düşünüldüğünde anlam ve tanım arasında bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda sözlük tanımlarında özellikle temel anlam, temel anlamın dışında kalan çağrışımsal anlamlar ve mecaz anlamların belirtildiği söylenebilir. Leech'in de belirttiği gibi çağrışımsal anlam başlığı altında farklı anlam türlerinden söz edilebilir. Türkçe sözlüklerde bu tür anlamlar ayrıca belirtilmediği için burada yan anlam başlığı altında bu türden çağrışım değeri kazanmış anlamlar üzerinde durulacaktır. Dolayısıyla Leech'in sözü edilen anlam türlerinden hareketle, aşağıda

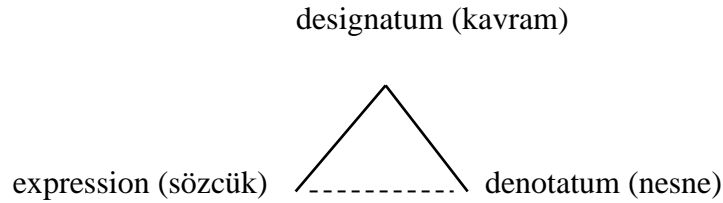
sözlüklerde tanımlanan anlamlar üç ana başlık etrafında toplanarak anlam türleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1.2.2.3.1. Temel Anlam

Kavramlaştırma ya da anlamlama (*signification*) denilen dünyadaki varlıkları, olayları veya duygu ve düşünceleri belli bir ses dizgesinden yararlanarak simgeleştirme durumu dünyayı dille anlamlandırma çabasıdır. Kavramsal anlam ya da bir başka deyişle temel anlam ise sözcüklerin dünyadaki nesnelere ile zihnimizdeki kavramlar arasındaki ilişkilerine dayanır ve sözlüksel anlam (leksikal anlam) araştırmasının asıl konusunu oluşturur. Hem sözcük anlambilimi hem de sözlükbilimi temelinde anlam denilince sözcüğün dil dışı dünyadaki göndergesiyle olan ilişkilerinin araştırılması öncelikli meseledir. Bu anlam türü göndergesel (*referential*) yaklaşımla ilişkili olarak sözcüğün dış dünyadaki göndergesine ait kavramsal içeriği ifade eder. Bu anlamla ilgili yabancı literatürde farklı bakış açılarının sonucu olarak *referential*, *descriptive*, *cognitive* ve *denotational* gibi terimler de kullanılır. Hartmann ve James, *denotation* terimini “Bir sözcük ya da öbeğin nesnel göndergeyi ifade ettiği anlam türü. Sözcüklerin açıklamasının (tanımın) olağan konusu.” olarak açıklar (1998: 36).

Zgusta, *denotation* terimiyle birlikte *designation* terimini de kullanmıştır. Bu terimle de sözcükler ve dil dışı dünyanın parçaları arasında var olan ilişkileri ifade eder. Örneğin “kitap” sözcüğü dil dışı dünyadaki bir nesneyle ilişkilendirildiğinden kolayca anlaşılabilir. Buna göre, nesne genellikle Lat. *denotatum* olarak adlandırılır. Hakkında konuştuğumuz dildışı nesnelere sınıfı ise çoğul biçim olan Lat. *denotata* terimi ile belirtilir. Bu terim Türkçe “cins” terimiyle karşılanır. Örneğin “ağaç” sözcüğünün ana dili konuşurları için dil dışı gerçeklikte yer alan nesnesi *denotatumu*, bitki ise *denotatasıdır*. Ancak “sözcük” (ör. /ağaç/) ile “nesne” (ör. ağaç nesnesi) arasında doğrudan bir ilişkinin olduğunu düşünmek yanlıştır. Aksine anlambilimdeki en

önemli ilkelerden biri, sözcük ve nesne arasındaki ilişkinin doğrudan olmadığı gerçeğidir: Sözcük (leksikal birim) ve nesne arasında *designatum*³⁵ “kavram” vardır (Zgusta 1971: 27, 34):

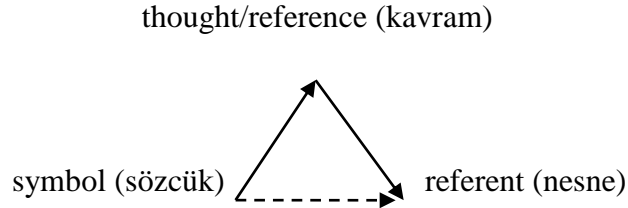
Sözcük ile sözcüğün işaret ettiği nesne (*denotatum*) arasında dolaylı bir ilişki söz konusudur. Yalnızca onomatopik, yani yansıma sözcüklerde bu ilişki doğrudandır: *cik cik* sözcüğünün kuşun çıkardığı sesle ilgisinin olması gibi.

Burada Saussure’ün iki yönlü bir yapı olarak tanımladığı dilsel gösterge ile Ogden-Richards’ın buna karşı çıkararak “anlam üçgeni” adını verdiği üçlü yapıyı da hatırlamak gerekir. Saussure, göstergeyi *gösteren* adını verdiği bir işitim imgesi ile *gösterilen* yani zihinde oluşan kavramdan bir yapı olarak açıklar. Ona göre “dil göstergesi bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir.” Gösterilen nesneyi dışarıda bıraktığı için pek çok kişi Saussure’ün gösterge şemasına karşı çıkar. Ogden-Richards, Saussure’ün nesneyi dışarıda bırakan gösterge tanımını eleştirerek göndergeye/nesneye de yer veren bir “anlam üçgeni” şeması geliştirirler. Ogden ve Richards’ın anlam üçgeni şemasında nesne (*referent*) ile sözcük (*word*) arasında bir bağıntı gösterilmekle birlikte bu bağıntı dolaylıdır. Ancak sözcük (*word*) ile kavram (*reference*), kavram (*reference*) ile nesne (*referent*) arasında dolaysız, doğrudan

---

³⁵ Genel olarak İngilizcede *concept* sözcüğü ile karşılanan “kavram” terimi, burada *designatum* terimi ile verilmiş ve *concept* sözcüğü ile aralarında bir ayrım yapılmıştır. “Concept” bilimsel çalışmaların ya da mantıksal önermelerin bir sonucu olarak görülür. Genel kullanımda bir sözcük için *designatum*, terim olanlar için *concept* sözcüğü kullanılır. Buna göre, “hayvan” sözcüğü ile “hayvan” teriminin kavramları arasında bir fark vardır. Çünkü ikinci kavram (*concept*) sıradan insanlar tarafından asla “hayvanlar” olarak anlaşılamayan bir oluşu kapsar. Genel sözcüğün kavramını (*designatum*) kapsamaz (Zgusta 1971: 32-33). Bu durum sözlük hazırlayıcıları için de büyük öneme sahiptir. Genel sözcüklerin tanımlanması ile terimlerin tanımlanması arasında yöntem ve teknikler açısından farklılıklar olduğunu gösterir. Örneğin; “su” sözcüğünün genel sözlüklerdeki tanımı ile bilimsel terim olarak tanımı farklıdır, çünkü kavramsal olarak algılayış da farklıdır.

bir ilişki söz konusudur.³⁶ Aralarındaki ilişki, sözcüğün kavramı ya da bir başka deyişle anlamı –anlamın zihinde canlanan kavram olduğu kabul edildiğinde- sembolize etmesi, kavramın/anlamın nesneye gönderme yapması, sözcüğün ise dolaylı olarak nesneyi temsil etmesi şeklinde açıklanır.

Genel dil sözlüklerinde öncelik leksikal birimin temel anlamının verilmesidir. Çünkü sözcüklerin anlamlarını dünyaya atfederek düşünme eğiliminde olduğumuz için sözcüklerle ilişkili olan nesnelerin kavramsal tarifleri aynı zamanda sözcüklerin asıl işlevlerini gösterir. Sözlükçünün de amacı bu temel işlevi okuyucuya sunmaktır. Ancak leksikal birimler temel anlamın dışında farklı semantik işlevlere de sahip olabilirler. Örneğin, gramatikal ya da kullanımla ortaya çıkan pragmatik işlev gibi. Dolayısıyla sözlüklerin sözcüğün sahip olduğu tüm işlevleri göstermesi gerekir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta temel anlamın zaman içinde değişebileceğidir. Bu nedenle bir dilin genel sözlüğünde sözcüğün temel anlamı eşzamanlı olarak belirlenmelidir.

1.2.2.3.2. Yan Anlam

Yan anlam, bir ifadenin kavramsal içeriğinin üstünde ve ötesinde göndermede bulunduğu iletişimsel değerdir (Leech 1981: 12). Yan anlam, çağrışım anlamı ya da çağrışımsal anlam olarak da adlandırılır. Literatürde İng. *connotation* terimi için kullanılan bu karşılıklar yerine bazı kaynaklar tasarım ya da duygu değeri terimini

³⁶ Literatürde *sözcük, kavram, anlam, nesne* için kullanılan sözcükler açısından bir terim karmaşası söz konusudur. Aynı kavramlardan bahsedilmesine karşın farklı kaynaklarda ya da dilbilimcilerin tercihlerinde farklılıklar bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen terimler çerçevesinde; Türkçe *kavram* ile *reference*, *designatum* ve gösterilen terimleri, *nesne* ile referent, *denotatum* ve gönderge terimleri eşanlamlı olarak kullanılmıştır.

kullanır. Aksan, *connotation* teriminin Türkçede yan anlam terimiyle yanlış şekilde karşılandığını, yan anlamın ayrı bir olayı, ayrı bir kavramı gösterdiğini belirtir (2006: 56). Duygu değeri, sözcüklerin konuşurda/dinleyende uyandırdığı duygusal etkilerdir. Kimi anlambilimciler tarafından *emotive meaning*, *affective meaning* ya da *expressive meaning* “duygusal anlam, etkileyici anlam” olarak da adlandırılır. Bu nedenle burada “yan anlam” terimi, geniş bir anlamda çağrışımlar, tasarımlar, duygu değeri, toplumsal etkiler vb. durumlarla ortaya çıkabilen ve araştırmacıların farklı terimlerle adlandırdığı anlam türlerini de içine alacak şekilde, temel anlamın ötesinde ikincil anlamlar için kullanılacaktır. Bu açıdan düşünüldüğünde yan anlamın bireysel, toplumsal, tarihsel ve kültürel özellikleri vardır.

Sözlüklerde birden fazla anlamı olan sözcüklerin ilk verilen anlamı temel anlam (göndergesel anlam) ise onun dışında kalan diğer tüm anlamlar sözcüklerin çeşitli çağrışımlar sonucu ortaya çıkan ikincil anlamlardır.³⁷ Sözcüklerin bu şekilde yeni anlamlar kazanması, birden fazla anlama sahip olması kavramlar arasındaki bazı biçim, işlev, amaç vb. yönünden kurulan yakınlık ve benzerlik ilişkisine dayanır. Benzetmeler veya aktarmalar yoluyla kavramlar arasında somuttan soyuta veya soyuttan somuta doğru yeni anlamlar ortaya çıkar (Aksan 2006: 58-60). Örneğin, *göz* sözcüğü temel anlamıyla “görme organı” olarak canlı varlıklara aitken çeşitli yönleriyle benzerlik kurularak doğadaki diğer varlıklara aktarılarak yeni anlamlar kazanmıştır. *Bir göz ev, masanın gözleri, pınarın gözleri, göz değmesi, eleştirel gözle bakmak* gibi ifadelerde geçen *göz* sözcüğü temel anlamının dışında farklı anlamlarda kullanılır. Özellikle organ ve vücut bölümleriyle ilgili deyim aktarması yoluyla kazanılan yan anlam örnekleri çoktur. Bu tür kalıplaşmış anlamlar “ölü metafor” (*dead metaphor*) olarak da

---

³⁷ Aşağıda “mecaz anlam” (*figurative meaning*) başlığıyla ayrıca değineceğimiz anlam türünü Aksan temel anlam dışındaki yeni anlamları gösterdiği için yan anlam (*secondary meaning*) başlığı altında verir (2006: 60).

alandırılır: *masanın bacağı, dağın başı, Çanakkale Boğazı, şişenin ağzı* vb. ifadelerdeki *bacak, baş, boğaz, ağız* sözcükleri birer ölü metafordur.

Yan anlamlar yalnızca insandan doğaya aktarmalarla değil, doğadan insana aktarmalar ve soyut kavramların somutlaştırılması yoluyla da ortaya çıkabilir. Türkçede *kuzu* sözcüğünün insanlar için “deneyimsiz, toy”, *keçi* sözcüğünün “inatçı”, *odun* sözcüğünün “anlayışsız, kaba kimse”, doğadaki nesnelere özelliklerini anlatan *sert* ve *yumuşak* sıfatlarının “hırçın, öfkeli” ve “kaba olmayan, uysal” kişileri anlatmak için de kullanılması bu türden yan anlamlara örnek verilebilir.

Bir ifade kullanıldığında ya da duyulduğunda o ifadeyle ilgili “gerçek dünya” deneyimleri hakkında konuşulur. Bu yüzden kavramsal anlam (temel anlam) ve çağrışım anlamı (yan anlam) arasındaki sınır, dil ve gerçek dünya arasındaki belirsiz ama önemli ayrımla kesişir. Çağrışım anlamı, gerçek dünyaya ait bazı özellikler, deneyimler ve davranış biçimlerinin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kavramsal anlamla karşılaştırıldığında çağrışım anlamının çevreyle ilgili olduğu, tarihî periyoda, toplumlara ve kültürlere göre değişiklik gösterebildiği söylenebilir. Örneğin, “kadın” sözcüğü kavramsal olarak düşünüldüğünde göndergesinin niteliklerine göre (insan, dişi, yetişkin vb.) tanımlanırken sosyal ve kültürel olarak kadın cinsine atfedilen yemek pişirme, temizlik yapma; psikolojik olarak annelik iç güdüsüne sahip olması ya da kırılgan, duygusal, cesaretsiz olması vb. “varsayımsal” özellikler de çağrışım değeri olarak eklenebilir. “Kadın” sözcüğünün gösterdiği kavramın özellikleri sınırlı ve belirliken, çağrışımsal özellikler belirsiz ve açık uçludur (Leech 1981: 13). Dolayısıyla temel anlamı oluşturan kavramsal özellikler sözcüğün göndergesiyle ilişkili olduğundan Frege’nin *reference* kavramıyla, çağrışımsal anlamı oluşturan diğer özellikler ise *sense* kavramıyla örtüşür diyebiliriz. Bu bilgilerden hareketle *Türkçe Sözlük*’teki kadın sözcüğünün tanımına baktığımızda “1. Erişkin dişi insan, hatun, hatun kişi, zen; 2. Analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri, becerileri olan; 3. Hizmetçi

bayan” anlamlarının verildiği görülür. Verilen ilk anlam sözcüğün değişmez, tipik göndergesel özellikleriyle temel anlamı, ikinci ve üçüncü anlam ise kadın cinsiyle özdeşleştirilen psikolojik, toplumsal ve kültürel birtakım algılar sonucu ortaya çıkan yan anlamlardır. Benzer şekilde *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’te de *kadın* maddesinde üçüncü anlam olarak “ev işleri ve ev yönetiminde aranan niteliklere sahip olan, temiz, idareli ve becerikli kimse” tanımı yapılmıştır. Bu tanım da kadına “temiz, idareli ve becerikli” olma özellikleri atfedilmiştir. Yan anlamlarda verilen özellikler toplumdan topluma, dönemden döneme hatta kişiden kişiye göre değişebildiği gibi, Kıran’ın ifade ettiği üzere “her yan anlam, içinde bulunduğu bağlamda gerçekleştiği için dil düzeyi, konuşucu ve/ya da yazar ile okur ve/ya da alıcının eğitim ve kültür düzeyi ile de yakından ilgilidir.” (2010: 266).

Diğer yandan her ne kadar çağrışımsal anlam kişisel deneyimler, toplumsal ve kültürel algılamaların bir sonucu olarak ortaya çıksa da bu anlamın subjektif bir niteliğe sahip olduğu anlamına gelmez. Yalnızca göndergenin kavramsal özelliklerinin ötesinde genelleşmiş, yaygınlaşmış yeni anlamlara işaret eder. Bununla birlikte yan anlam hâline gelmiş çağrışımlar dışında sözlüklerde kültüre bağlı olan ve daha yerel nitelik taşıyan birtakım bilgilere de atıfta bulunulur. Kültürel çağrışım olarak adlandırılan özelliklerin sözlüklerde ne ölçüde uygulanması gerektiği ise sözlükçünün tercihlerine bağlıdır. Örneğin, İngilizce *cavlar* (havyar) sözcüğü için, “yiyerek tüketilen, genellikle ekmek üzerine sürülen balık yumurtası.” tanımına ek olarak “Pek çok ülkede zenginler tarafından tüketilen, özel ve pahalı bir yiyecek olarak düşünülür.” şeklinde kavramsal özelliğe de ait olmayan bir bilgi sözcüğün doğru olarak anlaşılması için tanıma dâhil edilmiştir³⁸ (Atkins ve Rundell 2008: 427). Ancak pek çok sözlükte *havyar* sözcüğünün pek çok kişi tarafından bir “zenginlik göstergesi” olarak algılanması dolayısıyla sahip olduğu bu çağrışım değeri, sözcüğün yan anlamı olarak kabul edilmez.

---

³⁸ *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners* (2007), Macmillan Publishers Ltd, Oxford, UK.

Bloomfield'in, “yan anlam normal ya da olağan kullanımlardan ‘sapma’lara yol açabilir” biçiminde ifade ettiği görüşü, sözlüklerde yan anlamların verilmesi konusundaki tutumları da belirler niteliktedir. Bu açıdan bakıldığında sözlüklerin başlıca işlevleri arasında bu tür kişisel sapmalarla mücadele etme de sıralanabilir (aktaran Garza-Cuarón 1991: 157).

Kıran, yan anlamları türlerine göre şöyle ayırır: izleksel yan anlamlar, özelleştirme yan anlamları, değerlendirme yan anlamları, kültürel yan anlamlar. İzleksel yan anlamlar; sesler, yansımali sözcükler veya imgelerden yararlanarak bir tema geliştirir. Özelleştirme yan anlamları; özel isimler oluşturma, duygu ile ilgili sözcükler ve sessel çağrışımlar yoluyla çoğunlukla özel adları köken, iş ve toplumsal ortamı ile çağrıştırır. Değerlendirme yan anlamları önekler, sonekler ya da kimi söz sanatları yoluyla olumlu, olumsuz veya övücü, kırıcı bir değerlendirme yapar. Kültürel yan anlamlar ise sözcüklerin, deyimlerin, özel adların kullanımı veya alıntılar, benzetmeler aracılığıyla başka metinlere, sanatlara gönderme yapar (2010: 266).

Bilimsel terimler yan anlamsal faktörlerden mümkün olduğu kadar uzaktır. Ancak kimi zaman bu durumdan da kaçınılamaz. Örneğin, “13” sayısının pek çok kişi için güçlü bir yan anlamı vardır (Garza-Cuarón 1991: 157).

1.2.2.3.3. Mecaz Anlam

Sözlüklerde çokanlamlılığa sahip sözcüklerde “mecaz” etiketiyle verilen bir başka anlam türü mecaz anlam (*figurative meaning*) olarak adlandırılır. Yukarıda yan anlam başlığı altında da belirtildiği gibi aslında kavramlar arasındaki benzerlik ilişkilerinin sonucunda ortaya çıkan, bir sözcüğün temel anlamı dışında kalan tüm anlamlar ikincil anlamlar olarak anlaşılabilir. Bu nedenle deyim aktarması (*metaphor*)³⁹ ya da ad aktarması (*metonymy*)⁴⁰ yoluyla bir kavramın başka bir kavramla anlatılmaya

³⁹ Türkçede iğretileme ve istiare terimleriyle de kullanılır.

⁴⁰ Türkçede mecaz-ı mürsel olarak da bilinir.

çalışılması esasına dayanan yeni anlamların, yan anlam/çağrışımsal anlam veya mecaz anlam biçiminde kesin bir ayırımı yapmak pek mümkün değildir.

Lakoff ve Johnson, sözlükçülerin metaforları göz ardı ettiğini ve anlam açıklamalarında hiçbir şekilde metaforlardan bahsetmediklerini söyler. Buna göre sözlükçülerin ve anlam araştırmacılarının sözlük tanımlarıyla metaforik açıdan tanımlama arasında farklılıklar vardır. Metaforları daha açık olan diğer kavramlar aracılığıyla kavramak gerekir. Bu da kavram sisteminde metaforik tanımlamaya yol açar. Örneğin, “bir sözlüğün ‘aşk’ maddesinde sevgi, hoşlanma, hayranlık, kara sevda ve hatta cinsel arzudan bahseden ibareler bulunur, fakat aşkı ‘Aşk yolculuktur’, ‘Aşk deliliktir’, ‘Aşk savaştır’ vb. metaforlar aracılığıyla kavramanın hiçbir yolu zikredilmez.” Gerçekten de “aşk” gibi bir sözcüğü sözlükte yazan anlamlarından ayrı olarak insanlar kendi tecrübelerinden yola çıkarak anlamlandırmaya ve tanımlamaya çalışmaktadır. Hatta “Aşk nedir?” sorusunun cevabı olarak sözlükte verilen anlamlar kullanıcıların kavramı anlamasında yetersiz kalacaktır. Diğer yandan burada tamamen farklı bir tanım anlayışının olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü kavramlar veya nesnelere kendilerinde bulunan –içkin olan- nitelikleri analiz etme yoluyla tanımlanır. Metaforik tarzda tanımlanan kavramlar ise doğal tecrübelerimizin kavramları yoluyla açıklanmaya çalışılır. Örneğin; metaforik olarak “aşk”ı yolculuk, delilik, savaş vb. tanımlayıcılarla açıklamak kavramın dünyayla etkileşiminden doğar. Sözlük tanımları objektiftir.

Mecaz anlam denildiğinde daha çok şiir ve diğer edebî eserlerde söz sanatları içinde yazar ve şairlerin bireysel kullanımları aklı gelmektedir. Ancak dildeki retorik amaçlı kullanımlar zaten sözlüklerde kendine yer bulmaz. Bu tür kullanımlar edebî metin incelemelerinde ayrı bir alanın konusudur.

Edebî kullanımdan farklı olarak dildeki metaforik ya da mecazi anlamlar kalıplaşarak kalıcı hâle gelebilir. Örneğin, aktarmalar yoluyla ortaya çıkan deyimler

sözcüklerin temel anlamları dışında yeni anlamlar kazandığı söz birlikleridir. Ana dili konuşurları tarafından bugün *gözden düşmek*, *canı burnunda*, *hayata küsmek*, *boş vermek*, *kabuğuna çekilmek* vb. ifadeler tek tek sözcüklerin gerçek/kavramsal anlamlarıyla değil, öbeğin kazandığı metaforik ya da mecazi anlamla anlaşılacaktır. Bu ifadeler dilde kalıcı olduğu için sözlüklerde de yer alır. Buradaki sorun sözlüklerde bu türden sözcük ya da ifadelerin anlam türünün belirtilip belirtilmeyeceğiyle ilgilidir. Genel eğilim çokanlamlı sözcüklerin her bir anlamının numaralandırılarak verilmesidir. Ancak numaralandırılan her bir anlamın çağrışımsal, sosyal, metaforik ya da mecazi şeklinde ne tür bir anlama sahip olduğu belirtilmez. Bir başka yöntem de etiketlemedir. Sözcüğün anlam türünü gösteren etiketler kullanılabilir. Burada çokanlamlı sözcüklerin farklı anlamlarını sıralamada izlenecek yöntem ve ilkelerin sözlükçü tarafından iyi bir şekilde belirlenmiş olması önemlidir. Bu konu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıca ele alınacaktır. Konuyla ilgili şimdilik asıl vurgulanması gereken nokta, Türkçe sözlüklerde ilk verilen anlamın her zaman temel anlamı gösterdiği kabul edilirse, diğer anlamların türlerinin belirlenmesinde tutarlı bir yöntemin kullanılmadığıdır. Yan anlam-mecaz anlam ayrımının sınırları kesin olarak belirlenemediği için sözlüklerde de ikincil anlamların türleri ayrıca etiketlenmemektedir. Yalnızca bazı sözcükler doğrudan mecaz (*mec.*) etiketiyle belirtilerek farklı bir anlam türü olarak nitelendirilir.

İngilizce sözlüklerde de bazen anlam türünü gösteren etiketlere başvurulur. Burada da temel anlamın dışında kalan diğer anlam türlerinin net bir şekilde ayrıldığı söylenebilir. Temel anlam için *lit.* (*literal meaning*) ve metaforik anlam için *fig.* (*figurative meaning*) etiketleri kullanılır. Bu açıdan bakıldığında sözlüklerin sistemli olarak sözcüğün farklı anlamları arasındaki anlam ilişkilerini ayrıntılı şekilde göstermediğini söyleyebiliriz.

2. BÖLÜM: SÖZLÜK VE TANIM

2.1. Sözlük Maddesi ve Planlama

Sözlüklerin düzenlenmesiyle ilgili ilke ve kararlar tür, hedef kitle, sözlüğün sunulacağı ortam vb. ölçütlere göre belirlenmektedir. Sözlüklerin düzenlenmesinden önceki hazırlık aşaması, sözlükbilim teorisinin ortaya koyduğu ilkeler doğrultusunda sözlükçünün alacağı birtakım karar ve ilkeleri kapsar. Sözlükte ne tür bilgilerin yer alacağı, bu bilgilerin nasıl verileceği, kısaca sözlüğün neleri kapsayıp neleri kapsamayacağı gibi soruların bu aşamada cevaplandırılması gerekir. Sözlük maddesinin bu şekilde önceden belirlenmiş ilkeler doğrultusunda düzenlenmesi, iyi bir sözlük için temel önceliklerdendir.

Sözlük maddesinde yer alacak bilgiler sözlükten sözlüğe değişiklik gösterebilir. Sözlüğün türüne göre asıl üzerinde durulması gereken, ön plana çıkarılması gereken bilgiler farklılık gösterebilir. Örneğin, her sözlük maddebaşı sözcüğün etimolojik bilgisine yer vermeyebilir. Ancak doğrudan sözcüğün kökeniyle ilgili bilgi vermeyi amaçlayan etimoloji sözlüklerinde asıl üzerinde durulması gereken nokta; sözcüğün kökeni, kullanım tarihi ve geçirdiği biçimsel ve anlamsal değişimlerdir.

Bu çalışmada tek dilli genel sözlüklere odaklanıldığı için bu tür sözlüklerde hangi türden bilgiler bulunur veya bulunmalıdır, sözlük maddesi nasıl düzenlenmelidir soruları ele alınacaktır. Sözlükbilim çalışmalarında sözlük maddesinin planlanması ve sözlükte yer alacak bilgilerle ilgili teorik bazı yaklaşımlar ve ilkelerden söz edilir.

Sözlükler dış yapı (*macrostructure*) ve iç yapı (*microstructure*) olmak üzere ikili bir yapı olarak düzenlenir. Wiegand'ın sözünü ettiği bu ikili yapıda sözlüğün dış yapısı sözlükte yer alan maddebaşlarının tümünü, iç yapısı ise makro yapıdaki sözcükler hakkında verilen bilgilerin tümünü ifade eder. Buna göre maddebaşında yer alacak sözcüklerin seçimi, maddeleştirilmesi ve maddelerin düzeni dış yapıyı oluştururken,

madde içlerinde yer alacak yazım, söyleniş, dilbilgisi, köken, anlam, kullanım vb. sözcükle ilgili tüm bilgiler ve bu bilgilerin düzenlenmesi iç yapıyı oluşturur (bk. Hausmann ve Wiegand 1989, Hausmann vd. 1989). Dış ve iç yapıyı oluşturan bilgilerin düzenlenmesinde elbette sözlüğün türü, amacı, sözlükçünün tutumu gibi unsurlar da etkilidir. Örneğin, genel amaçlı sözlükler ile ağız sözlüklerinin dış ve iç yapısında yer alacak bilgiler ve bunların düzenlenmesi farklılık gösterecektir. Söz varlığının alan araştırmasına dayalı olması, derleme yeri, varyant farklılıkları, söyleyiş özellikleri gibi ağız sözlüklerine özgü bazı unsurlar genel amaçlı sözlüklerin dış ve iç yapısında yer almaz ya da daha az yer alır.⁴¹

2.1.1. Sözlükte Bilgi Kategorileri

Mel'çuk vd. (1984a, 1984b)⁴² tarafından, ideal bir eşzamanlı genel sözlüğün madde düzeninde sözcükle ilgili yedi tür bilginin yer alması gerektiği belirtilir:

1. Ses ve yazım bilgisi: telaffuz, vurgu, heceleme, yazım
2. Morfolojik bilgi: çekim türü, düzensiz biçimler
3. Kullanım etiketi
  - a. arkaizm, neolojizm
  - b. yerel değişke, ağız
  - c. sosyal değişke (şehir, folklorik, standart dışı vb.)
  - d. işlevsel kullanım (şiirsel, resmî, gayriresmî, teknik, edebî, kaba vb.)
4. Semantik bilgi
  - a. tanımlama

---

⁴¹ Sözlük yapımında madde planlaması ve yapısıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Zgusta 1971: 248-282, Landau 2001: 343-402, Atkins ve Rundell 2008: 200-257, Atkins 2008, Svensen 2009: 76-82.

⁴² Mel'çuk, Igor A., vd. (1984a). "Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain". Vol. 1, 2, *Études lexico-semanticques*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal.
Mel'çuk, Igor A. ve Alexander K. Žolkovskiy (1984b). *Explanatory combinatorial dictionary of modern Russian: Semantico-syntactic study of Russian vocabulary*. Vienna: Wiener Slawistischer Almanach.

b. leksikal çağrışımlar

5. Sentaktik bilgi

a. sözcük türü ve sözdizimsel özellikler

b. yönetim örüntüsü⁴³

c. eyleyen (actant) kısıtlamaları

6. Sözcüksel eşzamanlı bilgi/eşdizimlilik

7. Ansiklopedik bilgi

Leksikografik bilginin bu yedi türü, leksikal birimlerde kodlanan bilgileri temsil etmede gerekli ve yeterli unsurlardır. Bunların dışında kullanıcı yararına üç bilgi türü daha sözlüklere eklenebilir: a) gayri resmî açıklamalar, b) maddebaşıyla ilgili birleşik sözcük, deyim vb. ifadelerle çapraz gönderim, c) maddebaşı sözcüğün kullanım örnekleri (Bright 1992: 333-334).

Hudson, sözlüklerde “leksikal gerçekler” adını verdiği sözcükle ilgili birtakım bilgilerin bulunması gerektiğini belirtir. Leksikal gerçekler ise bir sözcüğün sesbilgisel, biçimbilgisel, sözdizimsel yapısı ile anlam, bağlam, yazım, köken ve kullanımıyla ilgili bilgileri kapsar (1988: 311-312).

Sözcüğün ses ve biçimbilgisel özellikleriyle ekler, bu eklerin kökün biçimini ve anlamını nasıl şekillendirdiği vb. kastedilir. Sözcüğün aldığı eklerin bir sonucu olarak kökünde ya da telaffuzunda değişimler varsa bunlar da gösterilir. Özellikle İngilizce gibi bükümlü dillerde sözcüğe gelen bağımlı biçimbirimler sözcüğün yazımında ve telaffuzunda önemli değişikliklere neden olmaktadır. Örneğin, İng. *clear* sözcüğü; *-ify* eki aldığıda (*clarify*) telaffuz ve heceleme değişir. Türkçede ise benzer bir durum ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde ortaya çıkabilir. Ötümlüleşme sonucu sözcüklerin ses ve hece yapılarında değişiklikler olur. Bu tür

---

⁴³ Sözcük *government pattern* ifadesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Burada sözcüğün semantik eyleyeni için karşılık geldiği sentaktik eyleyeni belirten unsur olarak açıklanmıştır.

değişimlere sözlük maddesi içinde yer verilir. Örneğin, *Türkçe Sözlük*'te *yurt*, *kap*, *saçak* gibi maddebaşlarında *yurt-du*, *kap-bı*, *saçak-ğı* şeklinde eklenme sonucu sözcükte meydana gelen değişim belirtilir.

Sözcükle ilgili çekim ve sözdizimi bilgisi de sözlük maddesinde verilen bir diğer bilgidir. Örneğin, İngilizcede çokluk eki *-(e)s*, *hoof* sözcüğünde *hoov-es*, *city* sözcüğünde *citi-es* biçiminde değişir. Ya da bir sözcük düzensiz bir şekle sahip olabilir, bu durum da belirtilmelidir: *foot-feet*, *buy-bought*, *see-saw* gibi. Türkçede morfo-sentaktik açıdan özellikle fiillerin istem bilgisi, yani fiilin hangi durum ekini aldığı sözlüklerde maddebaşıyla ilgili verilmesi gereken özelliklerden biridir. Yine sözcüklerin ait olduğu leksikal kategorilerin/sözcük türlerinin de belirtilmesi önemlidir. Örneğin, Türkçede *iyi* sözcüğü sözdizimine bağlı olarak hem sıfat hem zarf hem de isim olabilir. Bu durumda tanım yapılırken her tür ayrı ayrı belirtilerek tanımlanmalıdır. Bazı durumlarda türler sınırlıdır, bazı sözcükler ya sadece fiil, ya sıfat ya da başka bir türde olabilir.

Sözcüğün kullanım bilgisi ise bir sözcüğün ve anlamının belirli bir bağlam içinde sınırlandırıldığı durumları kapsar. Bu sınırlandırma bir ağız ya da bölgesel bir varyant, kullanımdan düşmüş ya da arkaik sözcükler, argo ya da jargon gibi çeşitli sebeplerden kaynaklanabilir (Jackson 2002: 18- 19).

Tanım, sözlüğün iç yapısında yer alan en temel ve en önemli bilgi kategorisidir. Sözlükbirimlerin taşıdıkları semantik bilgiyi aktarma işlevini yerine getiren açıklamalardır. Özellikle tek dilli genel sözlüklerin temel amacı, sözcüklerin tüm anlam görünümleri hakkında bilgi vermektir. Bu nedenle bir sözlüğün yapısında ortaya çıkabilecek en önemli eksiklik, kullanıcıya aradığı tanımı tam olarak verememesi olur.

2.2. Tanım Nedir?

Tanım, aslında bütün bilim dallarının temelinde yer alan kavramlardan biridir. Matematik, hukuk, felsefe, mantık, biyoloji vb. pek çok alanda öncelikle kavram ve terimlerin doğru anlaşılması ve sınıflandırılabilmesi için doğru tanımlar yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu alanların her birinin amacı, metodolojisi ve teorileri farklı olduğundan tanım konusu her birinde farklı açılardan ele alınır. Örneğin, Harris ve Hutton (2007) dil ve sözlükbilim dışında, hukuki kesinlik ve uyuşmazlıkların çözümü açısından hukuk alanındaki belirli metinlerin, kavram ve terimlerin tanımlanması üzerinde durur. Robinson (1972) da eserinin bir bölümünde matematiksel sistem ve sembolik mantıktaki tanım kavramından bahseder. Matematikte tanım, sembollerin ifade ettiği kavramların açıklamalarıdır. Bir kısaltmanın tanımlanması (" $>$ " sembolünün "büyüktür" anlamına gelmesi) ya da bir kavramın analiz edilmesi ("p, q'yu kapsar" ifadesinin ya da "asal sayı" kavramının tanımlanması) vb. Dolayısıyla konuyla ilgili kaynaklarda ortak bir "tanım" tanımından söz edilemez. Dil sözlüklerinde yer alan leksikal tanımlar ve bunların araştırılması söz konusu olduğunda ise tanım üzerine yapılmış felsefi boyuttaki tartışmalar göz ardı edilmemelidir. Tanım; dil felsefesi, mantık, semantik ve leksikografi alanlarının temelinde yer alan *nesne*, *kavram* ve *sözcük* ortak anahtar kavramlarının kesiştiği bir noktada durmaktadır. Bu nedenle çalışmada, felsefe ve mantık alanında tanım üzerine dile getirilen düşünceler ve yaklaşımlara da yer verilmesi gerektiği düşünülmüştür. Sözlükbilim açısından leksikal tanımları açıklamadan önce mantık ve felsefenin tanım konusundaki yaklaşımlarına kısaca temas edilecektir.

Tanım, mantık biliminin Aristoteles'ten bu yana üzerinde tartışılan ve çalışılan bir konudur. Mantığın diğer konularına göre tanımla ilgili yaklaşımlar daha yaygın olarak kabul görmüş ve daha az eleştirilmiştir. Bir terim olarak "tanım"ın ne olduğu sorusu bugüne kadar pek çok kez cevaplandırılmaya çalışılmış bir sorudur. Tanım,

filozoflarca farklı yaklaşımlarla ele alınmış ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Robinson, “tanımın” tanımı ile ilgili verilmiş bazı cevapları şöyle sıralar:

1. Platon: “logos”⁴⁴ sözcüğünün üç anlamını verir:
  - a. Konuşarak birinin düşüncelerini açığa çıkarması
  - b. Bir nesnenin, o nesnenin unsurları vasıtasıyla açıklanması
  - c. Bir nesnenin diğer bütün nesnelere farklılıklarının verilmesi yoluyla açıklanması
2. Aristoteles: “horos”⁴⁵ sözcüğü ile tanımlar: Bir şeyin özünün araştırılmasıdır.
3. Cicero: Tanımlamak istediğimiz şeyin/nesnenin özelliklerinin kısa ve sınırlandırılmış bir açıklaması.
4. Milton: Buldukları durumdan nesnelere asıl niteliklerini/özlerini ortaya çıkarma
5. Spinoza: Her şeyin/nesnenin doğru tanımı hiçbir şey içermez ve tanımlanan şeyin doğası dışında hiçbir şey açıklamaz.
6. Locke: Sözcükler aracılığıyla bir diğerini anlamaya çalışmak.
7. Kant: Bir nesnenin/şeyin asıl kavramını, kavramın sınırlılıkları içinde, bütün olarak sunmak.
8. J.S.Mill: Bir sözcüğün anlamını ifade eden bir önerme; yani, ya ortak kabul gördüğü anlam ya da konuşucu veya yazarın söyleminin amacı için, ona eklemek istediği anlam.
9. Whitehead ve Russell: Yeni uygulanan bir sembolü açıklama.
10. Wittgenstein: Tanımlar bir dilden bir diğerine çeviri için kurallardır.

---

⁴⁴ *Logos*, filozoflar tarafından pek çok farklı anlamda kullanılmıştır (bk. Cevizci 1999: 552-553). Yunanca “seçme, kavrama” anlamına gelen *leg* kökünden türemiştir. Kök anlamı “usla kavrama”dır. Antik Yunan düşüncesinde söz, konuşma, yasa, düzen, bilgi, düşünce, akıl, anlam, açıklama vb. anlamları sıralanabilir. Platon “tanım” karşılığında kullanmıştır.

⁴⁵ Yunanca *horos* veya *horismos*, tanım anlamına gelmektedir.

11. Carnap: Aynı dildeki sözcüklerin karşılıklı dönüşümü için bir kuraldır.

12. Oxford English Dictionary:

a. Bir nesnenin/şeyin asıl tabiatını açıklamak ya da ortaya koyma durumudur

b. Bir sözcük ya da ifadenin anlamlarını açıklamak; bir sözcüğün anlamını (signification) ifade etmek.

13. Tanım tanımlanamaz.

Yukarıda filozofların tanımla ilgili açıklamaları dünyayı ve bilgiyi anlamak için ortaya konulan sorgulamalardır. Mantık ve felsefenin temel konuları içinde tanım doğadaki nesnelere özünün açıklanmasıdır. Zaman zaman dile getirilen “tanım tanımlanamaz” biçiminde yapılan bir başka açıklama ise tanımlamanın ne olduğu, nasıl yapılacağı anlaşılmeden hiçbir şeyin tanımlanamayacağı düşüncesine dayanır (1972: 2-3).⁴⁶

“Tanım nedir” sorusu öncelikle mantık konusunda çalışan filozofların temel bir problemi olmuşsa da daha sonra anlambilimciler tarafından da cevaplanmaya çalışılmış bir sorudur. Bu noktada, öncelikle “tanım” kavramının bu çalışma içindeki ele alınış amacını ve sınırlılıklarını ortaya koymak gerekmektedir. Bu çalışma içinde tanım filozofların dile getirdiği farklı yaklaşımlardan yararlanılarak sözlükbilim ve sözlükler temelinde değerlendirilecektir.

Rey (2000)⁴⁷, tanımın üç türünden söz eder. Birinci tür, felsefik tanımdır. Aynı anda sözcüklerin ve terimlerin anlamlarını, genel fikirlerin ve nesnelere doğasını

---

⁴⁶ Tanımlanamamazlık (*indefinability*), zaman zaman düşünürler ve yazarlar tarafından “iyi”, “doğru”, “din”, “şiiir” gibi kavramların tanımlanamayacağı ile ilgili olarak dile getirilen bir kavramdır. Locke, kendini tanımlanamayan sözcükleri araştıran ilk kişi olarak sayar. J. S. Mill, anlamları olmadığı için “özel isimlerin” ve analiz edilemez, çözümlenemez oldukları için “temel duyguların” (simple feelings) tanımlanamaz olduğunu söyler (Robinson 1972: 4-5). Mantıkta da duyu deneyimleri (renkler, sesler, tatlar vb.), duygular ve en yüksek cins kavramlar (tanrı, varlık, zaman vb.) “tanımlanamazlar” olarak nitelendirilir. Bu kavramlar içleme dayalı olarak tanımlanamazlar, ancak kapsamsal tanımları yapılabilir (Çüçen 2012: 90).

⁴⁷ Sager, Juan C., (Ed.) *Essays on Definition*. Philadelphia, PA, USA: John Benjamins Company, 2000.

açıklamak için birtakım iddialara, metafiziksel söyleme neden olur. İkinci tür, dilbilimsel ve felsefik olandır. Dil sözlüklerinde tanım başlığı altında bulunan karşılaştırılabilir durumlara yol açar. Üçüncü tür, ilki gibi, tek bir ifade üretebilir. Teorik söylemde, bilimsel teoriler ve özellikle hukuk terminolojisini ortaya koymaya hizmet eder. Burada yalnızca ikinci tür tanım, bugünkü sözlük tanımı (*dictionary definition*) olarak anlaşılan durumla uyumlu görünmektedir. Tanımla ilgili bu temel farklılıklar tanım sözcüğündeki çokanlamlılığın ve tanımlama yöntemlerinin çeşitliliğini de gösterir.

Sözlüksel anlam söz konusu edildiğinde, tanımın ne olduğu sorusundan çok, tanımın nasıl olması/yapılması gerektiği sorusu önem kazanmakla birlikte genel olarak “tanım” kavramının farklı perspektiflerden ele alınması yararlı olacaktır. Tanımı, öncelikle mantık bilimi içinde ve mantıkla ilişkisi bakımından kısaca değerlendirmek gerekir.

Mantık ve Tanım:

Tanım, sözlükbilimsel ve anlambilimsel bağlamı dışında, temelde mantık bilimciler tarafından, mantık biliminin bir konusu olarak irdelenmiştir. Tanım kavramına öncelikle mantık bilimi açısından bakıldığında, Aristo’dan beri özellikle klasik mantıkçıların “tanım nedir” sorusu üzerinde durduğu görülür. Özlem, tanım konusunu salt mantıktan çok uygulamaya ait bir kavram ve kavramlar mantığı ile önergeler mantığını içeren; mantık, ontoloji ve epistemolojinin ve özellikle metodolojinin kesiştiği bir konu olarak değerlendirir (2004: 103).

Mantıkta, tanım kavramı farklı yaklaşımlarla ele alınmış ve sınıflandırılmıştır:

Özlem (2004), tanımın, en basit formuyla, “tanımlanan (*definiendum*) konumundaki özne ile tanımlayan (*definiens*) konumundaki bir yüklemden oluşan bir önerme olması” gerektiğini belirtir. Buna göre de salt mantık açısından tanımı, “cins-tür, işlem-kaplam ilişkisinin, önce kavramlara ve daha sonra bu kavramların işaret ettiği

konulara (nesnelere) bir uygulanımı” şeklinde tanımlar. Dolayısıyla mantık açısından tanım, Özlem’in de belirttiği gibi, tanımlanan ile tanımlayanlar arasındaki özdeşlik ve ayrı olma bağıntısı temelinde ele alınabilir, yani formel koşulları (içlem-kaplam, cins-tür) görmek ve göstermekle ilgilidir (s. 103, 108-111). Tanımı bir önerme olarak değerlendirdiğimizde özne ve yüklem -yani tanımlanan ve tanımlayan- arasındaki ilişki bakımından tanımlar *içlemsel* ve *kaplamsal* olmak üzere ikiye ayrılır. *Kaplamsal tanım*, salt mantık açısından yetkin, ancak epistemolojik açıdan bilgi verici olmayan totolojidir⁴⁸. Yani tanımlananı ile tanımlayanı özdeş olan terimlerden oluşan, “A, A’dır.” formuna sahip bir önermedir. Bu tanımlar, bir şeyin kendisi olduğunu bildiren özdeşlik bilgisi dışında, tanımlananın içlemine ait hiçbir bilgi vermezler. *İçlemsel tanım* ise cins-tür, içlem-kaplam ilişkisi gözetilerek yapılan, “A, B’dir.” formundaki önermedir. Tanımlayan, tanımlananın özelliklerine ait bilgi verdiği için epistemolojik açıdan “tanım” denilince içlemsel tanımlar anlaşılır (Özlem 2004: 108-111).

Genellikle klasik mantıkçılar tanımı ikiye ayırırlar. Batı mantıkçılarının *definition* (tanım) ve *description* (betimleme), İslam mantıkçılarının *had* ve *resm* diye adlandırdıkları tanımlardan birincisi ‘öz’e⁴⁹, ikincisi ‘ilinti’ye⁵⁰ aittir. Öze ait olan daha doğru bir tanımdır. Kavramın yerini açıkça belirtip diğerlerinden tamamen ayırır. Öze ait olan bu tanım, ileride göreceğimiz cins + ayırt edici özellikler bakımından yapılan tanımlamanın bir ifadesidir. İslam mantıkçıları da bu ifadeyi “ağyarını mani, efradını cami” sözüyle özetlemişlerdir. İlintiye ait olan ise, bir şey hakkında, onun ‘hassa’ları⁵¹, nitelikleri ile ilgili olarak bazı bilgiler verir ama açıkça onun ne olduğunu belirtmez. Buna göre, birinciye *özsel tanım* (definition), ikinciye *ilintisel tanım* (description) denilmektedir. Cins ve tür gözetilerek yapılan tanım, özsel tanımdır. Aynı zamanda,

⁴⁸ Totoloji, bir kavramı yine kendisiyle tanımlamak demektir.

⁴⁹ Öz, varlığını devam ettirmek için başka bir şeye ihtiyacı olmayan, asıl olan *kavramdır*. Cevher (substance) olarak da adlandırılır. Örneğin, “taş” vasıflarından ayrı olarak kendi başına bir özdür.

⁵⁰ İlinti, bir nesneye ait olan vasıflardan her biridir. Ancak ilintinin ait olduğu şeyin/nesnenin varlığı ilintiye bağlı değildir.

⁵¹ Hassa, bir türe ait olan vasıftır. Örneğin, iki ayaklı olma veya gülme insanın hassasıdır.

bunlar, Porphyrios'un "beş tümel" adını verdiği kavramlar arasındaki ilişkilerden [cins, tür, ayırım, özgülük (hassa)⁵² ve ilinti] yola çıkılarak yapılan tanımlardır. Buna göre, ilinti dışında, dört tümele göre özsel tanımların dört türünden bahsedilebilir. İslam mantıkçıları beş tümele göre yapılan tanımları, tam ve eksik (özsel-ilintisel) tanım şeklinde adlandırmışlardır. Beş tümele göre yapılan tanım türleri içinde, Aristo'ya göre en iyi tanım yakın cins (*genus proximum*) ve türsel ayırım (*differentia specifica*) gözetilerek yapılan tanımlardır:

1. Uzak cins ve ayırım gözetilerek yapılan tanım: "İnsan iki gözlü varlıktır" (Eksik ilintisel tanım)
2. Uzak cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanım: "İnsan akıllı varlıktır" (Eksik özsel tanım)
3. Yakın cins ve ayırım gözetilerek yapılan tanım: "İnsan iki gözlü hayvandır" (Tam ilintisel tanım)
4. Yakın cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanım: "İnsan akıllı hayvandır" (Tam özsel tanım) (Öner 1986: 36-37, Özlem 2004: 110, Çüçen 2012: 87-88).

Tanımlama ve betimleme arasındaki ayırım, tekil kavramlar ve genel kavramlar arasındaki ayırımla da açıklanabilir. Tekil kavramlar tanım değil, betimleme içerirken tanımlama genel kavramlar temelinde ele alınır. "Ahmet akıllıdır." önermesi tekil bir kavram içerdiği için betimlemedir, ancak "İnsan akıllıdır." önermesi bir tanımlamadır (Özlem 2004: 104).

Mantıkta tanımlar, tanımlanana göre de ad veya nesne tanımı olarak ikiye ayrılır: Aristo, tanımı "ya nesnelere ne olduğunu ya da adının ne ifade ettiğini göstermek" biçiminde açıklamış ve sonra gelen klasik mantıkçılar da tanımı *nesnelere tanımı* ya da *gerçek tanım* ve *sözcüklerin tanımı* ya da *adsal/ad tanım(ı)* olmak üzere ikiye ayırmıştır

---

⁵² "Türsel ayırım" olarak da adlandırılır.

(Öner 1986: 36-37). Mantıksal tanım, bir başka deyişle nesne tanımı veya gerçek tanım (*real definition*), “Bu nedir?” sorusunu sorarak gerçek dünyadaki nesnelere analiz etmeye çalışır ve felsefecilerin üzerinde durduğu temel sorunların başında gelir (Landau 2001: 153). Adsal tanım (*nominal definition*) ise “Bu nedir?” sorusundan çok, “Bu sözcüğün anlamı nedir” sorusuna cevap olabilecek bir tanım türüdür.

Bu iki ayrımı mantıkçılar farklı şekillerde ifade etmişlerdir. İslam mantıkçıları; “hakiki tarif” dedikleri nesne tanımını, “dış dünyada varlığı (vücudu) bilinen bir neliğin⁵³ (mahiyetin) tanımıdır” şeklinde açıklarlar. Ad tanımı ise “dış dünyadaki varlığıyla ilgilenmeksizin bir sözcükten ne anlaşıldığını keşif ve izah etmek” olarak ifade ederler (Öner 1986: 38). Buna göre, ad tanımları hem kaplamsal hem içlemsel yani bilgi verici olabilirken nesne tanımları mutlaka içlemsel olmalıdır. Çünkü nesne tanımı, nesnenin özelliklerini açıklamaya çalışan, ‘öz’e yönelik bir tanımdır (Özlem 2004: 112-114).

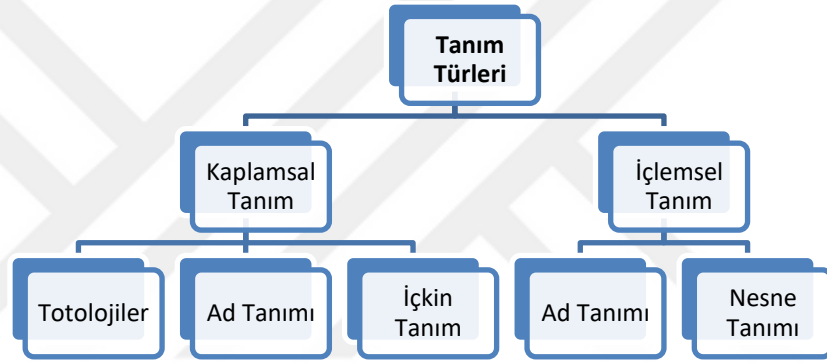
Bu terimler önceki bölümde, anlam bahsinde sözü edilen, Frege’nin “referans ve sense” terimleriyle ifade ettiği anlam anlayışıyla da örtüşmektedir. Örneğin, “Anka” adının tanımı adsal bir tanımdır. Kendisi gerçekte var olmayan, yani gerçekliği bulunmayan, fakat zihinde varlığı mümkün olan bu tür kavramların tanımları adsal tanımlar olarak nitelendirilir. Klasik Batı mantıkçılarına göre ise, bir nesnenin tabiatını belirtmek için yapılan tanım gerçek tanımdır. Tanımın tanımlanana (nesneye) uyması gerekir. Adsal tanım ise, tanımı yapana bağlıdır. Dolayısıyla keyfidir, bir dilsel uzlaşımın ürünüdür (Öner 1986: 41). Adsal tanımların tam bir uzlaşım ile ortaya çıkan bir başka türü ise içkin tanım (*implicite definition*) olarak adlandırılır. Örneğin, matematikteki temel kavramların tanımları, içkin tanımlardır: Üçgenin tanımı “her yerde ve herkes için aynıdır.” (Çüçen 2012: 87).

---

⁵³ Nelik (mahiyet), bir kavramın zihinde onu karşılayacak bir tasavvurunun olmasıdır. Her kavramın neliği vardır.

Gerçek tanımın göndergeye bağlı, adsal tanımın ise keyfi olması anlamın farklı türleri içinde ortaya çıkan tanımlama farklılıklarına işaret etmektedir. Göndergesel ya da temel anlamın referansa bağlı olarak tanımlanabilmesi, diğer yandan sözcüklerin temel anlamı dışında kalan yan anlamlarının farklı yollarla tanımlanması gibi. Aşağıda, “Tanım Türleri” başlığında, sözlükler bağlamında gerçek/nesne tanım(1) ve adsal/sözcük tanım(1) konusuna tekrar değinilecektir.

Buraya kadar mantıktaki tanım konusuyla ilgili ortaya konulan farklı tanım türlerini; Özlem (2004), salt mantıksal, epistemolojik ve metodolojik açıdan şu şekilde özetler (s. 115):

Tanım ve tanımlama konusuna mantık teorilerinden hareketle yaklaşan Batuhan ve Grünberg, tanımın ne olduğundan çok “tanımlama” kavramı üzerinde durmuştur. Konuya açıklık getirmek için şu üç soruya cevap vermek gerektiğini belirtirler: “Neyi tanımlarız?”, “Niçin tanımlarız?” ve “Nasıl tanımlarız?”. Bu sorulardan birincisi tanımlamanın konusuyla, ikincisi amacıyla, üçüncüsü ise yöntemiyle ilgilidir (1970: 87). Esasında bu üç soru aynı zamanda sözlük tanımlarıyla ilgili ortaya koymaya çalıştığımız teorinin temel noktalarının genel çerçevesini de oluşturmaktadır. Bu bölümde mantık ve felsefenin bakış açısından ele alınan tanım ve tanımlamayla ilgili konulara çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, sözlükbilim teorisi çerçevesinde “Tanım Türleri” ve “Tanımlama Yöntemleri” başlıkları altında ayrıntılı olarak değinilecektir.

İlk soru tanımlanan ‘şey’in ne olduğuyla ilgilidir. Tanımlanan şey, nesnelere (things) mi, sözcükler (words) mi yoksa kavramlar (concepts) mıdır? Bu sorunun cevabı üç farklı yaklaşıma göre verilmiştir: gerçekçilik (realism), adcılık (nominalism) ve kavramsalcılık (conceptualism). Sokrates ve Platon, tanımlanan şeyin sadece nesnelere olduğunu, kavramların ya da sözcüklerin tanımlanmadığını belirtmişlerdir. Platon’un “formlar ya da idealar” adını verdiği gerçek bilginin de idealar dünyasında bulunabileceği temeline dayanan kuramına göre tanım, gerçek nesneyi⁵⁴ –idealar kuramına göre görünür/duyulur dünyanın dışında bir yerde- tanıma/öğrenme sürecinin sonudur (Robinson 1972: 7-8). Aristo ise, Platon’dan farklı olarak bilginin duyu organlarımızla algıladığımız nesnelere aynı olduğunu düşünür. Ona göre, konuşulan sözcükler zihni tecrübenin sembolleri ve yazılı sözcükler de konuşulan sözcüklerin sembolleridir (Demir 2015: 23). Dolayısıyla, Aristo’nun “Neyi tanımlarız?” sorusuna ilişkin hareket noktası zihinsel nesnelere, yani kavramlardır. Bu, Aristo mantığının da temelidir. Gerçek bilgiyi, idealar dünyasında arayan Platon’un yerine, Aristo gerçek bilgiyi duyu dünyasındaki nesnelere özünde arar. Platon’un ‘idea’ları Aristo’da ‘öz’lere dönüşür. Aristo, bu noktada tanımı da, “nesnenin/şeyin özünün ifadesi” olarak tanımlar (bk. *Essentialism* “Özcülük”).⁵⁵ “Özcülerin birleştikleri önemli bir nokta, tanımların doğru veya yanlış, tam veya eksik olabileceği inancıdır. Nesnelere özünü olduğu gibi yansıtabilen veya kavramlar arasındaki özdeşlik bağlantılarını eksiksiz dile getirebilen tanımlar doğrudur. Bu anlamda tanımlar kavramların bilgisini dile getirirler.” (Batuhan-Grünberg 1970: 89). Tanımlananın nesne ya da sözcük değil, kavram olduğunu belirten bir başka filozof da Kant’dır. Kant, tanımı “Kavramın

⁵⁴ Buradaki nesne, Platon’un zaman-mekan dışı (soyut) varlıklar olarak nitelediği ideallerdir. Bir başka deyişle, zihin-dışı nesnelere (Batuhan-Grünberg 1970: 88).

⁵⁵ “Özcülüğe göre, tek tek somut nesnelere kendiliklerinden birtakım doğal türlere ayrılırlar. Başka bir deyişle, her bir nesneyi belli bir nesne türünün üyesi yapan bir öz vardır. Örneğin, insanı insan yapan öz onun akıllı bir hayvan oluşudur. İnsanı öteki hayvan türlerinden ayırt eden başka özçizgileri de olsa, insanın tanımlayıcı temel özçizgisi akıllı oluşudur. Nitekim, tanımlananın nesne türlerinin özünü belirtme amacını güttüğü tezini savunan Aristoteles, insanı akıllı hayvan diye tanımlamıştır.” (Batuhan-Grünberg 1970: 88).

sınırları dâhilinde bir nesnenin tam ve orijinal kavramını sunmaktır.” şeklinde açıklar. Aristo’yu reddeden görüş, diğer yanda tanımın her zaman *sözcüklere* ait olduğunu iddia eder. Locke ve J. S. Mill gibi, adcıl (*nominal*) görüşü savunanlar tanımın nesnelere değil, sözcüklerle ilgili bir süreç olduğunu belirtirler (Robinson 1972: 9).

Sözlükbilim çerçevesinde ise Zgusta (1971) her kavramın bir tanıma ihtiyaç duyduğunu, tanımlamanın da leksikal birimin (bu birimin ifade ettiği kavramın) temel semantik özelliklerinin tarifi olduğunu belirterek tanımın, nesnelere bir açıklaması olmadığını ifade eder (s. 252-253). Burada tanım kavramıyla leksikografik tanım ve tanımlanan şeyle de leksikal birimler yani sözcükler kastedilir.

Batuhan ve Grünberg, buraya kadar bahsedilen “Neyi tanımlarız?” sorusuna verilen cevapları şu şekilde özetler:

1. Dilsel nesnelere veya sözcükleri tanımlarız (Dilci filozoflar), 2. Zihinsel nesnelere veya kavramları tanımlarız (Aristoteles, İngiliz empiristleri, Kant, Husserl), 3. Zihin-dışı nesnelere veya soyut ideaları tanımlarız (Platon). Bu görüşler arasında en aşırısı, aynı zamanda en eskisi Platon’dan başka savunucusu pek bulunmayan üçüncü görüştür. Klasik filozoflar çok kez çeşitli biçimler altında ikinci görüşü savunmuşlardır. Bugün, özellikle Anglo-Sakson ülkelerinde en yaygın olan görüş birincisidir. Buna göre anlamlı olan sadece dilsel nesnelere, yani sözcüklere, dolayısıyla anlamlarla ilgili bir işlem olarak tanımlama olsa olsa sözcüklere uygulanabilir. Dilci tanımlama öğretisinin üstünlüklerinden biri, genellikle *özcülük* (essentialism) denen ve bütün klasik tanımlama öğretilerinde karşılaşılan temelsiz bir inancın doğurduğu birçok güçlükleri çözmesi, daha doğrusu dağıtmasıdır (1970: 88).

“Neyi tanımlarız?” sorusunun cevabı olarak ileri sürülen görüşlerden hangisi kabul edilmelidir? Burada sözcük, nesne ve kavram arasından tek bir cevap vermek

mümkün değildir. Yukarıda anlamın ne olduğuna dair ileri sürülen yaklaşımlarda da görüldüğü gibi anlam dediğimiz şeyi eğer sözcüğün zihnimizdeki tasavvuru, yani kavram olarak kabul edersek ve Ogden-Richards'ın anlam üçgeninde gösterdiği sözcük-kavram-nesne arasındaki ilişkilerden yola çıkarsak o zaman sözcüğün ve kavramın tanımı arasında bir ayırım yapmamış oluruz. Robinson da, “Bütün tanımlar sözcüklere aittir.” ya da “Bütün tanımlar nesnelere aittir.” ifadelerinin ikisinin birden doğru olamayacağını (1972: 10) söyleyerek bir anlamda sözcük tanımı ve nesne tanımı şeklinde iki ayrı tanım türüne işaret etmiş olur. Sözcük ve kavram arasındaki ilişkide dikkat çekilecek nokta ileride göreceğimiz dilbilgisel ya da işlevsel sözcüklerin tanımlanmasında “neyi tanımladığımız” sorusudur.

İkinci olarak “Niçin tanımlarız?” sorusu tanım yapmanın amacını ortaya koyar. Sözcükleri (kavramları) ya da nesnelere niçin tanımlarız? Sözlüklerdeki tanımlar bir dildeki anlamları listelemek için vardır ve özellikle tarihsel sözlükler için temel bir işlevdir. Fakat tanımların pratik amaçları sözlük kullanıcısının iletişim ihtiyaçlarını çözümlenektir. Bu ihtiyaçları karakterize etmede tanımın iki işlevinden yararlanılabilir:

1. Kod çözme (*decoding*) ya da gönderim (*reference*): Kullanıcının anlamını bilmediği sözcük ya da ifade için tanıma başvurusu.
2. Kodlama (*encoding*) ya da üretimsel (*productive*): Kullanıcının zihninde olan anlamı doğal, etkili ve uygun bir şekilde konuşmada ya da yazmada kullanması. (Atkins ve Rundell 2008: 407).

Birincisinde kullanıcının tanıma başvurarak bilinmeyen anlamı çözme ihtiyacı (kod çözme), ikincisinde anlamı bilinen sözcüğü doğru ve etkin biçimde kullanma ihtiyacı (kodlama) söz konusudur. Örneğin; “Kardeşim müşkülpesent bir insandır.” cümlesinde *müşkülpesent* sözcüğünün anlamını bilmeyen biri cümleyi tam ve doğru çözümlenmek için sözlüğe başvurması kod çözme işlevini; sözcüğün anlamını bilen, fakat aktif olarak kullanmayan birinin sözcüğü doğru ve yerinde kullanmak için sözlüğe

başvurması kodlama işlevini gösterir. Çünkü tanımlar sadece sözcüğün anlamı hakkında bilgi vermez, aynı zamanda benzer ya da zıt anlamlı diğer sözcüklerle ilişkilerini, eşdizimlilik içinde olduğu diğer sözcükleri, gramatikal bilgisini ve pragmatik değerini de içerir. Dolayısıyla *müşkülpesent* sözcüğünün anlamı bilinse de sözcük kullanım alanına çıktığında sözü edilen bu özellikleri de bilmek gerekir. Aksi takdirde “müşkülpesent bir zaman”, “İşlerim bu ara bir hayli müşkülpesentti.”, “müşkülpesentçi bir yaklaşım” vb. yanlış kodlama örnekleri ortaya çıkacaktır.

Fillmore; bir sözlüğün kod çözme işlevinin, kullanıcının kod çözme ihtiyacını karşılaması bakımından tatmin edici olduğunu, ancak kodlama ihtiyacının -sözcükle ilgili daha fazla bilgiyi gerektirdiğinden- daha az tatmin edici olduğunu belirtir. Genel sözlüklerde yer alan tanımlar kod çözme işlevini doğal olarak yerine getirirken kodlama işlevi için tanım yeterli bilgiyi vermez, genellikle genel sözlüklerde bu işlev başarısızlığa uğrar (2003: 268-269).

Her iki işlev de tanımın içeriğini ve biçimini etkiler. Kullanıcının kod çözme (*decoding*) ihtiyacı genellikle en az bilgiyle tatmin edilebilir, doğaçlama bir süreçtir. Kullanıcının anlamını bilmediği sözcüğe sözlükten bakarak sözcüğün bağlam içindeki anlamını kavramasını ifade eder. Örneğin; *sığır* sözcüğünün anlamını bilmeyen bir dil kullanıcısı için “sığır; inek ve boğa gibi hayvanların genel adıdır.” şeklinde bir açıklama genellikle yeterli olacaktır. Kullanıcının sözcük hakkında daha fazlasını bilmeye ihtiyacı yoktur, amacı basittir: Bağlam içerisindeki anlamını bilmediği bir sözcüğü anlamlandırmak.

Aslında, sözlükçüler tarafından kullanıcının tanımlanan kavrama zaten aşina olduğunu bilmek tanımlamada kolaylık sağlayacaktır. Çünkü bu tür durumlarda – kavram kullanıcı tarafından bilindiğinde- tanımın işlevi “maddedeki kavramı kullanıcının kendi kavramsal hafızasından geri kazandırarak tanımlamaya olanak sağlamaktır.” Özellikle yetişkinler için hazırlanan sözlüklerde tanımlanan genel

kavramlarda ortaya çıkan bir durumdur. Burada hazırda bulunan bilginin tanımla sunulması söz konusudur. Kavramı bilen kullanıcı, sözcüğü daha çabuk betimleyebilir ve tanımın sonuna gelmeden okuma eylemini sonlandırabilir. Yani, ana dili konuşuru kavramsal olarak bildiği ancak kullanım alanında daha net bir açıklamaya ihtiyaç duyduğu sözcüklerin tanımlarını okuduğunda, tanımını daha çabuk anlayabilecektir ve belki tanımın tamamını okumayacaktır (Atkins ve Rundell 2008: 451).

Kodlamada ise bir sözcüğün anlamını öğrenen okuyucunun onu pasif söz varlığından aktif söz varlığına taşımak için sözcükle ilgili anlamdan daha fazlasını bilmeye ihtiyacı vardır. Sözcüğün diğer anlamları, birlikte kullanıldığı sözcükler, gramatikal yapılar, kullanım alanı vb. Dolayısıyla, başarılı bir kodlama, bağlamdaki bir sözcüğü anlamaktan daha zorlu bir iştir. Bir sözcük ya da ifadeyi verimli bir şekilde kullanmak sözcükle ilgili aşağıdaki özellikleri de bilmeyi gerektirir:

- Sözcüğün belirli semantik özellikleri: Örneğin, *saf, temiz, katıksız, halis* sözcükleri arasındaki semantik farklılıkların belirlenmesi (bk. *semantik prozodi*)
- Sözcüğün eşdizimsel tercihleri: Sözcüğün daha çok hangi sözcüklerle birlikte kullanıldığının belirlenmesi.
- Sözcüğün sosyolinguistik özellikleri: Bölgesel dağılım, söyleyiş, vb.

Sözcüğün pragmatik ve çağrışımsal özellikleri: Sözcükler aynı anlamda olsa da bağlam içinde kullanımları bakımından farklılık gösterebilir. Temel anlamları dışında konuşucunun tutumunu da yansıtır (Atkins ve Rundell 2008: 408-410).

Tanımlama kavramını açığa kavuşturmada üçüncü basamak “nasıl tanımlarız” sorusundan yola çıkılarak tanımlama yöntemlerini belirlemektir. Buna göre, Batuhan ve Grünberg *yarı-dilsel* ve *tam-dilsel* olmak üzere iki tür tanımlama yönteminden bahseder (1970: 87-97):

1. Yarı dilsel tanımlama yöntemi: Diğer adı göstererek (veya gösterici yolla) tanımlamadır. Bu, herhangi bir sözcüğün uygulandığı nesneyi veya nesne türünün bir örneğini göstererek o sözcüğü kullanmak şeklinde gerçekleşir.

2. Tam-dilsel tanımlama yöntemi: Semiotik yöntemler ve semiotik olmayan yöntemler olmak üzere ikiye ayrılır.

a- Semiotik Yöntemler

b- Semiotik Olmayan Yöntemler

b.1. Belirtik Tanımlar

b.1.1. Bağlamsal Olmayan Tanımlar

b.1.2. Bağlamsal Tanımlar

b.2. Örtük Tanımlar

Tanımın ne olduğu sorusunu cevaplamak ve tanımın farklı alanlardaki yaklaşım ve bakış açılarından yola çıkarak birden çok tanımını ortaya koymak mümkün olsa da bu çalışma için asıl önem taşıyan mesele, tanım kavramını leksikal açıdan değerlendirmek ve tartışmaktır. Bu nedenle aşağıda “tanım” kavramı ve “ne olduğu” sorusu gündeme geldiğinde kastedilen sözlüklerde yer alan ve bir sözcüğün anlamından söz eden “leksikal tanımlar” olacaktır. Bu çerçevede sözlüklerde yer alan tanımların amaç ve yöntem açısından hangi tür tanımlar içerisinde yer aldığı, tek tip bir tanım türünden söz edilip edilemeyeceği, sözcük türleri açısından farklı tanım türlerinin ortaya çıkıp çıkmadığı gibi konular üzerinde durulacaktır.

2.3. Tanım Türleri: Sözcük Tanımı ve Nesne Tanımı

Tanımın ne olduğu sorusuyla ilgili olarak Aristo'dan beri yapılan sözcük tanımı ya da adsal tanım (*nominal definition*) ve nesne tanımı ya da gerçek tanım (*real definition*) ayrımı, yukarıda sözü edilen “neyi tanımlarız” sorusunun cevabıdır. Bu ayrım, Robinson tarafından mantıktaki klasik ayırmadan farklı olarak kullanılmıştır. Aşağıda, Robinson'ın sınıflandırmasından hareketle sözlüklerdeki tanım türlerini açıklamaya çalışacağız.

Robinson, tanım türlerinden söz ederken tanımın amacına ve yöntemine göre iki ayrı açıdan sınıflandırma yapılabileceğini belirtir. Tanımın amacı “yapılmaya çalışılan şeydir”, yöntem ise “amaca ulaşmak için kullanılan araçtır”. Farklı tanımlar farklı amaçlara sahiptir ve bunlar farklı yöntemlerle ortaya konur. Örneğin, bir sözcüğün anlamını açıklama amacıyla “adsal tanım” (*nominal definition*) yapılırken “işari/gösterimsel tanım” (*ostensive definition*) yönteminden yararlanılabileceği gibi diğer yöntemlere de başvurulabilir (Robinson 1972: 15). Dolayısıyla tanımla ilgili bir sınıflandırma yaparken yöntem ile amacı bir tutmamak, ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Bir başka deyişle “nasıl tanımlama yapılacağı” ile “neyin tanımlanacağı” sorunu farklı ölçütlere göre farklı tanım türlerinin ve yöntemlerinin ortaya çıkacağını göstermektedir.

Robinson, gerçek tanım (*real definition*) ve adsal tanım (*nominal definition*) ayrımını temele alarak amacına göre tanımları şu şekilde sınıflandırır:

1. Sözcük-sözcük tanımı (*Word-word definition*): Sözcük tanımının birinci türü
2. Sözcük-nesne tanımı (*Word-thing definition*): Sözcük tanımının ikinci türü
3. Nesne-nesne tanımı (*Thing-thing definition*): Gerçek tanım

Buna göre adsal tanımı, sözcük-sözcük ve sözcük-nesne tanımı olarak iki alt gruba ayırır. Genellikle bütün tanımların ya nesne-nesne tanımı ya da sözcük-sözcük

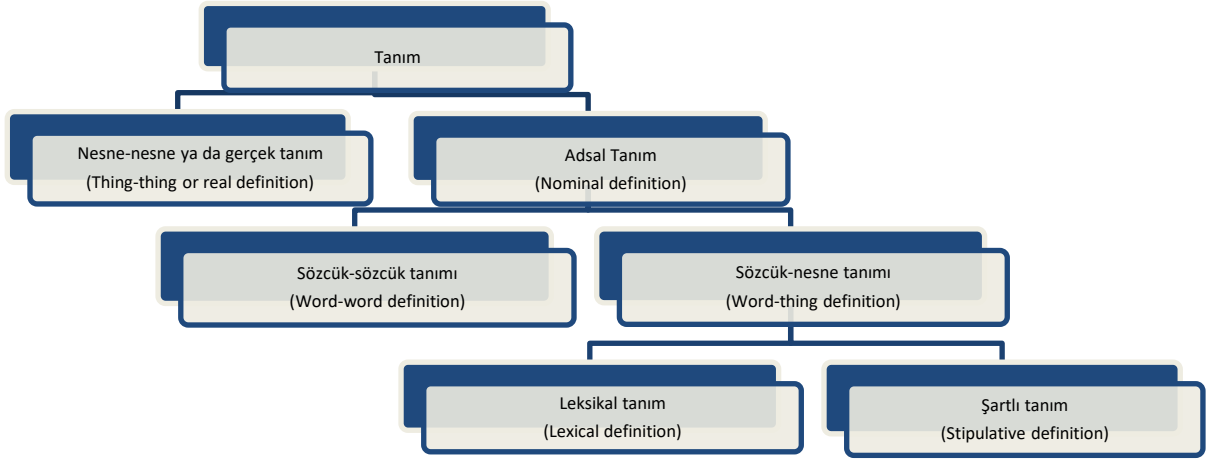
tanımı olarak kabul edildiğini ve sözcük-nesne tanımının göz ardı edildiğini belirterek en çok sözcük-nesne tanımı üzerinde durmuştur. Robinson sözcük-nesne tanımını da kendi içinde leksikal (*lexical*) ve şartlı (*stipulative*) tanım⁵⁶ olmak üzere iki alt gruba ayırmıştır (1972: 18-19).

Robinson'un sınıflandırmasındaki sözcük-sözcük, sözcük-nesne ve nesne-nesne tanımlarıyla kastettiği nedir? Bu sınıflandırmayla Robinson adsal tanım ile gerçek tanım arasındaki farkı; bir tarafta sözcük-sözcük ya da sözcük-nesne tanımı ve diğer tarafta nesne-nesne tanımı arasındaki fark olarak açıklar. Aşağıdaki şekilde de görüleceği gibi, Robinson leksikal (sözlüksel) tanımı, sözcük-nesne tanımının bir türü olarak değerlendirir, çünkü sözlük için tanımlanan şey nesne de olsa (varlığı gerçek dünyada bilinse de) ad da olsa (varlığı bilinmese de) yalnızca “sözcükler” (*lexeme*), yani sözlükbirimler söz konusudur. Robinson'ın “belli bir sözcüğün belli bir şeyin/nesnenin adı olduğunun öğrenilmesi tanım olarak anlaşılmalıdır.” (1972: 49) ifadesinden de anlayabiliriz ki tanımlanan salt mantıktan hareketle bir nesne ya da ad olabilir, ancak Robinson'a göre tanımlanan ne olursa olsun sözlüklerdeki tanımın türü adsal tanım (sözcük tanımı)dır.

---

⁵⁶ Robinson'ın sözcük-nesne tanımının ikinci bir türü olarak verdiği *stipulative definition*, yani “şartlı tanım” leksikal tanımdan farklı olarak dilde var olanı açıklamada kullanılmaz. Bu tür tanımda “var olan bir sözcüğe ya da yeni bir sözcüğe duruma ve bağlama uygun yeni bir anlam vermek” amaçlanır. Bir kavrama bir isim ya da bir isme bir kavram atanması biçiminde özetlenebilir. Bir ifadeye yeni bir anlam yüklemek suretiyle bu anlamın dilde kullanılmasını teklif eder. Örneğin; bir yazarın, “*Sözcük* terimini bu yazıda ‘sözlüklerde maddebaşı olabilen birimler’ anlamında kullanıyorum” şeklinde *sözcük* terimine bağlam içinde yeni bir anlam vermesi ya da matematikte $x = y + 1$ biçimindeki bir işlem için “ $x = y$ ” tanımı yapılması gibi. Robinson, *stipulative* tanımların seçilen bir sözcüğü özgürce anlamlandırdığını ve doğruluk değerine sahip olmadığını, ancak leksikal tanımların doğru ya da yanlış bir değer taşıdığını ve sözcüğün dilde kullanılan anlamını rapor ettiğini belirtir (bk. 1972: 59-93). *Stipulative* tanımı açıklamak için verilen meşhur örneklerden biri Lewis Carroll'ın *Alice Harikalar Diyarında: Aynanın İçinden* adlı kitabında Alice ve Humpty Dumpty arasında geçen diyalogtur. “Şeref ve şan” sözcükleriyle ne kastettiğini soran Alice'e Humpty Dumpty'nin “Ben bir sözcük kullandığım zaman hangi anlama gelmesini istiyorsam o anlamda kullanırım.” şeklinde verdiği yanıt *stipulative* tanımların özelliğine işaret eder.

Şekil 3: Amacına Göre Tanım Türleri (Robinson 1972: 19)

Aradaki ayırım tam olarak yapılmamasına rağmen, gerçek tanım ile adsal tanım/sözcük tanımı aynı değildir. Gerçek tanım, sözcüklerden ayrılmış olarak gerçek dünyadaki nesnelere analiz etmeye çalışır ve felsefecilerin temel kaygılarından biridir. Filozofların tanım kavramıyla kastettiği sözcükler değil, “şey”lerin tanımıyla ilgilidir. “Adalet nedir?”, “Bilgi nedir?” veya “Ruh nedir?” gibi sorular sözcükler hakkında değil, doğrudan şey/nesne hakkındadır. Örneğin, Sokrates *dürüstlük* ya da *erdem* anlamını keşfettiğinde bu sözcükleri tanımlamaya çalışmıyordu, onların altında yatan kavramları ve bu kavramları insanların yorumlama biçimini anlamaya çalışıyordu (Landau 2001: 153). Bir başka deyişle, bir nesnenin gerçek tanımı o nesnenin analizidir. Bunun dışında bir nesnenin gerçek tanımını vermenin başka yolu yoktur (Robinson 1972: 26). Dolayısıyla nesne-nesne/gerçek tanım nesnenin varlığına dair bir sorgulamanın açıklamasıdır. Nesnenin kendi sınırları dışına çıkmadan yine kendisinin analiz edilmesidir.

Adsal tanım/sözcük tanımı ve gerçek tanım arasındaki farkla, bazen sözcük-sözcük tanımı ve diğer iki tanım türü (sözcük-nesne ve nesne-nesne tanımı) arasındaki fark anlaşılır. Sözcük-sözcük tanımı, bir sözcüğü diğer sözcüklere bağlar ve asla semboller dünyasının dışına çıkmaz. Bu tanım türü, “*Bu sembol, şu sembole eşittir.*”

şeklinde bir formülle ifade edilebilir. Bir sözcüğün eşanlamlısı olan başka bir sözcükle karşılanması bu tanım türüne örnektir. Diğer yandan, sözcük-nesne tanımı, sözcüğü o sözcüğün anlamını oluşturan sembolik olmayan nesneye bağladığından semboller dünyasının dışına çıkar. Nesne-nesne tanımı ise semboller dünyasının dışındadır. Sözcük-nesne tanımında sözcükler, nesnelerin bilgisinin araçlarıdır. Bu tanım türü, sözcükleri kullanarak nesnenin tanımını yapmakla sınırlıdır. Yani *dikdörtgen* sözcüğünün anlamını öğretirken dikdörtgeni göstermeyi dışlar. Sözcük-nesne tanımı sözcüğün anlamını öğretme amacıdadır. Nesne-nesne tanımı tamamen tanımlanan nesneye bağlıken sözcük-nesne tanımı keyfidir, çünkü sözcük ile nesne arasında doğrudan bir bağlantı yoktur (Robinson 1972: 20-26). Burada Robinson'ın sözcük-nesne tanımındaki (*word-thing*) “şey” (*thing*) sözcüğüyle aynı zamanda “kavram”ı da kastettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır kanısındayız. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi Robinson sözlüksel tanımları adsal tanımlar olarak değerlendirmiş ve sözcüklerin belli bir şeyin (nesne veya kavram) adı olduğunu belirtmiştir.

2.4. Sözlükbirimlerin Tanımlanması

2.4.1. Leksikografik Tanım/Sözlük Tanımı

Tanım (*definition*)⁵⁷ teriminin yukarıda farklı bilim dalları ve alanlar açısından farklı yaklaşımlarla değerlendirildiğini gördük. Sözlükbirimlerin⁵⁸ tanımlanması ile ilgili bu çalışmanın sınırlarını oluşturan tanımlar ise *lexicographic definitions* ya da

---

⁵⁷ Leksikal tanımla ilgili İngilizce literatürde kullanılan “definition” terimi yerine kimi sözlüklerde ve kaynaklarda “explanation” terimi tercih edilir. “Definition” terimi yanlış bir adlandırma olarak nitelendirilir. “Definition”, bir sözcüğün anlamının kesin ve eksiksiz bir şekilde soyutlanabildiğini ve saptanabildiğini işaret eder. İngilizcenin korpusa dayalı ilk sözlüğünü hazırlayan Johnson ise “explanation” terimini tercih eder. Bu terimin, sözlükçünün yaptığı işin daha gerçekçi bir ifadesi olduğu düşünülür. Fakat “definition” terimi daha yaygın bir kullanım olarak karşımıza çıkar (Atkins and Rundell 2008: 407).

⁵⁸ Kaynaklarda “sözlükbirim” teriminin İngilizce karşılığı olarak *lexical entry*, *lexical unit*, *lexical item* ve *headword* (maddebaşı sözcük) terimleri kullanılmaktadır. Bazı Türkçe kaynaklar ise *lexeme* terimini “sözlükbirim” olarak karşılamışlardır.

lexical definitions terimleriyle diğer tanım türlerinden (*stipulative*, *precising*⁵⁹, *persuasive*⁶⁰ *definitions* vb.) ayrılan “sözlük tanımları”dır.

Filozoflar tanımın ne olduğu sorusuyla ve tanımın tanımlanmasıyla ilgilenirken, buna karşılık sözlükçüler okuyucularının ihtiyaçlarına yönelik olarak onların anlayacağı şeyi açıklamakla ilgilenirler (Landau 2001: 154). Filozoflar sözlük tanımlarını, felsefi arayıştaki anlam açıklamalarından farklı olarak nitelendirir ve sözlükleri, sözcüklerin dilde nasıl kullanıldığını rapor eden kaynaklar olarak görür. Bu nedenle, sözlük tanımları kimi kaynaklarda *reportive definitions* terimiyle de adlandırılır. Sözlükler, ortak kullanımı doğru bir şekilde rapor edip etmediklerine bağlı olarak doğru ya da yanlıştır. Bunun dışında sözlükler, toplumsal sorunlar ya da kaygılar üzerine çözüm aranabilecek karar verici bir otorite olarak tasarlanmamıştır. Söz gelişi, *demokrasi* kavramı üzerine ortaya çıkan bir tartışmada, sözlükteki “Halkın egemenliği biçimine dayanan bir yönetim biçimi” tanımı, yararlı olmayacaktır. Bir siyaset bilimci ya da filozof için aranan yanıt bu tanım değildir (bk. Swartz 2010). Bu nedenle sözlük tanımlarına dilbilgisel açıdan yaklaşılmalıdır.

Genel olarak bir sözlüğe başvurmanın iki temel sebebi vardır: anlam ve imla hakkında bilgi edinmek. Çünkü sözlükler dilin yazılı şekline dayanır ve sözcükler alfabetik sırada düzenlenir, bu düzen sözcüklerin imlası hakkında bilgi sağlar. Diğer yandan sözcüklerin anlamını tanımlama ve açıklama sözlüklerin en önemli işlevi olarak

---

⁵⁹ *Precising definition*, anlamların yeterince açık olmadığı durumları çözmeye başvurulmuş bir tanım türüdür. Bu tanımın amacı, belli bir amaç için bir terimin daha kesin ve net bir anlamını vermektir (<http://philosophy.hku.hk/think/meaning/def.php>, 01 Mayıs 2018). Yani anlamdaki belirsizlikleri ortadan kaldırır. Daha çok mevzuat, teknik terimler vb. konularda ortaya çıkabilecek tartışmalı durumları çözmek amacıyla mevcut bağlama göre yeni bir tanımlama yapmayı ifade eder. Örneğin, yalnızca “öğrenci”lerin yararlanabileceği bir indirimden söz eden mağazanın *öğrenci* terimini “18 yaş altında öğrenim görenler” biçiminde tanımlaması gibi.

⁶⁰ *Persuasive definition*, tanımlanan ifadeye olumlu ya da olumsuz bir tutum yükleyen bir tanım türüdür. Örneğin; kürtaja karşı olan biri *kürtaj* sözcüğünün anlamını “Hamilelikte masum bir insanın öldürülmesi” şeklinde tanımlamayı önerebilir. Bu tanım, kürtajı “insafsızca bir cinayet” olarak tanımladığı için negatif bir çağrışım taşır (<http://philosophy.hku.hk/think/meaning/def.php>, 01 Mayıs 2018). Böyle bir tanım, sözlükte yer almayacağı gibi bilimsel olarak da uygun bir açıklama değildir.

görülür (Jackson 2002: 86). Sözlük tanımları, her sözcüğün anlamını belirgin şekilde açıklamaya çalışmak, anlamı tasvir etmektir.

Herhangi bir ana dili konuşuru, kendi bilgi ve tecrübelerinden yararlanarak bir sözcük ya da ifadenin anlamını açıklayabilir. Bir ana dili konuşuru, “Yaşanan son olaylar piyasaları vurdu.” ve “Ali yaptığı hatalar yüzünden öğretmenin gözünden düştü.” cümlelerinde yer alan *vur-* fiilini ve *gözden düş-* deyimini bağlamdan hareketle benzer sözcüklerle ilişki kurarak kendi cümleleriyle açıklayabilir. Burada tanımın yapısı, uzunluğu ile ilgili herhangi bir kısıtlama ya da bir kural söz konusu değildir. Bu tür tanımlarda konuşur tamamen sözcüğün içinde bulunduğu bağlamı göz önünde bulundurarak kendi bilgisini ve tecrübesini aktarır. Anlamı bilinmeyen sözcük ya da ifade doğrudan eşanlamlısının verilmesi veya konuşur tarafından yeni bir bağlam yaratmak yoluyla tanımlanmaya çalışılır. Örneğin; “başka bir şeyi düşünemeyecek kadar bir işle meşgul olmak, kendini o işe kaptırmak” anlamındaki *dal-* sözcüğünü açıklamak için konuşur sözcüğü birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle ilişkisinden yararlanarak bir cümle içerisine yerleştirir, yani yine bağlama dayanarak açıklamayı seçer. Bu tür anlam açıklamaları da tanım olarak değerlendirilir, ancak “folk definitions” (*halk tanımları*) denilen bu tanımlar genellikle söylemle ilgili, bağlamdan hareketle yapılan tanımlardır (bk. Stock 1988). Leksikografik tanımlar, bağlamdan bağımsız olmaları (*decontextualization*), kural koyucu bir otoritenin ağırlığını taşımaları ve belirli sınırlılıklar içinde yazılmaları gibi yapısal ve işlevsel farklılıklara sahiptir (Stock 1988: 81). Sözlük tanımlarını, “folk definitions” türü açıklamalardan ayıran bu özellikler sözlükçülükte tanım tipolojilerinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Aksi takdirde tanım yapmak herkes tarafından gerçekleştirilebilir bir eylem olurdu.

Sözlük tanımları, Robinson’un bahsi geçen sınıflandırmasında sözcük-nesne tanımının bir alt türü olarak verilmiştir. Robinson, sözlük tanımını “belirli bir yer ve

zamanda belirli kişilere belirli bir sözcükle ne anlatıldığını açıklayan ifadeler” olarak değerlendirir. Modern bir sözlükte *zamanın* anlamı, en son periyottan sözlüğün yazıldığı ana kadardır. Sözlüğün yayımlanmasından sonra gelecekte de söz konusu sözcüğün aynı şekilde kullanılacağı konusunda büyük bir beklenti vardır. Bu beklenti, çok büyük bir ihtimalle sözcüklerin çoğu tarafından gerçekleştirilecek, çok azı içinse yanlış olacaktır. Bu nedenle sözlük tanımları geçmişe işaret eden tarihsel formlar olarak nitelendirilir. Robinson’a göre, sözlük tanımının kapsamı içinde üç kişi bulunur: sözcüğün anlamını açıklayan “tanımlayıcı”, anlamın açıklandığı kişi “dinleyici” ve sözcüğü kullanan kişiler. Bir sözcüğün anlamı, onu kullanan kişi ya da kişiler için o sözcükle ne kastedildiğidir. Sözcüklerin anlamları insanlardan bağımsız olamaz. Bir sözcük insan-yapımı bir icattır ve onun anlamı da yalnızca bazı kişilerin onunla ne kastettiği olabilir (1972: 35-37).

Sözlüklerde tanımı oluşturan iki unsur vardır: Biri maddebaşı sözcükle (*lemma*) temsil edilen kavram, yani ‘tanımlanan’ (Lat. *definiendum*), diğeri ise tanımın kendisi, yani ‘tanımlayan’dır (Lat. *definiens*). Bu çalışmanın asıl hedefi de tanımlananlar değil, tanımlayanlardır. Dolayısıyla sözcüğün tanımlanmasında izlenmesi gereken yöntemler, ilkeler ve iyi bir tanımın nasıl olması gerektiği gibi konulara geçmeden önce sözlük tanımları yapıları bakımından incelenmelidir. Atkins ve Rundell (2008: 407), sözlük tanımlarının, farklı amaç ve türlerdeki sözlüklerde de olsa, iki değişkenli bir yapıya sahip olduğunu belirtir:

1. İçerik (*content*): Tanımın içerdiği bilgi
2. Biçim (*form*): Bilgiyi aktarmada kullanılan yapılar ya da sözcükler

Bir sözlükteki tanım ifadesinde, leksikal birimin anlamının nasıl verileceğine, anlamla ilgili ne tür bilgilerin yer alacağına karar vermek tanımın asıl meselesidir. Sözlükçünün bu bilgiyi bir araya getirme ve kullanıcıya sunma biçimi de iyi ve doğru tanımın temel noktasını oluşturur. Bu süreci içerik ve biçim olarak ikiye ayırarak

incelemek mümkündür. İçerik, sözcüğün taşıdığı semantik bilgiyi aktaran yapıdır. Bu yapı, sözcüğün dildeki anlam alanını, anlam ilişkilerini, pragmatik değerini, gramatikal kullanımını vb. içermektedir. Tanımlamanın nasıl yapılacağı sözlüğün türü ve hedef kullanıcının ihtiyaçları ve beklentileri doğrultusunda şekillenir.

Sözlükçünün semantik kategoriye sunma biçimi ise, tanımın biçimsel yapısıyla ilgilidir. Bir tanımın biçimi, içeriğini kodlamada kullanılan dil olarak ifade edilebilir. Bu yapıyı oluşturan dil, kullanılan sözcükler yanında dilbilgisel yapıları da kapsar (Atkins ve Rundell 2008: 431). Başarılı bir sözlük tanımının ortaya konulabilmesi için içerik bakımından doğruluk ve yeterliliğin sağlanması kadar kullanılan dil bakımından da doğru seçimler yapmak gereklidir. İçerik ne kadar sağlam olursa olsun tanım hedef kullanıcı tarafından anlaşılmazsa hiçbir şekilde etkili olamaz. Dolayısıyla başarılı bir tanım için anlaşılır ve doğru bir dil kullanımı da önemli bir unsurdur. Sözlüklerdeki tanımlarda bu iki yapı, yani “içerik” ve “biçim” doğru şekilde düzenlendiği takdirde başarılı bir tanım yapılmış olur. Daha etkili ve başarılı tanımlar yapmak için sözlükbilimde son zamanlarda yaygın şekilde kullanılan birtakım ilke ve kurallar geliştirilmiştir.

Sözlükler genellikle söz varlığının doğru leksikal tanımlarını bize vermeye çalışırlar (Robinson 1972: 38). Sözlük tanımları, bağlam içinde gerçekleştirilmeyi bekleyen bir sözcüğün potansiyel anlamını sunar. Burada “tanım” terimi farklı şekillerde karşımıza çıkabilir. Örneğin “kromozom” gibi teknik bir terimin tanımı söz konusu olduğunda bir ansiklopedide olduğu gibi terimin tam açıklamasını bekleriz. Fakat standart dil, bilim dilleri gibi değildir. Standart dilin sözcükleri, bilim dilinin sözcükleri gibi aynı kesinlik ve doğruluk ile kullanılmaz. Standart sözcüklerin anlamları değişkenlik gösterebilir. Sonuç olarak, bir sözlük tanımının, bir sözlükbirimin tam bir anlam analizini ya da karakterini vermesi düşünülemez (Jackson 1988: 126). Dolayısıyla dil sözlüklerinde verilen tanımlar ile ansiklopedik tanımları birbirinden

ayırarak verir. Leksikografik tanımlar sözcüğün leksikal özelliklerini (sesbilgisi, biçimbilgisi, kökenbilgisi vb.) verirken ansiklopedik tanımlarda sözcüğün değil, ait olduğu nesnenin tüm özellikleri ayrıntılı olarak açıklanır. Ancak bu durum sözlük tanımlarının ansiklopedik bilgi içermeyeceği anlamına da gelmez. Modern sözlükler uzun zamandır linguistik ve ansiklopedik bilgi ayrımını terk etmişlerdir. Hatta çoğu sözlük artık teknik, coğrafik, biyografik vb. bilgi türlerini içermektedir (Widmer 2007: 9). Tanımla ilgili bu durum farklı tanım türlerinin varlığına işaret eder (bk. Sözcük tanımı ve nesne tanımı).

Sözlükçü bir sözcüğün anlamlarının tam bir listesini vermede başarılı olsa bile, aynı anda bir sözcüğün iki ya da daha fazla anlamda kullanılması gibi sebeplerle sözcüğün tam bir açıklamasını veremeyebilir. Sözcüklerin çokanlamlılığı belirsizliğe (*ambiguity*) yol açarken bu belirsizlik dilin canlılığının göstergesidir (bk. Demir 2015). Edebi metinler, günlük dil, sözcük oyunları ve hatta bilimsel çalışmalar için belirsizlik bir kusur değildir. Sözlükler ise bu farklı anlamları kesinleştirerek tek bir anlam gibi gizler (Robinson 1972: 56). Demir, “Bir şeyi tanımlamak onun sınırlarını çizmek, sınırlamak, kesinleştirmek demektir. Tanımlamak; tasnif etmek, sınıflandırmak, yani adlandırmaktır. Tasnif etmek her objeye, her duruma veya her kavrama adını ve konumunu vermektir. Belirsizlik tam da bu tasnif faaliyetinin iflasıdır.” (2015: 55-56) diyerek sözlükleri “metafor mezarlığı” olarak nitelendirir. Çünkü bu açıdan bakıldığında sözlükler ve sözlüklerde verilen tanımlar belirsizliği sınırlandıran veya ortadan kaldıran bir konu olarak durmaktadır. Ancak burada sözlüklerin dilin kural koyucu (*prescriptive*) yapısının bir ürünü olduğu gerçeği unutulmamalıdır.

2.4.2. Tanımlama İlkeleri

Bu bölümde “İyi bir tanım nasıl olmalıdır?” sorusundan hareketle tanım ifadelerinin özellikleri, tanımlama yaparken dikkat edilmesi gereken bazı kural ve ilkelerden bahsedilecektir. Sözlüksel birimlerin iyi bir tanımlamasının yapılabilmesi için kullanılan yöntem ve tekniklere de bağlı olarak göz önünde bulundurulması gereken birtakım önemli noktalar dikkati çekmektedir. Aşağıda, literatürde yer alan tanımlama ilkelerinden söz edilerek Türkçe sözlüklerdeki maddeler bu ilkeler doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Tanımın nasıl olması gerektiği ile ilgili en temel prensip kısa, öz ve anlaşılır olmasıdır. Kaynaklarda sıklıkla bu temel ilkenin altı çizilirken “kısa, öz ve anlaşılır” olmanın ölçütü ve sınırları daha kapsamlıdır. Bu nedenle iyi bir tanım için teorideki bu basit ilke uygulamada daha ayrıntılı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Bir tanımdan beklenen her şeyden önce anlaşılabilirliktir (*intelligibility*). Tanımın anlaşılabilirlik ihtiyacı, diğer özelliklerinin hepsinden önce gelir. Eğer bir tanım kullanıcısının hedeflediği şekilde kolaylıkla anlaşılıyorsa başarısızdır. Diğer bir deyişle, kullanıcı tanımı anlayamazsa başarısızlık kullanıcının değil, sözlüğün başarısızlığıdır denilebilir (Atkins ve Rundell 2008: 412). Anlaşılabilirliği sağlamada ise hem tanımda kullanılan yöntem ve teknikler hem de tanımlama ilkeleri birlikte rol almaktadır.

İyi bir tanımlama için kaynaklarda yer alan temel ilkeler şu şekilde özetlenebilir:

1. Bir tanım içindeki bütün sözcükler açıklanmalıdır. Yani tanım içinde anlamı bilinmeyen bir sözcük bulunmamalıdır. (bk. “*The Word Not In* Kuralı”)
2. Tanım, tanımlanan sözcükten “anlaşılması daha zor” sözcükler içermemelidir.

Bir sözcük kendisinden daha basit sözcüklerle tanımlanmalıdır. Ancak basit

- sözcüklerle tanımlamanın mümkün olmadığı durumlar da vardır (Zgusta 1971: 257). (bk. “Basitlik”)
3. Bir tanım gereğinden fazla sözcük içermemelidir. Bunun anlamı sözlük kullanıcısının tanımdan beklenen anlaşılabilirlik (*intelligibility*) ve bilgi-transferi (*information-transfer*) taleplerine cevap verebilecek şekilde uyumlu olması demektir. Bir tanım yazıldığında doğallıktan ve tanımın bilgi verici işlevinden ödün vermeden herhangi bir sözcüğün silinip silinemeyeceğine bakılmalıdır. Bir sözcük herhangi bir kayıp olmadan silinebiliyorsa tanımdan çıkarılmalıdır (Atkins ve Rundell 2008: 451). (bk. “Kısalık”)
  4. Tanımlanan sözcük ve türevleri, -ayrıca tanımlanmadıkça- kendi tanımı içinde yer almamalıdır. (Zgusta 1971). Bu durum *circularity*den (kısır döngü, döngüsellik) kaçınılması gerektiğini belirten tanımlama ilkesine gönderme yapar. (bk. “Kısır döngü”)
  5. Tanımı yapılan sözcüğün gerçekten ne anlama geldiği kullanıcılara açıklanmalıdır. Tanımla ilgili olarak yapılan en yaygın hata, anlam yerine sözcüğün türediği kök ya da gövdeye odaklanmaktır. Örneğin; *yükseklik* sözcüğünün “yüksek olma durumu” veya *bekleme* sözcüğünün “beklemek işi” biçiminde tanımlanması, tanımlayıcı sözcük (*definer*) ile tanımlanan sözcüğün (*definiendum*) morfolojik ilişkisiyle elde edilmiştir. Ancak tanımdan beklenen bu tür bir kök/gövde bağlantısı yerine sözcüğün anlamının açıklanmasıdır.
  6. Bir tanım, tanımlanan öge için ikame edilebilirlik (*substitutability*) özelliğine sahip olmalıdır. Tanımın ikame edilebilir olması, tanımlanan sözcüğün (*definiendum*) ortaya çıktığı her bağlamda yerine tanımının koyulabilmesi anlamına gelir.
  7. Tanımlanan sözcük ile ait olduğu sınıfı gösteren sözcük aynı sözcük türünde olmalıdır. Bir başka ifadeyle, tanım tanımlanan sözcüğün leksikal kategorisini

yansıtmalıdır (Benson 1986: 205, Zgusta 1971: 258). Bir ismin tanımı bir isimle, bir sıfatın tanımı sıfatla sonlanmalıdır, bu yalnızca tek bir isim ya da sıfat değil, bir isim veya sıfat öbeği de olabilir. Örneğin; tanımlanan *bıçak* sözcüğü de tanımında yer alan ve genel sınıfını gösteren “kesici araç” öbeği de isim türündedir. Sıfat türündeki *sıkıcı* sözcüğü ise “iç sıkın, can sıkın” biçiminde bir sıfat öbeğiyle tanımlanmıştır. Ancak zamir, ünlem, edat gibi gramatikal işlevli sözcüklerin tanımında aynı sözcük türüne ait olma ilkesi uygulanamaz. Bazı sözlükler bu tür sözcüklerin tanımlanmasında dilötesi (*metalanguage*) bir işaret de kullanır. Örneğin, *Webster* sözlüğünde tanımın yerine verilen kullanım bilgisinde tire (-) işareti kullanılmıştır. Burada tire işareti yerine İng. *or* “veya” bağlacı gelecektir.

or . . . conjunction . . . 1 — used as a function word to indicate an alternative⁶¹

Atkins ve Rundell, tanımın başarılı olması için kullanıcı açısından şu üç temel ilkenin olması gerektiğini belirtir:

1. Tanım, asgari olarak, bir sözcüğü kullanıcının karşılaştığı bağlamda anlamasını sağlamak için yeterli bilgiyi vermelidir.
2. Aynı zamanda, kullanıcının sözcüğü yeni bağlamlarda da başarılı şekilde yorumlamasına imkân sağlamalıdır. (Böylece sözcük kullanıcının pasif söz varlığına girer.)
3. İdeal olarak, kullanıcının sözcüğü yeni bir bağlamda, doğru ve uygun şekilde kullanmasını sağlamalıdır. (Bu şekilde sözcük kullanıcının aktif söz varlığına girer.) (2008: 413).

Buna göre, iyi bir tanımı, anlamı bilinmeyen bir sözcüğün kullanıcının aktif söz varlığına taşınmasına kadar olan süreç içinde değerlendirmek mümkündür.

⁶¹ <http://www.merriam-webster.com/help/explanatory-notes/dict-usage>

Tanımlamanın temel ilkeleri içinde yer alan bazı konulara biraz daha ayrıntılı olarak değinmek gerekir. Tanımlama yaparken özellikle kaçınılması gereken, tanımı iyi bir tanım olmaktan uzaklaştıran ve sözlüklerde sıklıkla yapılan hataları ortaya çıkaran durumlar şu şekilde ele alınabilir:

Kısır döngü (*circularity*): Sözlük tanımı yapmanın en temel ilkelerinden biri, maddebaşı sözcüklerin yine kendisiyle ve kendi türünden sözcüklerle –türediği taban bakımından ilgili olduğu sözcük ondan bağımsız olarak tanımlanmadıkça-tanımlanamayacağıdır. *Circularity*, basitçe ifade etmek gerekirse A’yı B ile B’yi A ile tanımlama sonucu oluşur. Örneğin;

A bobcat	lynx
B lynx	bobcat

Bu durum, A’nın tanımının B’yi kapsamayacağı ya da B’nin tanımının A’yı kapsamayacağı anlamına gelmez. Eğer A’nın anlamı B’ye bağlıysa, yani ona muhtaçsa o zaman bir *circularity* ya da Türkçe ifade edersek kısır döngü var demektir.

Yukarıdaki sözcüklerin tanımlamaları;

A lynx	any of several wildcats of Europe and North America, with a short tail, tufted ears, and long limbs; a bobcat
B bobcat	the American lynx

biçiminde verilirse burada *circularity* yoktur, çünkü *lynx*’in “vaşak” anlamı onun tanımındaki *bobcat*’e bağlı değildir (Atkins ve Rundell 2008: 434; Landau 2001: 158).

Türkçe Sözlük’teki *arzu*, *istek*, *heves*, *şevk* sözcüklerinin tanımında benzer bir *circularity*den söz edilebilir:

A₁ arzu: 1. istek, dilek, 2. heves

B₁ heves: 1. istek, eğilim, arzu, şevk, 2. gelip geçici istek

A₂ istek: bir şeye duyulan eğilim, arzu, şevk

B₂ şevk: istek, heves

Yukarıdaki maddelerde her bir sözcüğün diğerlerini de kapsadığı görülmektedir. A₁ ikinci anlamıyla B₁'deki ilk anlama; A₂ maddesi ise B₂'nin anlamına bağlı kalmaktadır. *Türkçe Sözlük*'teki tanımlarda, kısır döngü ilkesinin genellikle tanımlanması somut kavramlara göre daha zor olan soyut kavramlar söz konusu olduğunda ihlal edildiği görülür. *TS*'de somut sözcüklerin tanımlanmasında, birbiriyle tanımlanan sözcüklerden en az birinin daha açık, epistemolojik bir tanımla verildiği gözlemlenir. Bu durumda, *circularity* ortadan kalkar. Hangi sözcüğün açıklayıcı bir yöntemle tanımlanacağı ise, genellikle eski ve yeni sözcük, alıntı ve Türkçe sözcük ya da kullanım sıklığının yaygın olup olmamasına göre belirlenir. *TS*'den alınan aşağıdaki örneklerde bu durumu görmek mümkündür:

mebus: *Ar.* milletvekili

parlamentar: *Fr.* milletvekili

milletvekili: Anayasaya göre millet meclisine seçimle giren millet temsilcisi, mebus, parlamenter, vekil

hanım böceği: Uğur böceği

gelin böceği: Uğur böceği

uğur böceği: Vücudu yarım küre biçiminde, turuncu, kırmızı renkli, üzerinde yedi tane kara nokta bulunan kın kanatlı böcek, gelin böceği, hanım böceği, uçuç böceği

Farklı türevler olsalar da aynı tabana bağlı olan sözcüklerin de *circularity*'e yol açtığı söylenebilir. Aşağıdaki İngilizce “güzellik” ve “güzel” sözcükleri yine birbiriyle tanımlanmıştır, *Circularity*'in ikinci bir türü de A sözcüğünü yine A sözcüğüyle tanımlamaktır. Farklı sözlüklerden alınmış “koruk” maddesi sözü edilen iki durumu da örneklendirmektedir:

A beauty	the state of being beautiful
B beautiful	full of beauty
A fear	a state of fear, one of the basic drives of human beings
A fear	the state of being fearful

Türkçe Sözlük'te de her iki duruma örnek oluşturacak pek çok maddebaşı bulmak mümkündür. Sözlükte “.....olma durumu”, “.....olan”, “.....olmayan”, “.....işi” biçiminde tanımlama ifadeleriyle bu tür tanımlar formülize edilmiştir:

çekinceli: çekincesi olan

çekincesiz: çekincesi olmayan

dayılık: dayı olma durumu

fenalaşma: fenalaşmak işi

Circularity, çok açık bir tanımlama ilkesi olarak görülmekle birlikte pratikte her zaman *circularity*den kaçınmak zordur. Hatta tam tersi *circularity*den kaçınma gereksiz yere zor tanımlara yol açabilir. Özellikle basit kavramların tanımlanmasında, ikinci dil öğrenenler için hazırlanan sözlüklerde (İngilizce için ESL- *English As a Second Language*) *circularity*nin bu türünün kullanılması bir kusur olarak görülmez. Aşağıda İngilizce “baba” sözcüğünün tanımında “baba” kavramını da içine alan *parent* sözcüğünün kullanımı *circularity*ye yol açmasına rağmen pek çok sözlük tarafından aynı biçimde tanımlanmıştır:

father a male parent of a child or animal

parent a person's father or mother

Burada *circularity*den kaçınmak amacıyla bir tanım yapıldığında ise sözlük kullanıcılarını daha çok zorlayacak tanımlar ortaya çıkacaktır. Bu sebeple bu tür basit kavramların, herkes tarafından bilinen, konuşurun kavram dünyasında zaten bulunan

sözcüklerin tanımlarında bu ilkenin tersi de geçerli olabilmektedir. Örneğin, “baba” sözcüğünün İngilizce sözlüklerden alınmış *circularity*den kaçınma ilkesine uyan tanımları değerlendirildiğinde;

father	a man in relation to a child or children born from an ovum that he has fertilized
father	your father is the man who made your mother pregnant with you

İlk tanım hedef kullanıcı için çok zordur; ikinci tanım ise “endişe verici”dir (Atkins ve Rundell 2008: 434; Landau 2001: 157-158).

Wierbizcka ise *circularity*nin her zaman kaçınılmaz olduğunu inandırıyor ve sözlükçülerin, bu tür teorik problemleri genel okuyucunun fark edemeyeceğini sanarak aslında kendilerini kandırdıklarını söylüyor (1993: 61).

The Word Not In kuralı: Bir tanım içinde kullanılan her sözcüğün sözlükte yer alması ve tanımlanması ilkesine dayanır. Tek dilli genel bir sözlükte kullanıcı eğer tanım içinde kullanılan bir sözcüğün anlamını bilmiyorsa o sözcüğü sözlükte arayıp tanımını bulmayı bekler. Literatürde *The Word Not In* (WNI) kuralı olarak adlandırılan bu ilke *circularity* kuralından daha çok ihlal edilir. Tanımda geçen sözcüklerin sözlükte bulunmaması bir sorun teşkil eder. Basılı bir sözlükte her tanımda sözcükleri tek tek kontrol etmek daha zordur. Ancak artık sözcük listelerinin bilgisayar üzerinden kontrol edilebilir hâle gelmesiyle sözcüklerin sözlükte bulunması kolaylaştı. Bu ilke, özellikle yabancı bir dilin öğrenilmesinde yararlanılan sözlükler için önemli bir husustur. İki dilli sözlüklerde tek dilli sözlüklere göre bu kuralın uygulanması mümkün değildir ve daha az önemlidir (Landau 2001: 160).

Türkçe Sözlük'te genellikle bilimsel veya teknik terimlerin tanımında kullanıcının anlamını bilmediği farklı sözcükler bulunmaktadır. Genel bir sözlükte terim sözlükleri gibi olmasa da bazı teknik terimlere yer verilmektedir. Terimlerin genel

amaçlı sözlüklerde yer alıp almaması ya da hangi oranda yer alacağı burada tartışmayacağımız ayrı bir çalışma konusudur. Ancak tanımları açısından değerlendirdiğimizde *WNI* kuralının *TS*'de büyük ölçüde uygulandığı görülür. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi terimlerin tanımında yer alan diğer terimlerin ve sözcüklerin de sözlüğe alınmasına ve tanımlanmasına dikkat edilmiştir. Kimya terimi olarak verilen *formol* maddesinin tanımından yola çıktığımızda tanımlarda yer alan ilgili diğer terimlerin de sözlükte maddebaşı yapılarak tanımlandığı görülür:

formol: Formaldehitin %40'lık sulu çözeltisi

formaldehit: Doymuş aldehitlerin ilk üyesi olan, renksiz, keskin ve yakıcı kokulu, mukozaları aşırı tahriş eden, kolayca alevlenen bir gaz

aldehit: Alkolleri oksitlendirme veya asitleri indirgeme yolu ile elde edilen uçucu bir sıvı

İkame edilebilirlik (*substutability*): Tanım, bağlam içinde sözcüğün yerine yerleştirilebilir özellikte olmalıdır. İkame edilebilirlik sık sık tanımlamanın bir ilkesi olarak ifade edilir. Tanımlama yaklaşımlarının çoğu, tanımların ikame edilebilir (*substitutable*) olması gerektiğini vurgular. Bu, bir sözlük tanımının anlamda en az kayıp ve mümkün olduğunca sağlam bir sözdizimiyle bağlam içinde ilgili sözcükbirimin yerini alabilir nitelikte olması anlamına gelir. Bu yaklaşım çerçevesinde, tanımlarda *sinonimik* (eşanlamlı) ifade niteliği mevcuttur (Jackson 1988: 133). Örneğin, *saklambaç* sözlükbiriminin sözlükteki tanımı aşağıdaki cümlede sözcükle yer değiştirebilir:

Küçükken *saklambaç* oynamayı çok severdi.

Küçükken *oyunculardan birinin ebe olması ve saklanan arkadaşlarını bulması temeline dayanan oyunu* oynamayı çok severdi.

Aynı şekilde *incele-* fiilinin tanımı da bağlam içinde ikame edilebilir:

Dosyayı baştan sona kadar *inceledi*.

Dosyayı baştan sona kadar *ele alıp özelliklerini, ayrıntılarını inceden inceye, özenle anlamaya, öğrenmeye çalıştı*.

Ancak bu yaklaşımın, sözlüklerdeki tanımların sadece küçük bir kısmı için başarıyla uygulanabildiği söylenebilir. Bu ilkenin uygulanmasının imkânsız olduğu pek çok durum da vardır. Örneğin; edat, bağlaç, ünlem gibi işlevsel sözcüklere bu ilke uygulanamaz.

Bu özellik sözcüklerin nasıl kullanıldığını ve anlamını öğrenmede kolaylık sağlasa da sözlük kullanıcıları için pratikte değeri çok anlamlı değildir. Kimi durumlarda ikame edilebilir bir tanım yapmak hem zor hem de anlamsızdır. Landau, bu durumla ilgili olarak İngilizce *rose* “gül” ve *feather* “kuş tüyü” örneklerini verir: *How sweet of you to give me a rose!* “Bana bir gül vermen ne hoş!” cümlesi içine yerleştirilen *rose* sözcüğünün tanımı *How sweet of you to give me any of a genus of usu. prickly shrubs with pinnate leaves and showy flowers having five petals in the wild state but being often double or partly double under cultivation!* “İğne yapraklı dikenli ağaççıklar ve yabani hâlde beş taç yaprağı, fakat ekili hâlde genellikle ikili ya da kısmen ikili taç yaprağı olan gösterişli çiçeklerin bir türünü bana vermen ne hoş!” şeklinde anlamsız görünmektedir. Kullanıcı *How sweet of you to give me a rose!* cümlesinde *rose* sözcüğünün ne anlama geldiğini bilmek ister. Ancak ikame edilebilirlik burada sözcüğün kullanımı ya da anlamı konusunda kullanıcıya yardımcı olmaz. Benzer şekilde *feather* “kuş tüyü” sözcüğünün genel anlamı, sözlüklerde ikame edilebilir yolla verilmez. *Rose* sözcüğünde olduğu gibi, sözlükte verilenler bilimsel, uzun, kesin, belirli tanımlardır ya da daha basit şekilde *object resembling a feather* “bir tüye benzeyen bir şey” şeklinde genel bir ifadeyle tanımlanır. *A pigeon feather fell on my windowsill.* “Bir güvercin tüyü penceremin kenarına düştü.” cümlesine tanımı yerleştirdiğimizde A

pigeon object resembling a feather fell on my windowsill “Penceremin kenarına tüye benzer bir güvercin nesnesi düştü”ye bir anlam veremeyiz. Ama kullanıcı zaten sözcüğün bilimsel anlamını bilmeden de ona benzeyen bir şeyi değil, *feather*’i anlar (2001: 164-165).

Basitlik (*simplicity*): Ana dili konuşurları tarafından genellikle bilinen ve sıkça kullanılan basit sözcüklerin tanımlanmasında zor sözcüklerin kullanımından kaçınma tanımlama için verilen geleneksel kurallardan bir diğeridir. Fakat pek çok leksikografik kuralda olduğu gibi genellikle bunu uygulamak imkânsızdır. Örneğin; *olmak, hareket etmek, yaşam, zaman* gibi kavramlar herkes tarafından bilinmekle birlikte bu kavramları kolayca tanımlamak zordur. Aslında bu şekilde basit gibi görünen pek çok sözcüğün anlamı hemen hemen asla sözlüklerden öğrenilmez. Bu sözcüklerin anlamları öğrenme sürecinin bir bölümü olarak edinilir. Bir çocuk *yaşam* sözcüğünü tanımlayamayabilir, ancak yaşamla ilgili şeyleri ayırabilecek bir kavrayışa sahiptir (Landau 2001: 166-167). Bununla birlikte bu tür sözcükler dışında, sözlüklerde, bu kuralın uygulanmasını gerektiren durumlar da söz konusudur. Özellikle bazı kavramların ve terimlerin açıklanmasında anlaşılabilirlik ilkesinin gereği olarak tanımlanan sözcükten daha zor sözcükler tercih edilmemelidir. Aşağıda *TS*’den alınan bitki bilimine ait terimin tanımı basitlik kuralı açısından değerlendirildiğinde tanım içinde yer alan “temren” sözcüğünün tanımlanan sözcüğe göre anlaşılması daha güç, eskimiş bir sözcük olduğu söylenebilir. Bu da tanımın, basitlik kuralına uymadığını gösterir:

inci çiçeği: Zambakgillerden, *temren* biçimindeki yaprakları arasında, ince bir sap üzerinde küçük çan biçiminde beyaz çiçekler açan bir süs bitkisi, müge

Landau’ya göre, “her sözcük daha basit sözcüklerle tanımlanmalıdır” şeklindeki görüş gereksiz ve yanıltıcıdır. Çünkü bu ilke, basit şekilde tanım yapan sözlüklerin mutlaka daha iyi olduğu anlamını taşımaz. Bu durum, anlamayı daha kolay hâle

getirmek için sözlükçülerin okuyucu kitlesine göre almış oldukları kararların bir sonucudur. Örneğin; okul sözlükleri ve yabancılar için hazırlanan sözlükler daha kolay ve anlaşılır olmayı hedeflerken, bilimsel ve teknik sözlüklerde anlamın kesinliği ve açıklığı önemlidir ve tanımların zorluğu konusunda taviz vererek tanımın kesinliğini tehlikeye sokmazlar. Zor sözcüklerle tanım yapmak, sözlükçülerin kendi söz varlığını göstermek istediği için değil, bu sözcükler basit sözcüklerden daha doğru ve tam anlamlara sahip oldukları için tercih edilir (2001: 169-170).

Özetle bütün tanımların mümkün olduğunca basit, doğrudan ve açık olması gerektiği konusunda genel bir kuraldan söz edilse de, basit tanım kuralının her sözlüğe her zaman uygulanamayacağı da bilinmelidir. Okuyucunun anlamasını kolaylaştırmakla sözcüğün anlamını basite indirmek birbirinden farklıdır. Bazen tanımlamada basit ifadeler kullanmak sözcüğün tam ve doğru anlamının ortaya konulmasını engeller.

Kısalık (*brevity*): Büyük boy sözlüklerden en küçük cep sözlüklerine kadar sözlüğün hacmiyle ilgili hususlar sözlükçünün kaygılandığı durumların başında gelir. Sözlüklerde yerden tasarruf etme ihtiyacı, tanımların kısa ve ekonomik olması gerektiği kuralını getirir. Sözlük tanımları sözcükleri gereksiz kullanmamalıdır. Ancak bugün elektronik sözlüklerin yaygınlaşmasıyla bu kaygı da ortadan kalkmıştır. Yerden tasarruf etme basılı sözlükler için söz konusudur.

İyi bir tanım, sözlükbirimlerin anlamını kısa ve öz bir şekilde ifade etme becerisini göstermelidir. Tanımların çok fazla uzun olması ifade bakımından kusurlu tanımları ortaya çıkarabilir. En az sözcükle daha fazla şey söylemek için her tanım mümkün olduğu kadar kısaltılmalıdır. Sözlükçüler en iyi tanıma ulaşmak için önce uzun tanımlamalar yapar, daha sonra süreç içinde onu kısaltmaya çalışır. Ancak her tanımlama yöntemi için kısalık, yani ekonomiklik ilkesi uygun değildir (Jackson 1988: 133, Landau 2001: 170). Örneğin, analitik tanımlar için bu ilkeyi yerine getirmek zordur. Tanım kısaltıkça tanımların doğruluk değeri ve gerçeklikle ilgisinin

kaybedilebileceği, tanım ne kadar uzun olursa o kadar gerçekçi olacağı görüşü bu ilkenin uygulanmasının her durumda doğru olmadığını gösterir. Robinson; kısalığın, sözcüğün kavranışını artırması ve hızlandırması bakımından avantajlı, ama aynı zamanda kavrayış zenginliği ve detayları kaybettirmesi bakımından dezavantajlı olduğunu belirtir. Leksikal tanımlar anlamı ne kadar çabuk kullanıcıya iletirse o derece iyidir ve bu nedenle tanımların kısa olması tercih edilir, ancak diğer yandan bir sözcüğün anlam farklılıklarını ve türlerini iletmede her kısa leksikal tanım, büyük ölçüde kusurlu veya eksik kalır. Bu yüzden bir leksikal tanım asla mükemmel olamaz (1972: 52).

Anlam bulanıklığından kaçınma (*avoidance of ambiguity*): Tanım içindeki sözcükler, tanım ifadesinde anlam bulanıklığından veya anlam karmaşasından kaçınılacak şekilde kullanılmalıdır. Tanımdaki bir sözcük birden çok anlama sahipse, yani çokanlamlıysa hangi anlamda kullanılmak istendiği tanımın geri kalanı tarafından açıkça anlaşılmalıdır. Bu problem tek dilli küçük sözlükler ve iki dilli sözlükler gibi tanımın eşanlamlılarla yapıldığı sözlüklerde daha çok dikkati çeker (Landau 2001: 170-171). Tanımda verilen eşanlamlı sözcük birden fazla anlama sahipse bu anlamlardan hangisinin tanımlanan sözcükle eşdeğer olduğu açıklığa kavuşturulmalıdır. Ya başka bir yöntemle açıklanmalı ya da diğer yakın anlamlı sözcüklerle desteklenmelidir. Sözlükbilimcilerin bu konuda sözlük yazarlarına verdiği tavsiyelerden biri, tanım yaparken kendilerini bir sözcüğün anlamının ne olduğu hakkında en ufak bir fikri bulunmayan birinin yerine koymaları ve yanlış anlaşılacak bir tanım yazana kadar her tanım taslağı üzerinde yanlış anlaşılmaları tahmin etmeye çalışmalarıdır (Landau 2001: 163).

2.4.3. Tanımlama Yöntemleri

Yukarıda tanımla ilgili yapılan temel ayırmadan yola çıkarak amacı ve yöntemi açısından tanımın farklı sınıflandırmalara tabi tutulabileceğinden söz etmiştik. Bu ayırma göre, bu çalışmanın kapsamı içinde, tanımın amacına göre yapılan sınıflandırmayı “tanım türleri”, yöntemine göre yapılan sınıflandırmayı da “tanımlama yöntemleri” başlığı altında değerlendirmeyi uygun gördük. Örneğin, bir tanım türü olarak “adsal (nominal) tanımlama”, analitik tanım yöntemiyle verebileceğimiz gibi eşanlamlı ya da gösterimsel yöntemden yararlanarak da tanımlayabiliriz.

Bu bölümde, Robinson’ın tanım türleriyle ilgili sınıflandırmasından yola çıkılarak, leksikal birimlerin hangi yöntemlerle tanımlanabileceği üzerinde durulacak ve Türkçe sözlüklerden örneklerle “tanımlama yöntemleri”nden bahsedilecektir.

Leksikografik tanımın farklı yöntemleri bulunmakla birlikte bu yöntemlerin kullanımlarıyla ilgili uygulamalı çok fazla çalışma yapılmamıştır. Genellikle teorik çalışmalarla ele alınan sözlük tanımları, sınırlı birkaç çalışmada kimi tek dilli sözlüklerdeki tanımları değerlendirme ve verilen tanımları sınıflandırma üzerinedir. Bu çalışmalardan biri olan Widmer (2007), çalışmasının girişinde sözlükbilimle ilgili temel kaynaklarda tanım üzerine belirlenen birtakım kural ve ilkelerin, uygulamada sözlük yazarları tarafından takip edilip edilmediğini sorgulayarak teori ve uygulamalı alandaki yöntem farklılıklarını dile getirir. Çalışmada *Oxford Advanced Learners Dictionary*’deki farklı sözcük türlerine ait 80 sözcük, tanımları bakımından sınıflandırılmış ve Robinson’un sözcük-nesne tanımı için verdiği tanımlama yöntemlerine göre değerlendirilmiştir.

Özellikle dil öğretimi ve eğitimde pedagojik açıdan tanımların yararlılığı ve kullanılabilirlikleri değerlendirilmelidir. Kullanıcı açısından değerlendirildiğinde sözlük tanımlarının bilgi vericiliği ve etkisiyle ilgili olarak Jorgensen de (1990) deneysel bir

çalışma yapmıştır. Çalışmada, iletişimde sözlük tanımlarının etkililiğini ölçme ve tanımların soyut anlamlar, kullanım özellikleri ve anlam farklılıklarını içeren dilin birkaç önemli özelliğini yansıtmadaki başarı durumu sınanmıştır. Çalışmanın sonucuna göre, yetişkinlere yeni sözcüklerin nasıl kullanılacağını öğretmede sözcüğün geniş kullanım örneklerinin verilmesinin etkili olduğu, iyi tanımların somut sözcükler için daha kolay yazıldığı, sözcüklerin atipik anlamlarını (çağırışım anlamı, metaforik kullanımları vb.) vermede tanımların daha başarısız olduğu görülmüştür. Yine sonuçlar anlamlar arasındaki farklılıkları, özellikle çocukların anlayabileceği bir şekilde açıkça tanımlamanın zor olduğunu göstermiştir. Sözlük tanımlarının, sözcük anlamlarının doğru ve öğretici görünümünü verip vermediği konusunda bazı filozoflar iyimser bir görüşe sahipken bazı psikologlar, en azından çocuklar için, sözlük tanımlarının öğretici olmadığı veya tamamen yanıltıcı olduğunu belirtmişlerdir. Gerçekten de bir tanımdan sözcüğün anlamını yakalamanın imkânsız değilse de zor olduğunu düşünmek için pek çok sebep vardır. Sözlükçünün bir tanımda, sözcük hakkında -sözcükleri anlamak ve cümleleri belirgin hâle getirmek için kullanılan- bizim zihnimizdeki bilginin içeriğini ve yapısını tam olarak tanımlaması beklenemez. Tanım yapmadaki zorluk sözcük anlamının sınırlı bir zihinsel temsil olmak zorunda olduğu gerçeğidir. Bu zorluk tanımın dünya hakkındaki ansiklopedik bilgiden tanımsal bilgiyi (*definitional information*) ayırt etme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Jorgensen 1990: 294, 313-314).

Sözlük tanımlarının işlevi, her sözcüğün anlamını (her bir anlamını) ayırt edici şekilde ortaya koymaktır. Bu, sözlük tanımlarının bilimsel tanımlarla uyumlu olması gerektiği ya da kapsamlı bir şekilde analitik olacağı anlamına gelmez. Bir sözlük tanımının en önemli işlevi, sözcüğün her bir anlamını simgelemektir/temsil etmektir. İyi bir tanımın çok farklı özellikleri vardır ve sözcüklerin farklı türleri farklı şekillerde tanımlanmak zorundadır. Yöntem ve yaklaşımlardaki farklılıkların yanı sıra, tüm sözcüklerin aynı yolla tanımlanamadığı da görülür. Tanım yazmanın bir dizi kabul

edilmiş yöntemlerle yapılan basit, kolay bir iş olmadığı sözlükbilim literatüründe konuyla ilgili yapılan tartışmalarda görülmektedir (Jackson 1988: 134-139).

Sözlükbilimin tarihsel süreci içinde sözlük maddelerinin yapısı ve tanımlanması ile ilgili yöntem ve teknikler de gelişmiştir. Modern sözlüklerin ortaya çıktığı dönemlerden bugüne tanımlamayla ilgili yöntemlerde de farklılıklar görülmüştür. Geleneksel sözlükbilimde sözlük maddelerinin yapısı 18. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlamıştır. Zamanla sözlüklerin yalnızca belli başlı, anlamı bilinmeyen, zor sözcükleri değil, dilin bütün sözcüklerini kapsayacak şekilde düzenlenmesi amaçlanmıştır. Sözlükçüler giderek kendilerini kuralcı otorite olmaktan çok betimleyici dilbilimci olarak görmeye başlamıştır. Bu gelişmeler sözlüklerin sistemli şekilde hazırlanmasını ve tanımlarda tutarlılığın önemini ortaya koymuştur.

17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında mantık ve felsefede ortaya çıkan büyük gelişmeler ilk sözlüklerdeki düzensiz tanımlama ve açıklamaları geçersiz kılmıştır. Leibniz'in ortaya koyduğu “iki ifade, gerçek değişmeden, birbiriyle değiştirilebiliyorsa (*salva veritate*) eşanlamlıdır” mantıksal koşulu sözlükçülükte etkili olmuştur. Sözlükçüler sözcüğün her bağlamda yerine konulabilir tanımlarını yapmaya çalışmışlardır. 1960'lardan itibaren geleneksel modellerden daha açık ve kullanıcı dostu tanımlara doğru bir hareket başlamıştır. Sözlüklerde daha erişilebilir yöntemlerle anlamları açıklama ve tanımlamaya yönelik ciddi gelişmeler görülmüştür. İng. *decadent* sözcüğünün iki farklı sözlükten alınan tanımları geleneksel ile yeni yaklaşımlar arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır. İkinci tanımda, geleneksel tanımdaki “marked by” kalıbından kaçınılmış, bunun yerine daha açık olan “characterized by” ifadesi tercih edilmiştir. Ayrıca tanımda bahsedilen “çürüme ve çöküşün” tipik olarak hangi açıdan ortaya çıktığı hakkında da ipuçları verilmiştir. Bu yolla daha açık ve anlaşılır bir tanım elde edilmiştir:

decadent: marked by decay or decline (MWC-8 1980)⁶²

decadent: characterized by decay or decline, as in being self-indulgent or morally corrupt (CED-1 1979)⁶³ (Hanks 1987: 119-121, Atkins ve Rundell 2008: 432-433).

Türk sözlükçülüğünde de tanım ve tanımlamayla ilgili yaklaşım ve yöntemlerin zaman içinde değişim gösterdiği gözlemlenebilir. Tanımların değişen yapıları ve yaklaşımlar, Türk sözlükçülüğünün Arap sözlükçülüğü etkisinde geliştiği göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Türklerde sözlükçülük geleneğinin başlangıcı Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı sözlüğüdür. *DLT*'den itibaren ayrı sahalarda gelişen Türk sözlükçülüğü yöntem ve sözlüklerin düzenlenişi bakımından Arap sözlükçülük geleneğinin etkisinde kalmıştır. Harezmi-Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahası olarak çeşitli dönemler içinde inceleyebileceğimiz Türk sözlükçülüğü genellikle Arapça-Farsça-Türkçe iki dilli veya çok dilli sözlükler ve tercüme sözlükler yoluyla gelişimini sürdürmüştür. Türkçe sözcüklerin maddebaşı yapıldığı tek dilli sözlüklerin hazırlanması ise Tanzimat sonrasında olmuştur. Bu sözlükler arasında modern Türk sözlükçülüğünün temelini oluşturan sözlük Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'sidir.⁶⁴

Günümüz sözlükbilim anlayışıyla karşılaştırıldığında *Kamus-ı Türkî*'ye gelene kadar hazırlanan sözlüklerde gerek amaç gerekse biçim ve içerik bakımından farklılıklar olduğunu gözlemlemek mümkündür. Osmanlı Türkçesindeki Arapça-Farsça söz varlığı sebebiyle maddebaşı sözcüğün seçimi, imlası, anlam ve gramer bilgisi vb. sözlük maddesiyle ilgili pek çok konuda uygulanan yöntemler, *Kamus-ı Türkî*'ye kadar Arap sözlükçülüğünün etkisinde kalmıştır. Tanzimat sonrasında, sözlüklerde Türkçe söz varlığının maddebaşı yapılmasıyla birlikte tanımlamalar ve açıklamalar bakımından da gelişmeler olmuştur. Önceki sözlüklerde maddebaşı sözcüğün semantik bilgisi daha çok

⁶² Merriam-Webster Collegiate Dictionary Merriam Webster Inc, Springfield MA, USA

⁶³ Collins English Dictionary HarperCollins Publishers, Glasgow, UK

⁶⁴ Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. (Yavuzarslan 2004, 2009).

sözcüklerin diğerk dildeki karşılıklarının verilmesine dayanırken Türkçe söz varlığının önem kazanmaya başlamasıyla gerek eşanlamlılar gerekse tarif ve tasvir yoluyla sözcüklerin anlamları verilmiştir. Ayrıca varsa sözcüklerin farklı anlamları da numaralandırılarak sıralanmış ve örnek cümlelerle kullanımları gösterilmiştir. Böylece Türk sözlükçülüğünde, Arap sözlükçülük geleneğinden Batılı anlamda modern bir sözlükçülük anlayışına doğru gelişen yeni bir dönem başlamıştır.

Tanımlama yöntem ve tekniklerinde görülen değişim ve gelişimleri aynı sözlüğün farklı baskılarında da takip etmek mümkündür. Mesela *Türkçe Sözlük*'ün iki ayrı baskısında tanımlar arasında farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar genellikle anlamın daha açık ve anlaşılır olması için tanımların yeniden düzenlenmesiyle ortaya çıkar. Örneğin, *Türkçe Sözlük*'ün dokuzuncu baskısı ile son baskısı arasında *kırkbeşlik* sözcüğünün ilk anlamının tanımı açısından farklılık bulunmaktadır. Eski baskıda sözcüğü gösteren nesnenin dahil olduğu sınıf belirtilerek bir tanım yapılırken yeni baskıda sınıf içindeki ayırt edici özelliği de verilerek daha açık bir tanım ortaya konmuştur:

kırkbeşlik: Bir tabanca türü (TS, 1998)

kırkbeşlik: Çekirdeği 11,43 milimetre çapında olan mermiyi atabilen bir tabanca türü (GTS)

Tanım yazma büyük bir deneyim ve beceri gerektirmesine rağmen, bu genellikle belirli bir plana göre veya bilinen bir tanımlama geleneğiyle ele alınır. Örneğin, *Webster's Third*'ün ön sözünde tanımlama ilkesi “Tanımlama kitap boyunca tamamen analitik cümle tanımlarına dayalı yeni bir sözlük tarzı ile karşılanmıştır.” şeklinde belirtilmiştir (Jackson 1988: 131).

Tek dilli genel sözlükler için sözlükbirimlerin tanımlanmasında kullanılan yöntemler ve bu yöntemlerde izlenen temel ilke ve kurallar, Türkçe sözlüklerden örneklerle aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

2.4.3.1. Analitik/İçlemsel Tanımlama (İng. *analytical definitions*): Robinson, bir nesneye atıfta bulunmanın en kolay yolunun o nesnenin adını söylemek olduğunu belirtir.⁶⁵ Ancak nesnenin adı bilinmediğinde nasıl atıfta bulunulacağı konusu bir problem olarak karşımıza çıkar. Robinson bu probleme “nesnenin analizinin yapılması yoluyla nesneye atıfta bulunulabileceği” şeklinde bir çözüm getirir (1972: 96). Nesnenin analizinin yapılması ise sözcük-nesne tanımı için kullanılan analitik tanımlama yöntemini ortaya çıkarır.

Geleneksel bir tanımlama yöntemi olan analitik tanımlarda, anlamları tanımlama süreci “zorunlu ve yeterli koşullar”ın (*necessary and sufficient conditions*) sağlanmasına dayanır. Geleneksel modelle düzenlenen bir tanım tipik olarak iki unsur içerir: 1. Bir üst kavram ya da ifade, 2. Leksikal birimi aynı kategorinin diğer üyelerinden ayıran ek bilgiler (sözcüğün eş altanamlıları) (Atkins ve Rundell 2008: 414).

Sözcüğün anlam bileşenlerine ayrılarak ayırt edici özelliklerinin (*distinctive features*) ortaya konulması ya da bir başka deyişle “karşıtsal bileşen çözümlemesi” (*contrastive componential analysis*) yöntemi, en sık başvurulan yöntemlerden biri olmakla birlikte aynı zamanda sözcüğün tanımlanması için uzun bir yoldur.⁶⁶ Daha sonra da görüleceği gibi, sözcüklerin her zaman bu yolla tanımlanması doğru ve uygun bir yöntem değildir. Aşağıda analitik/içlemsel yöntemin özellikleri ve hangi sözcüklere uygulanabileceği ya da uygulanamayacağı üzerinde durulacaktır.

Sözcüğün analitik yöntem kullanılarak tanımlanması, sözcüğün ‘işlem’ini vermek demektir. ‘İşlem’ (*intension*) terimi, bir kavramın içerdiği ayırt edici özelliklerin bütünü, yani kavramın içeriğini (*content*) ifade eder. Örneğin, “motorlu taşıt (motor vehicle)” kavramının içlemi “taşıt + motorlu + yönlendirilebilir + yolda

⁶⁵ *Kalem* sözcüğü bilindiğinde bu sözcüğü dile getirmekle “kalem” nesnesine atıf yapmış olunur.

⁶⁶ Farklı kaynaklarda tanım yöntemleriyle ilgili yapılan sınıflandırmalarda analitik tanım için “göndergesel tanım” (referential definition) ifadesi de kullanılır. Sınıf ve ayırt edici özelliklere dayanan bu yöntemde *ayırıcı özellikler* (distinctive features), *ilgili özellikler* (relevant features) olarak da adlandırılır. Katz ve Fodor “semantic markers” terimini kullanmıştır. Bir sınıf içindeki öğeyi diğerlerinden ayıran bu özellikler içinde amaç, yer, yaş, cinsiyet, biyolojik sınıflandırma, köken, zaman, aile ilişkisi vb. özellikler sayılabilir (bk. Benson vd. 1986: 204).

kullanım için” biçiminde gösterilebilir (Svensen 2009: 218) (krş. ‘kaplam’ terimi)⁶⁷. Bu nedenle analitik tanım yöntemi kaynaklarda “içlemsel tanım” (*intensional definitions*) olarak da yer alır. İçlemsel tanımların olumlu yanı bütünü kapsayıcı olmaları, zorlayıcı tarafı ise kavramı oluşturan özelliklerin tespit edilmesidir (Huber 2008: 153).

Analitik yöntem, “sözcüğün ait olduğu sınıfı verip benzerlerinden ayrılan yönlerini açıklamak” biçiminde tanımlanabilir. Sözlükçülükte yaygın olarak dile getirilen görüşlerden biri, sözcüğün tam ve kesin bir tanımını yapabilmek için sözcüğün semantik içeriğinin anlam bileşenlerine ayrılarak verilmesi gerektiğidir. Analitik tanımlar da sözcüğün anlambirincik çözümlemesine dayalı, tanımlanan (*definiendum*) ile onun üst kavramı, yani “cinsi” (*genus*) birbirinden ayıran en az bir ayırt edici özelliğın belirtilerek yapıldığı tanımlama yöntemidir. Bir öge sınıfına bir sözcüğü atamayı içerir ve sonra bu sınıfın belirli bir üyesinin kendine özgü özelliklerinin detaylarını verir (Jackson 1988: 134, 2002: 94). Analitik yöntem, biyoloji ve botanikte canlı türlerini sınıflandırma yöntemleriyle benzerlikler göstermektedir. Bu tanım yöntemi, kavramlar arasındaki benzerlikler ve farklılıklara göre sınıflar içinde düzenlenen kavramlar vasıtasıyla bir “sınıfsal kavram ilişkisi”ni (*generic conceptual relationship*) ifade eder. Bu sürecin sonucu, “üst kavram” (*superordinate*), “alt kavram” (*subordinate*) ve “eş kavram”dan (*co-ordinate*) oluşan “hiyerarşik kavramsal sistem”dir (*hierarchical conceptual system*). Bu kavramsal ilişki sistemine “dörtkenar”, “dikdörtgen”, “eşkenar dörtgen” kavramları örnek verilebilir. Buna göre sözü edilen kavramlar arasındaki hiyerarşik ilişki şu şekilde açıklanabilir: “Dikdörtgen” de “eşkenar dörtgen” de “dörtkenar”dır, bu nedenle “dörtkenar”; “eşkenar dörtgen” ve “dikdörtgen”in üst kavramıdır (*superordinate*) ve bu ikisi “dörtkenar”ın alt

---

⁶⁷ İçlem ve kaplam, mantıkta bir kavramın kapsadığı nesnelere ve içinde bulunan özellikleri ifade eden birbirine zıt terimlerdir. Aralarında ters bir orantı söz konusudur. Buna göre bir kavramın kaplamı çoğalınca içlemi, içlemi çoğalınca kaplamı azalır. Örneğın “varlık” kavramı kaplamına “canlı”, “hayvan” ve “insan” kavramlarını alırken içlemi açısından kendi dışında bir başka kavramın özelliklerini taşımaz (Özlem 2004: 95-96).

kavramlarıdır (*subordinate*). “dikdörtgen” ve “eşkenar dörtgen” genel bir üst kavrama (dörtkenar) sahip olduğu için, her biri aynı zamanda bir diğerinin eş kavramıdır (*coordinate*) denebilir (Svensen 2009: 218-219).

Anlambirimcik çözümlemesi; sesbilim alanında yapılan bir çözümleme biçiminden örneksime yoluyla, anlam alanının tespit edilmesi için geliştirilen bir yöntemdir. Bir kavramı belirten sınıfsal özellikler ya da ayırt edici özelliklerin her biri, ilgili kavramın anlambirimciğini oluşturur. Bu çözümlemede, ilgili kavramların her bir anlambirimcik için birbiriyle örtüşen ya da birbirine karşıt olan dilsel birimler olabileceği ilkesinden yola çıkılır:

$$\text{Anlambirimcik demeti} = \text{anlambirimcik}_1 + \text{anlambirimcik}_2 + \text{anlambirimcik}_3 + \dots + \text{anlambirimcik}_n$$

Örneğin; Günay’ın *adam*, *kadın*, *erkek çocuk*, *kız çocuk* kavramları için verdiği anlambirimcik çözümlemesi şöyledir:

	İnsan	Yetişkin	Çocuk	Erkek	Dişi
Adam	+	+	-	+	-
Kadın	+	+	-	-	+
Erkek Çocuk	+	-	+	+	-
Kız Çocuk	+	-	+	-	+

Yukarıdaki anlambirimcik çözümlemesinin yorumu şu şekilde yapılır: “/İnsan/ anlambirimciği, bütün kavramlar tarafından alınan ortak anlamsal temeldir, ancak her kavramın diğeri ile ayrıldığı yanları da vardır. Örneğin, /adam/ anlambirimciği, /kadın/ anlambirimciği ile bütünüleyici karşıt anlamsal bir ilişki içindedir. /Adam/ sözcüğünün anlambirimcikleri /yetişkin/ ve /erkek/tir. /İnsan/ anlambirimciği, her iki kavramın (adam ve kadın) üst kavramı olarak değer görür ve her ikisini de niteler.” (Günay 2007: 61, 116-117).

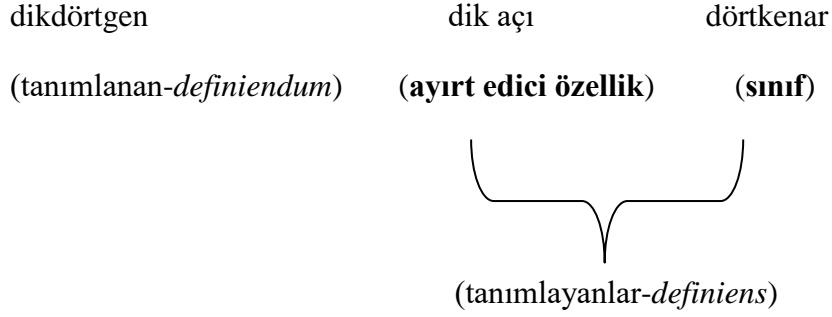
Sözcüklerin anlambirimcik bileşenlerine ayrılması anlam alanının sorunlarını çözmeye önemli bir işleve sahiptir. Sözcükler arasındaki anlamsal ilişkileri belirlemek,

sözcüklerin anlam ve kullanım farklılıklarını ortaya koymak gibi konularda anlam analizlerinin yapılması önemlidir. Örneğin; *yemek*, *tıkmak*, *atıştırmak* ya da *adım atmak*, *ilerlemek*, *yürümek* vb. eylemler gibi birbiriyle yakın anlamlı görünen, kimi bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen sözcükler arasındaki anlamsal farklılıkları ortaya koymada bu çözümleme yönteminden yararlanılabilir. Ayrıca, anlam analizi bir sözlükbirimin birden fazla anlama sahip olup olmadığını belirlemede de fayda sağlar. Ayto (1983), İng. *cup* sözlükbiriminin anlambirimcik çözümlemesinden yola çıkarak “bardak, fincan, kadeh, kupa” vb. anlamlarda kullanılan bu leksikal birimin “bir içecek içmede kullanılmaması” anlambirimciği bakımından diğerlerinden ayrılan “spordaki şampiyonluk kupası” anlamının farklı bir maddebaşı sözcük olarak sözlükte yer alması gerektiğini belirtir (s. 92-93).

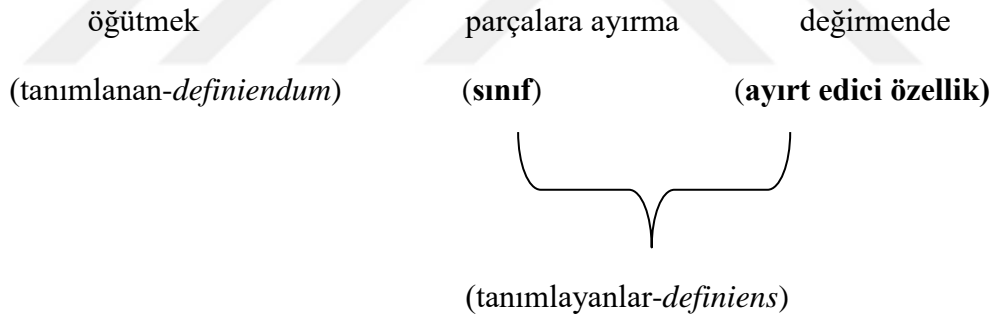
Anlambirimcik demeti temel anlamın çözümlenmesinde olduğu kadar yan anlamların açıklanmasında da işlevseldir. Temel anlamı oluşturan anlambirimcik demetlerine yan anlamı oluşturan anlambirimcik demetleri eklenilebilir. Kıran, anlambirimcik demetinde iki anlam türü arasındaki farkı, bir sözlükbirimin temel anlam anlambirimcikleri arasında sağlam bir içerme-içerilme ilişkisi varken yan anlambirimcikler arasında bu tür bir ilişki olmamasıyla açıklar. Yan anlambirimcikler birbirinden kopuktur, hatta bir bölümü çıkarılabilir ya da değiştirilebilir niteliktedir. Örneğin, İslam ve Hristiyan topluluklarında “domuz”un içerdiği yan anlamların aynı olmaması gibi (2010: 264).

Tanımlama süreci, tanımlananı en az bir ayırt edici özellikle (*differentia specifica*) birlikte tanımlanana en yakın *superordinate*, yani üst kavramı (*genus proximum*) belirtmeyi gerektirir. *Genus proximum*, tanımlananı (*definiendum*) içine alan sınıfı ifade eder. Ayırt edici özellikler ise aynı sınıf içindeki diğer unsurlardan tanımlananı ayıran özellikleri belirtir. Örneğin, aşağıda ayırt edici özellik, “dikdörtgen”

kavramını dik açısı bulunmayan dörtkenarlardan (eşkenar dörtgen gibi) ayırır (Svensen 2009: 219-220):

Benzer şekilde “öğütmek” fiili de “doğramak” ve “parçalamak” gibi “parçalara ayırmak” sınıfının diğer üyelerinden “değirmende öğütmek” ayırıcı özelliği bakımından ayrılır:

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, analitik ya da içlemsel tanımlar “cins/sınıf + ayırt edici özellikler” (*genus + differentia*) şeklinde bir formülle elde edilir. Bu tanım şekli, her türde sözlükbirimi (isim, sıfat, fiil vb.), somut veya soyut nesne ya da olayları tanımlamaya uygundur. Analitik yöntemin uygulandığı bir sözlük tanımı şu şekilde verilebilir:

at: Tek tırnaklı, yelesi, otçul, yük çekme, taşıma, binme ve yarış için kullanılan evcil bir memeli hayvan.

Burada tanımlanan *at* sözlükbiriminin, üst kavramı, yani cinsi “memeli hayvan” ve ayırıcı özellikleri ise onu diğer memelilerden ayıran tipik özelliklerdir, bunlar “tek tırnaklı, otçul, evcil, yeleli, yük çekme, taşıma vb.” oluşudur (Jackson 2002: 94).

Aynı sözcüğün *Türkçe Sözlük*'te yer alan tanımında ise hem analitik tanımlamadan hem sözcüğün eşanlamlılarından yararlanılmıştır. Ancak burada analitik tanımın yukarıdaki tanımla karşılaştırıldığında “cins+ayırıcı özellikler” bakımından eksik ve hatalı yönlerinin bulunduğu görülür:

at: “Atgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan tek tırnaklı hayvan, beygir, düldül

Bu tanım tam anlamıyla analitik (içlemsel) tanım özelliği göstermez. Sözcük, hem analitik yöntem hem de eşanlamlılık yöntemi kullanılarak tanımlanmıştır. Analitik yöntemle yapılan tanımlarda dikkat edilmesi gereken en önemli husus, sözcüğün ait olduğu en uygun sınıfı (*genus expression*) seçmektir. Bir başka ifadeyle sözcük ile ait olduğu sınıf birbiriyle eşleşmeli, ne çok genel ne de çok spesifik olmalıdır. Sözlük tanımlarında kavramın ait olduğu sınıfın “.....giller” gibi bilimsel bir sınıflandırmaya dayanarak verilmesi anlamayı zorlaştırır. Verilen örnekte de tanımlanan sözcüğün ait olduğu sınıf (atgiller) belirtilmekle birlikte kullanıcıya açık ve net bir bilgi sunmaz. Bu sınıfın kapsamına giren diğer kavramların ne olduğu belli değildir. Bu nedenle “binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılması ve tek tırnaklı” oluşu biçiminde verilen ayırıcı özelliklerin aynı sınıf içindeki (atgiller) diğer türlerden ne ölçüde farklılaştığı açık değildir. Dolayısıyla kullanıcı için atgiller sınıfı hakkında daha bilimsel ve ansiklopedik bir bilgi gerekir. Yukarıda alıntılanan tanımında verilen “memeli hayvan” sınıfı, “atgiller”e göre kullanıcı için daha açık ve belirgin bir üst kavramı ifade eder. *Türkçe Sözlük*'teki *kuş* maddesi de bir analitik tanım örneğidir:

kuş: Yumurtlayan omurgalılarından, akciğerli, sıcakkanlı, vücudu tüylerle örtülü, gagalı, iki ayaklı, iki kanatlı uçucu hayvanların ortak adı.

Kimi tanımlarda odak noktası olarak yanlış bir üst kavram verilebilir. Bazı sözcükler için ise birden fazla üst kavram söz konusu olabilir (Atkins ve Rundell 2008: 415-416). Yukarıdaki *kuş* tanımında yer alan “yumurtlayan omurgalılar” ve “uçucu hayvan” kuş kavramının üst kavramları olarak verilmiştir. Buna göre, kuş kavramı uçabilen hayvanlar sınıfından olduğu gibi aynı zamanda omurgalılar sınıfı içerisinde yer alır. Tanımda kuş kavramının ait olduğu sınıf kendi içinde bir başka üst sınıfla ayırt edici hâle gelmiştir. Tanım içinde omurgalılar > yumurtlayan omurgalılar > uçabilen omurgalı hayvanlar biçiminde bir üst kavram sınıflandırması yapılmıştır. Aynı sözcüğün farklı sözlüklerdeki tanımlarında da sınıf seçimi bakımından farklılık görülebilir. Bu, tanımlamada neye odaklanılacağı, neyin ön plana çıkarılacağıyla ilgilidir.

Diğer bir önemli nokta, ayırt edici özelliklerin seçimidir. İdeal olan tanımın, sözcüğün ait olduğu sınıf içindeki diğer üyelerden ayırt edecek gerekli ve yeterli özelliklerini vermesidir. Yani tanımlar ideal olarak yeterli şekilde spesifik olmalıdır. Teknik sözlükçülük ve terminolojide izlenen temel kural; tanımın, sadece tek bir ayırt edici özellik içermesi şeklindedir. Ancak, bu ideal durum her zaman yeterli olmaz. Genel dil sözlükçülüğünde bu kural aynı derecede uygulanmaz. Tanımın tamamen doğru olması için bir ayırıcı özellikten daha fazlasını belirtmek gerekecektir. Genel sözlüklerin amacına uygun olarak yeterli ve sözcüğün semantik içeriğini temsil etmeyi gerektirecek kadar çok ayırıcı özellik verilmelidir (Widmer 2007: 12; Svensen 2009: 219-220).

door: a moveable piece of firm material or a structure supported usu. Along one side and swinging on pivot sor hinges, sliding

along a Groove, Rolling up and down, revolving as one of four leaves, or folding like an accordion by means of which an opening may be closed or kept open for passage into or out of a building, room or other covered enclosure or a car, airplane, elevator, or other vehicle (Jackson 1988: 131-132).

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi analitik tanımlarda, tanımlanan kavramın olası ve akla gelebilecek tüm özelliklerini sıralamakla ortaya uzun ve detaylı tanımlar çıkabilmektedir. Ancak bu türden karmaşık tanımlar başarısızdır, çünkü verilen özellikler bazı noktalarda başka varlıklarla ortaklaşabilir. Bu da analitik tanımın en temel özelliği olan ayırıcı özelliklerin verilmesi kuralının ihlali demektir. Aynı zamanda tanım ifadesi bakımından “tanımlama ilkeleri”nden kısalık ilkesiyle de çelişir (bk. “Kısalık”). Analitik yöntemle ilgili olarak bu durumun tersi kısa ve belirsiz tanımlar yapmak, tanımlanan kategori içinde herhangi bir özelliği belirtmekten kaçınmak da aynı şekilde tanımları başarısızlığa götürür. Özetle, bir tanımda her şeyi söylemeye çalışmak da bir şeyi söylemekten kaçınmak da makul değildir (Atkins ve Rundell 2008: 417). Türkçe sözlüklerde özellikle belli bir türe ya da alana ait sözlükbirimlerin tanımlanmasında bazen yeterince ayırt edici özelliğin verilmediği örneklerle rastlanır. *TS*’nin iki ayrı baskısını bu açıdan karşılaştırdığımızda *kukumav*, *papağan*, *papiriüs* sözlükbirimlerinin tanımlarında farklılıklar görülür. Dokuzuncu baskıda çok az ayırt edici özelliklerle tanım yapılırken son baskıda bu duruma dikkat edilerek daha başarılı bir analitik tanım yapılmıştır:

kukumav: Baykuşgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika’da yaşayan bir kuş (TDK, 1998)

kukumav kuşu:⁶⁸ Baykuşgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika’da yaşayan, kahverengi tüylerinin üzerinde beyaz benekleri olan, başını 180 derece çevirebilen bir tür baykuş, kukumav (TDK, GTS)

papağan: Papağangillerden olan kuşlara verilen ad (TDK, 1998)

papağan: Papağangillerden, tırmanıcı, eğri gagalı, pek çok türü bulunan, insan sesini taklit edebilen kuşların genel adı, dudu (TDK, GTS)

papirüs: Papirüsgillerden, Nil kıyılarında yetişen bir bitki (TDK, 1998)

papirüs: Papirüsgillerden, Nil kıyılarında yetişen, sürüngen, çıplak saplı, otsu bir bitki (TDK, GTS)

Diğer yandan yukarıda belirtildiği gibi analitik bir tanım içinde çok fazla özelliğe (*overspecific*) yer vermek, anlamayı güçleştiren detaylı ve karmaşık tanımlamalar yapmak da uygun değildir. *MBTS*’de bazı element adları için verilen tanımlamalar bu duruma örnek oluşturur. Aşağıdaki *didimyum* ve *fosfor* maddelerinde verilen anlam açıklamaları ansiklopedik bilgiye yaklaşır. Ancak burada *MBTS*’nin -ve *Okyanus Sözlüğü* gibi bazı genel amaçlı dil sözlüklerinin- sözlüğün mahiyeti gereği ansiklopedik bilgiye özellikle yer vermeyi tercih ettiği de göz önünde bulundurulmalıdır:

didimyum: Önce nadir metallere olduğu düşünülmüş, sonradan nadir toprak elementlerinden neodimyum ve

---

⁶⁸ TDK (2011)’de, *kukumav* sözlükbirimi önce “kukumav kuşu” olarak tanımlanmış, daha sonra bu maddede analitik bir tanımlama verilmiştir.

praseodimyumun karışımı olduğu, seryum ve lantanla birlikte bulunduğu anlaşılmış olan ve periyodik tabloya yerleştirilemeyen, sembolü D veya Di olan nadir element

fosfor: Tabii hâlde iken beyaz, ışık saçıcı, yoğunluğu 1,83, atom ağırlığı 30,98, atom numarası 15, sembolü P olan element [Beyaz peynir gibi katı ve sert görünümlü olan fosfor ışık tesiriyle sararır, zehirlidir, oksijenle oda sıcaklığında bile kolayca birleşerek ani olarak parlayıp yanabilir. Havasız ısıtıldığında zehirli olmayan ve daha yavaş yanıcı kırmızı renkli bir madde, 1500 atmosferde ısıtıldığında ise siyah bir toz hâline geçer

Dil sözlüklerinde ansiklopedik bilginin verilip verilmemesi meselesi, genellikle bilimsel ve teknik terimler ile hayvanlar, bitkiler vb. türler söz konusu olduğunda karşımıza çıkar. Çünkü bu sözlükbirimlerin tanımları, bilimsel açıdan doğruluğu da gerektirir. Yani tanımlanana göre bir ad (sözcük) tanımı değil, nesne (gerçek) tanımı söz konusudur. Bu da nesnenin ait olduğu sınıf ve sınıf içindeki ayırıcı özellikler belirtilerek açıklanması demektir (Nesne tanımı mutlaka içlemsel olmalıdır). Dil konuşuru için bu terimler öncelikle zooloji ya da botanik terimi değil, genel dil ifadeleridir. Dolayısıyla leksikografik bir tanımla açıklanmalıdır. Ancak burada bilimsel doğruluk ve genel anlaşılabilirlik sıklıkla çatışır. Bu sebeple, bu tür sözlükbirimlerde ansiklopedik bilgi verilmesi eğilimi daha fazladır. Kimi sözlükler bundan kaçınmak için eşanlamlı tanımlara daha çok yönelir (Zgusta 1971: 254-256).

Analitik yöntem, diğer bütün tanımlama yöntemleri içinde özellikle tek dilli sözlüklerde en geçerli yöntem olarak kabul edilir ve hatta bu yöntemle yapılmayan tanımlar bir tanımlama işlemi olarak görülmez. Ayto, analitik tanımı “leksikografik anlam analizinin en temel aracı” olarak nitelendirir (1983: 89). Ancak bir sözcüğün anlamını vermek söz konusu olduğunda bunu yalnızca analitik tanımla sınırlandırmak

doğru değildir. Sözcüğün anlamı diğer yöntemlerle de elde edilebilir, burada analitik yöntemin en önemli avantajı sözcüğün anlamını bildirmek dışında, nesneyi analiz etmesidir (Robinson 1972: 97).

Bu yöntemin bazı dezavantajları da vardır. Bunlardan biri, yöntemin analiz ve sentez gerektiren ekstra bir düşünce eylemini içermesidir. Bir diğer dezavantajı da bütün sözcükler için uygun olmamasıdır. Analizi bilinmeyen ya da analiz edilemeyen bir şeye ait sözcüklerin anlamları için kullanılamaz. Örneğin; suyun yapısı bilinmeden önce suyu tanımlamak için bu yöntem kullanılamazdı.

Analitik tanım özel kişi ya da nesnelere gösteren sözcüklerin anlamını açıklamada da uygun bir yöntem değildir. Çünkü özel adlarla ilgili her bir analiz pek çok farklı özelliği birden içerebileceğinden bir karışıklığa yol açacaktır ve hiçbir zaman tam bir eşitliğe ulaşamayacaktır. Bu, geleneksel mantıkçıların, kişilerin, zihinde bir tanımlarının olmadığı gerçeği ile ilgilidir. Buna rağmen, özel nesnelere bazen başka tür bir analiz yöntemiyle, fiziksel parça analizleri ile analiz edilebilirler. Bu yüzden, belki, *United Kingdom*ın sembolünün, “İngiltere, Galler, Kuzey İrlanda ve İskoçya” anlamına geldiğini söylemek onun tam bir tanımıdır. Fakat özel adların tanımı için analiz yönteminin bu türü çok sınırlı bir değere sahiptir (Robinson 1972: 97-98).

Son olarak analitik tanımla ilgili “**prototip/ön-tür kuramı**”ndan da (İng. *prototype*) bahsetmek gerekir. Rosch (1973)⁶⁹ tarafından ortaya atılan, Aristocu yaklaşımın aksine, kavramlar arasında hiyerarşik bir ilişki olduğu ve bu kavramların aynı kategori altında bulunabileceği iddiasına dayanan bir kuramdır. Prototip kuramına göre, bir kategorinin üyeleri arasında, kategorinin tipik özelliklerini taşıma konusunda farklılıklar bulunabilir. Kategorinin her üyesi ait olduğu kategoriye aynı biçimde temsil etmez, bazı üyeler kategoriye diğerlerinden daha iyi temsil etme özelliğine sahiptir. Kategoriyi

---

⁶⁹ Rosch, E. H. (1973). “On the international structure of perceptual semantic categories”. *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. (Ed.) T. E. Morre, New York: Academic Press, 111-141.

temsil etme derecelerine göre kavramlar alt düzey (*subordinate*), temel düzey (*basic level*) ve üst düzey (*superordinate*) olmak üzere üç düzeyde sınıflandırılır. Burada *prototip* olan unsur, kategoriye en iyi şekilde temsil eden, kategorinin tipik özelliklerini taşıyan, yani “temel düzey”de yer alan kavramdır (Gökmen 2013: 165-167, Gökmen ve Önal 2012: 23-28).

Sözcüklerin tanımlanmasında da kavramsal olarak içinde bulunduğu kategoriye en iyi biçimde temsil eden ve kategorinin tipik özelliklerini taşıyan unsurlardan yararlanılmalıdır. Geleneksel bir tanımlama yöntemi olarak analitik tanımlarda, anlamları tanımlama sürecinin “zorunlu ve yeterli koşullar”ın sağlanmasına dayandığı söylenebilir. Bir başka deyişle yukarıda sözü edilen Aristocu yaklaşımın, kavramın anlam sınırlarının kesinliğine dayanan modelidir. Bu durumda zorunlu ve yeterli koşulları ya da kritik özellikleri sağlamak iyi bir analitik tanım için en önemli işlev hâline gelir. Burada tanımlanan sözcüğün göndergesinde zamanla ortaya çıkabilecek değişikliklerin tanımda ne ölçüde yansıtılacağı bir problem olarak karşımıza çıkar. Örneğin; *masa* sözcüğünün “dört ayaklı bir mobilya parçası” biçiminde analiz edilerek tanımlanması göndergenin “üç ayaklı” ya da “tek ayaklı” olan türlerini kapsamayacaktır. Aynı durum zamanla işlevleri ve kullanımları değişebilecek araç gereçler için de geçerlidir. Sözlük tanımlarının bu tür değişebilir durumları kapsayıcı nitelikte olması “prototip” yaklaşımıyla mümkün olabilir. Prototip kuramı, insan iletişiminde kesinliği olmayan ve özünde değişkenliği kabul eden bir tanımlama yaklaşımını destekler. Prototip durumu tanımlamak için tanımlara “özellekle” ya da “genellekle” ile başlayan bir ifade eklenir. Bu, ileride bahsedeceğimiz *tipikleştirme* yöntemiyle benzerlik gösterse de aynı şey değildir. Tipikleştirme yöntemi bir özelliğin öne çıkarılması esasına dayanırken, prototip yaklaşım ayırt edici özelliklerin değişebilir durumlar için de geçerli olmasını sağlar. Örneğin *otobüs* sözcüğünün tanımında varyasyon ihtimalini açık bırakarak prototipik olarak “otobüs” kavramını aktarmanın

nasıl mümkün olduğunu gösterir. Ortak noktaları, her ikisinin de analitik tanımlarla birlikte kullanılmasıdır.

2.4.3.2. Sentez Yoluyla/Kaplımsal Tanımlama (İng. *synthetic definitions*):

Sentez yoluyla tanımlama yöntemi ya da sentetik tanım, analitik yöntemin aksine tanımlanan sözcüğün ait olduğu sınıf içindeki diğer öğelerle ilişkisine göre değerlendirilmesine dayanır. Yani sözcük, nesnenin diğer nesnelere ilişkisi içinde değerlendirilerek ve bu ilişki sisteminde yeri tayin edilerek tanımlanmaktadır. Analitik yöntem nesnelere ‘parçaların bütünü’ olarak göstererek nesnelere anlamını ifade ederken, sentetik yöntem ‘bir bütünü parçası’ olarak anlamı ifade eder (Robinson 1972: 98). Bu yöntem, bazı kaynaklarda “kaplımsal tanım” (*extensional definition*) olarak da adlandırılır. ‘Kaplama’ (*extension*) terimi, kavramı oluşturan sınıf ya da unsurların tümünün kombinasyonu olarak tanımlanabilen kavram alanını (*range*) belirtir. Örneğin; “Motorlu taşıt” kavramının kaplıması “araba, motorsiklet, otobüs, kamyon, kamyonet vb.” dir. Kaplımsal tanımın yalnızca örneklere dayanması tanımlamada kolaylık sağlarken, her zaman eksik kalan bir tarafının bulunması ise bu yöntemin olumsuz yanını gösterir (Huber 2008: 153). Çünkü her kavram için ait olduğu sınıfın bütün unsurlarını tanımda belirtmek zordur.

Kaplama terimi bazen yanlış bir biçimde, “bir bütüne ait tüm parçaların kombinasyonu”nu belirtmek için de kullanılır. Bu yoruma göre, “motorlu taşıt”ın kaplıması “motor + tekerlekler+ direksiyon kutusu+ ....” olarak verilir (Svensen 2009: 218). Oysa bu örnek kaplımsal değil, aksine içlemsel bir tanımlamayı gösterir.

Kaplımsal tanımlar, genel dil sözlüklerinden çok teknik terimlerin tanımlanmasında yararlanılan bir yöntemdir. Genel sözlükçülükte ise daha çok renk adlarının ve bazı sıfatların tanımlanmasında kullanılır. Bu yöntem “yeşil”, “tatlı”,

“yumuşak” gibi duyularla ilgili sözcükleri sürekli ve tam olarak ölçülebilir unsurlarla ilişkilendirerek kesinliğe ulaşmayı sağlar (Robinson 1972: 100):

yeşil: büyüyen taze ota veya zümrüde benzeyen ve renk yelpazesinde sarı ve mavi arasında bulunan bir renk (Jackson 1988: 134).

Tanım bize renk sınıfına ait “yeşil”i açıklarken renk hakkında belirli detayları vererek onu analiz etme yoluna gitmez. Bunun yerine, yeşil diğer öğelerle ilişkisi içinde değerlendirilir: yeşil renkli nesnelere ve renk yelpazesindeki yeri. Yeşil, bu tanımda bir bütün olmaktan ziyade (analitik yöntemdeki gibi) bir bütünün parçası (renk yelpazesi) olarak gösterilir. Renk adları analitik bir yöntemle tanımlanmak istendiğinde ise daha az açıklayıcı ve yetersiz bir tanımla karşı karşıya kalınabilir. Örneğin “sarı” sözcüğünün “Dalgaboyu uzunluğu yaklaşık 585-575 nanometrede bulunan, doygunluğu değişen ama aynı tona sahip bir grup renkten biri.” (Jackson 1988: 134) şeklinde tanımlanması genel bir kullanıcı için açık ve net bir tanım olmaktan uzaktır. Ancak bilimsel bir terim olması durumunda ya da ansiklopedik bir bilgi olarak geçerli sayılabilir. Aşağıdaki sözlük maddeleri sentez yoluyla yapılmış tanımlamaya örnektir:

ekşi: *sıfat* Sirke veya limon tadında olan

tatlı: *sıfat* Şeker tadında olan

Robinson’ın (1972), Duhamel’in “Bir nesnenin tanımı, onun bilinen diğer nesnelere ilişkisinin ifade edilmesidir.” biçiminde aktardığı görüşü, sentetik yöntemin amacını ifade etmektedir (s. 99). Sentetik yöntem bu nedenle “ilişkisel tanım yöntemi” adıyla da anılır. Robinson, sentetik tanımdaki “ilişkisel” yönü göstermesi bakımından şu örneği verir: *God is the supreme spirit* “Tanrı, en üstün ruhtur” cümlesi özel bir adın sentetik tanımıdır. “En üstün” ifadesi, “Tanrı”nın diğerleriyle olan ilişkisini gösterir ve bu üstünlük ilişkisi onun anlamını belirler. Bu, *John is the tallest man in the room* “Odadaki en uzun adam John’dur” diyerek “John”u tanımlamaya benzer bir durumdur.

Sentetik ya da ilişkisel tanım, nesnenin tipik ilişkilerinden birinden söz ederek (tanrının diğer varlıklarla arasında bulunan üstünlük ilişkisi) bir özelliği (tanrının en üstün olma özelliğini) belirtir. Aynı zamanda tanımlanan sözcükler, metaforik olarak onların gösterilenlerinin yerine koyulduğundan sentetik tanıma “lokant” (*locant*)⁷⁰ tanım yöntemi de denir. Yani sentetik tanımlar, yalnızca referanslarla (göndergeler) ilişkilidir. Ogden ve Richards da sentetik yöntemi, bir kişinin bildiği yerin konumsal bağlantılarını tanımlayarak bulunduğu yeri birine anlatma sürecine örnekseyerek açıklar. Bu nedenle, Ogden ve Richards’a göre sözcük-nesne tanımlama yöntemi her zaman “lokant”tır (Robinson 1972: 99-100). Sözcük tanımında ise bu durum tanımlanan sözcüğün gösterdiği nesne ile sözlük kullanıcısının “önceden bildiği nesnelere” arasındaki ilişkileri kullanarak sözcüğün açıklanması şeklinde anlaşılabilir. Örneğin; *mavi* sözcüğünü tanımlarken “gökyüzü”nden, *sarı* sözcüğü tanımlarken “limon”dan yararlanılması gibi.

Sentez yoluyla tanımlama yönteminin diğer yöntemlerle karşılaştırıldığında bazı avantajlı ve dezavantajlı yönleri vardır. Teorik olarak, diğer nesnelere kendine özgü bir ilişkisi olan her şey sentetik yöntemle tanımlanabilirken, her sözcüğün eşanlamlısı olmayacağı ve her şey parçaların bir bütünü olarak sunulamayacağından analitik ve eşanlamlı yöntemle tanım yapmak her zaman mümkün değildir. Bu gibi durumlarda sentez yoluyla tanımlama daha uygun bir yöntemdir. Aynı zamanda sentetik tanımlar sözlük kullanıcısının beklentilerine uygun bir tanımlama biçimidir. Çünkü dil kullanıcıları sözcüğün anlamını nesneye atfederek düşünme eğilimindedirler. Bu nedenle genel amaçlı sözlüklerden daha çok yabancı dil öğrenimi için hazırlanan sözlüklerin (*learner's dictionary*) sentetik tanımları kullanması beklenir. Çünkü dil öğrenenlerin problemi doğal olarak sözcüktür, nesne değil (Widmer 2007: 13-14).

---

⁷⁰ *Locant* sözcüğü “bir molekülde bir grup veya atomun pozisyonunu gösteren işaret” anlamında kimya terimi olarak kullanılmaktadır. Dilbilimsel olarak Türkçede bir karşılığı bulunmadığı için terim aynen kullanılmıştır.

Bunun yanı sıra sentetik yöntemin bazı dezavantajları da vardır. Mesela, bu tür bir tanım gerçekten sözcüğün anlamının ne olduğunu birine öğretme amacını yerine getiriyor mu, yoksa sadece belirli koşulları yerine getiren “sözcük x demektir”i mi söylüyor? Robinson, *üçgen* sözcüğünün “Öklit düzleminde tartışılmış ilk kapalı geometrik şekil” biçimindeki sentetik tanımını örnek göstererek bu tanımın üçgenin üç kenarlı olduğu önemli gerçeğini öğretmediğini ifade eder. Dolayısıyla ona göre bir adın sentetik tanımı yapıldıysa nesne zaten bilinmelidir. Sentetik tanım birine yeni bir kullanım ile ilgili bilgi verirken aynı zamanda yeni bir nesne ile ilgili bilgi vermez. Aksi takdirde renk sözcüklerinin sentetik tanımı kör birinin görmesini sağlardı. Yani bir adın sentetik tanımı nesne biliniyorsa yapılabilir (1972: 100-103). Yukarıda örnek olarak verilen *ekşi* sözcüğünün tanımlanabilmesi için “limon”un tadının bilinmesi gerektiği gibi. Nesnenin bilinmemesi ya da daha önce deneyimlenmemiş olması anlam ilişkilerine dayanan sentetik tanımları kullanıcı için yararsız hâle getirir.

Sentetik tanımlar içinde değerlendirebileceğimiz, sözlüklerde sıklıkla kullanılan tanımlama biçimlerinden biri de sözcüğün anlamını “bir.....türü”, “.....dan biri”, “bir tür .....” gibi ifade kalıpları içinde vermektir. Bu ifade kalıpları içinde verilen tanımlar kavramın ya da nesnenin ait olduğu sınıfı belirtmekle yetinir. Genellikle sınıf içindeki diğer üyelerle ilişkisinden söz edilmez. Bu, sentetik tanımlarla analitik tanımların ortak noktasının “*genus proximum*” (üst kavram) olduğunu gösterir. İkisi arasındaki fark, ayırt edici özelliklerle belirginleşir. *TS*’den alınan aşağıdaki tanımlar, bu tür sentetik tanımlara birer örnektir:

azmankaya: Kaya balığının bir türü

bozdoğan: Bir doğan türü

levanti: Bir rüzgâr türü

Ancak üst kavramla birlikte yeterince ayırt edici özellik verilmezse bu durumda ortaya analitik ve sentetik tanımın bir kombinasyonu çıkar. Örneğin, aşağıdaki

tanımlarda *bendir* ve *bengi* sözcükleri “çalgi aleti” ve “halk oyunu” üst kavramlarıyla tanımlanmakla birlikte “alaturka” ve “Ege ve Güney Marmara bölgesi” biçiminde verilen özellikler bu sözcükleri sınıf içindeki diğer üyelerden ayırt edecek nitelikte değildir. Bu açıdan sentetik tanıma daha çok yaklaşır.

bendir: Alaturka çalgı aleti (TDK, 1998).

bengi: Ege ve Güney Marmara bölgesinin halk oyunlarından biri

Bu tür tanımlar anlamla ilgili çok sınırlı bir bilgi verdiği ve yeterince açıklayıcı olmadığı için başarılı tanımlar olarak görülmez. Ancak kullanıcının tanımdan beklentisine göre kimi durumlarda tanımın başarı ölçütü kullanıcı tarafından tercih edilebilir ve yararlı olması açısından değişkenlik gösterebilir. Şöyle ki dil kullanıcısının okuduğu bir metinde karşısına çıkan, anlamını bilmediği ve daha önce duymadığı bir sözcüğün ya da terimin ne anlama geldiğini öğrenme ihtiyacıyla başvurduğu bu tür bir sentetik tanım, o anki kod çözme işlevini yerine getireceğinden başarılı sayılabilir. Örneğin, kullanıcının daha önce duymadığı *zargana* sözcüğünü, “Hayatımda hiç zargana görmedim.” cümlesi içinde anlamlandırmak için “bir balık türü” olduğunu öğrenmesi yeterli olacaktır. Sözlükte analitik yolla verilen “Uskumrumsugillerden, 40-60 cm boyunda, vücudu silindir biçiminde, gaga gibi ince, uzun, sivri ağızlı bir balık” tanımında yer alan özellikler kullanıcı için, bu bağlam içinde, ikinci derece önemlidir. Kullanıcı muhtemelen tanımdaki “bir balık” bilgisine odaklanacaktır. Dolayısıyla bu tür sentetik tanımlar söz varlığını bütünüyle ortaya koyan tek dilli genel bir sözlükten beklentiyi karşılamasa bile kullanıcının kod çözmeyle ilgili o anki anlamlandırma ihtiyacını pratik olarak karşılayacak düzeyde olabilir.

2.4.3.3. Tipikleştirme Yoluyla Tanımlama (İng. *typifying*): Tanımlanan sözcüğün gönderimde bulunduğu nesne ya da kavramla ilgili karakteristik olana odaklanan tanım yöntemidir. Başka bir ifadeyle tanımlanan kavramın tipik özelliğinin

verilmesi ilkesine dayanır. Tipikleştirme yöntemi, genellikle diğer tanımlama yöntemleriyle birlikte, özellikle de analitik tanımla ve “genellikle, genel olarak” zarfıyla kullanılır (Jackson 2002: 95). Aşağıda verilen *kızamık* sözcüğünün tanımı, hastalığın tipik olarak “küçük yaşlarda görülmesi” özelliği vurgulanarak analitik yöntemle verilmiştir.

kızamık: *Genellikle* küçük yaşlarda görülen, kuluçka dönemi bir iki hafta süren, bulaşıcı, ateşli, ufak kızıl lekeler döktüren hastalık.

Benzer şekilde aşağıdaki *eşofman* sözcüğünün tanımında da tipikleştirme yönteminden yararlandığı görülür. *TS*'de *eşofman* için “giysi” üst kavramı içinde, “iki parçalı” ve “pamuklu veya sentetik kumaştan” olması özellikleri verilerek bir tanımlama yapılmış, aynı zamanda kavramın en tipik özelliği de, “genellikle spor çalışmalarında giyilen” biçiminde vurgulanmıştır:

eşofman: *Genellikle* spor çalışmalarında giyilen, pamuklu veya sentetik kumaştan, iki parçalı giysi

Genellikle analitik tanımlarla kullanılan bu yöntemin bazen sentetik tanımlarla birlikte de kullanıldığı görülür. Örneğin; aşağıdaki *ahtapot* sözcüğünün ikinci anlamı için *TS*'de verilen tanımda, kavramın ayırt edici özellikleri verilmeden ait olduğu sınıf ve tipik özelliğinden yararlanılarak bir tanımlama yapılmıştır:

ahtapot: *Genellikle* burun zarı üzerinde çıkan bir ur türü, polip

Bu yönteme başvuru tanımlarda her zaman “genellikle, genel olarak, özellikle” şeklinde bir ifade yer almayabilir. Tipik özelliği vurgulayan bu tür bir ifade yer almasa bile başka yollarla da sözcükle ilgili en tipik özelliğın verildiğı görülür. Örneğın, aşağıdaki İng. *lyre* (lir) sözcüğünün tanımına bakalım:

lyre: Eski Yunanlılar tarafından şarkılara eşlik etmede kullanılan arp ailesinden bir telli çalgı.

Tanımda *lir* sözcüğünün arp ailesi sınıfına ait bir üye olduğu belirtilmekle birlikte ayırt edici nitelikleri tam olarak verilmemiştir. Bu nedenle sözcüğün zihnimizde detaylı ve eksiksiz bir resmi yer almaz. Ancak tanım aynı zamanda bu telli çalgı hakkında en tipik olanı da belirtir: Şarkılara eşlik etmek için Yunanlılar tarafından kullanılması (Jackson 1988: 132-133). İfadede “genellikle” gibi bir sözcük yer almamasına rağmen müzik aletinin kullanımıyla ilgili belirli ve sınırlı bir alandan söz edilmesi karakteristik bir özelliğine vurgu yapar (krş. “Prototip/ön-tür” kuramı). *Türkçe Sözlük*'ten bu duruma örnek olarak *balat* ve *beşik salıncak* maddeleri örnek gösterilebilir. Her iki tanımda da “genellikle” ifadesi yer almadan, sentetik tanım içinde kavramla ilgili tipik bir durum ya da özellikten bahsedilmiştir. *balat* için verilen özellikler “Batı’da” ve “belirli danslara eşlik etmede” kullanılması; *beşik salıncak* için ise “bayram yerinde kurulması”dır:

balat: Batı’da, belirli danslara eşlik eden bir şarkı türü

beşik salıncak: Bayram yerinde kurulan bir salıncak türü

2.4.3.4. Eşanlımlılarla Tanımlama (İng. *synonymous definitions*): Basitçe tanımlamak gerekirse bir sözcüğün eş ya da yakın anlamlılarıyla tanımlanması yöntemidir. Sözlüklerde en sık kullanılan yöntemlerden biridir. Uygulamada kolay ve ekonomik olması bakımından tercih edilir. Bu tanımlama yöntemine genellikle ‘cins + ayırt edici özellikler’ türünde analitik yapılarla kolayca tanımlanamayan, özellikle ‘soyut’ sözcüklerin tanımlanmasında başvurulur:

baştanımaz: Asi, isyancı, düzen bozucu

iktidarlı: Güçlü, nüfuzlu

koçak: 1. Yürekli (erkek), 2. Eli açık, cömert

koca: 1. Büyük, geniş, 2. Kocaman, iri, 3. Yaşlı, ihtiyar, pir, 4. Yüksek, 5. *mec.* Büyük, ulu

Eşanlamlılık tanımının başarılı olması tanımlayıcı durumundaki eşanlamlı sözcüğün tek anlamlı olmasıyla yakından ilişkilidir, çünkü eşanlamlı tanımlayanın birden fazla anlamının olması belirsizliğe (*ambiguity*) neden olur. Aşağıda *Türkçe Sözlük*'ten alınan *keskin* maddesi incelendiğinde; sözcüğün çokanlamlı bir sözcük olması dolayısıyla, eşanlamlılarıyla verilen tanımlarında belirtildiği üzere bir belirsizlik olduğu görülür:

keskin: 1. *sıfat* Çok kesici, iyi kesen “*Sonunda keskin bir taşı testere gibi kullanarak ipi incelte incelte kopardı.*” 2. Tiz (ses) “*Bir kadın sesiydi bu. İnce ve keskin, dikkati hemen kapan ve bırakmayan bir ses.*” 3. Kırıcı, incitici “*En yakın dostlarının bile kusurlarını keskin bir dille yüzlerine vururmuş.*” 4. Etkili, sert “*Masanın başında, güneşten yanmış yüzü, sert ve derin çizgilerle dolu, keskin bakışlı, kıranta bir adam oturuyor.*” 5. Kıvrak “*Bu çeneyle atbaşı giden keskin bir zekâsı var.*” 6. Hassas. 7. Dikkatli. 8. Zampara

Sözlükte sekiz farklı anlamı verilen *keskin* sözcüğünün ilk anlamı dışındaki diğer anlamları eşanlamlılık yönteminden yararlanılarak tanımlanmıştır. Daha doğrusu buradaki tanımlama işlemi sözcüğün bağlam içinde ve eşdizimlilik yoluyla ortaya çıkan anlam karşılıklarının verilmesinden ibarettir. Tanım içinde verilen sözcüklere baktığımızda hiçbiri *keskin* sözcüğünün tam bir eşanlamlısı olmadığı gibi “sert, kıvrak, hassas” sözcükleri de birden fazla anlam taşıyan sözcüklerdir. Dolayısıyla *keskin* sözcüğünün karşılığı olarak verilen bu tanımlayanların hangi anlamları esas alınarak verildiği açık ve net değildir. Verilen örnek cümleler anlamı açıklamada yardımcı olsa da tanımdan beklenen tek başına açıklayıcı ve kapsayıcı olabilmesidir.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere eşanlamlılık yöntemi ile ilgili ortaya çıkan temel engel, iki sözcüğün tamamen birbirinin eşanlamlısı olamamasıdır. Cruse

(2004)⁷¹ tarafından *absolute synonymy* olarak adlandırılan tam eşanlamlılık her kullanımda ve her bağlamda birbirinin yerine geçebilmeyi gerektirir. Örneğin, “ölmek” fiiliyle aynı anlama gelen pek çok sözcük ve ifade vardır, fakat hiçbiri bütün durumlarda birbiriyle eşit değildir. Bu nedenle, “tam eşanlamlılar nadiren ortaya çıkar ve doğal söz varlığının önemli bir özelliğini oluşturmazlar.” (Atkins ve Rundell 2008: 421).

Eşanlamlılık yöntemi kullanıcıdan dille ilgili daha önceki bilgilerini talep eder. Dolayısıyla eşanlamlı yöntem kullanıcının tanımda yer alan sözcükleri bilmesi durumunda başarıya ulaşır. Aksi takdirde tanımlama kısır döngüye (*circularity*) yol açarak kusurlu tanımlar ortaya çıkmasına neden olur (Jackson 2002: 94).

sıcakkanlı: *sıfat* Sevimli, cana yakın, sempatik

sempatik: *sıfat* Sıcakkanlı

cana yakın: *sıfat* Sevimli

Yukarıda yalnızca eşanlamlı karşılıkları kullanılarak yapılan tanımlar bu tür bir kısır döngüyü gösterir. *Sıcakkanlı* sözcüğünün anlamı, üç farklı sözcükle eşanlamlı olarak tanımlanmıştır. Bu sözcüğün anlamı için sözlüğe başvuran kullanıcının “sevimli”, “cana yakın” ve “sempatik” sözcükleriyle ilgili de bilgisinin bulunması, bu sözcüklerin kullanıcının aktif söz varlığında yer alması gerekir. Ancak tanımlayıcı sözcük/sözcükler kullanıcı tarafından bilinmediğinde verilen tanım yetersiz kalır. Bu durumda kullanıcının eşanlamlı diğer sözcükler için ilgili maddelere yönelmesi gerekir. Yukarıdaki tanımda kullanılan eşanlamlı “cana yakın”, “sempatik” sözcüklerine bakıldığında ise sözcüklerin yine birbiriyle tanımlandığı görülür. Bu tür tanımlarda dikkat edilmesi gereken kısır döngüden mümkün olduğunca kaçınmaktır. “Tanımlama İlkeleri” bölümünde de söz edildiği gibi kısır döngü bazı durumlarda kaçınılması zor bir kuraldır.

---

⁷¹ Cruse, D. A. (2004), *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*, Oxford: Oxford Universtiy Press, s. 155.

Bununla birlikte eşanlamlılarla tanımlama “Tanım, tanımlanan hiçbir terimle eşanlamlı bir terim içermemeli.” biçiminde mantık kitaplarında verilen kuralla da çelişir görünmektedir. Örneğin “*buss* sözcüğü, *kiss* anlamına gelir.”⁷² biçiminde verilen bir tanım bu kurala göre açıkça yanlıştır. Bu nedenle eşanlamlı sözcüklerle tanım yapmak “sözcük-nesne tanımı değil, sözcük-sözcük tanımıdır.” biçiminde bu yöntemle itiraz edilebilir. Bazı durumlarda ise tanımı yapanın amacı gerçekten bir sözcük-sözcük tanımı yapmak da olabilir. Fakat Robinson bu durumlar dışında, eşanlamlılığa yer veren kişinin amacının sözcük-nesne tanımı yapmak olduğunu şiddetle ileri sürerek şu örneği verir: *valour* (yiğitlik) sözcüğünün “*courage*” (cesurluk) anlamına geldiğini söyleyen kişinin amacı, *valour* sözcüğünün *courage* sözcüğüyle eşit olduğu gerçeğiyle sözcük-sözcük tanımı yapmak değil, *valour* sözcüğünün “*courage*” kavramıyla aynı anlama geldiğini söylemek ve sözcük-nesne tanımı yapmaktır. Kullanıcı zaten “*courage*” sözcüğünün anlamını bildiğinde, yani “*courage*” sözcüğüyle “*courage*” kavramına atıf yapabildiğinde, o zaman “*valour*” sözcüğünün sözcük-nesne tanımı eşanlamlılık metoduyla tanımlanmış olur (1972: 95-96). Burada Robinson’un vurguladığı nokta, eşanlamlılarla tanımlama yönteminde kullanıcı tarafından tanımlayan sözcük bilinmezse tanımın eksik kalacağıdır. Bu nedenle sözlüklerde eşanlamlılık yöntemi uygulanırken genellikle sözcüğün birden fazla eşanlamlısı verilerek tanımın eksikliği giderilmeye çalışılır. *Türkçe Sözlük*’teki *acayip* maddesinde, tanımın bir bölümü, maddebaşı birden fazla sözcükle eşanlamlılık ilişkisi içinde değerlendirilerek tanımlanmıştır. Aynı şekilde *zor* sözcüğünün sözlükteki ikinci anlamı da birden fazla sözcükle, eşanlamlılık yoluyla verilmiştir:

acayip: Sağduyuya, göreneğe, olağana aykırı, garip, tuhaf, yadırganan, yabansı

zor: Sıkıntı, güçlük, rahatsızlık

---

⁷² İng. *buss* “öpücük”

Benson vd. (1986: 203-204) eşanlamlı tanımları altı büyük gruba ayırır:

1. Eşdeğerlik (asıl eşanlamlılar): *siyah/kara, yolla-/gönder-* vb.
2. Tarihsel eşanlamlılar (eşanlamlı sözcük çiftinin biri kullanımdan düşmüş, arkaik bir sözcüktür): *biti-/yaz-, masuniyet/dokunulmazlık* vb.
3. Dilin farklı varyantlarına ait eşanlamlılar: Örneğin İngilizce için Amerikan ve İngiliz İngilizcesi arasındaki eşanlamlı sözcükler *lift/elevator, truck/lorry* vb. Türkçe için diğer Türk dilleri arasındaki sözcük eşdeğerlikleri örnek olabilir.
4. Bölgesel eşanlamlılar (ağzlar ile standart dil): *bibi/hala, çılpıcı/hırsız* vb.
5. Farklı dil türleri ya da kullanım biçimlerine ait eşanlamlılar (argo, jargon vb.): *nanay/yok, moruk/yaşlı* vb.
6. Yabancı dil eşdeğerliği (Türkçe ile diğer diller): *ağaç/ İng. tree, Ar. şecer, Fa. dirah* vb.

Türkçe Sözlük'te eşanlamlılık yöntemiyle tanımlanan sözcükler yukarıda Benson vd. (1986) tarafından belirtildiği gibi yalnızca sözcüklerin asıl eşanlamlılarıyla ilgili değildir. Bir kısım tanım sözcüklerin Türkçeye geçmiş yabancı dildeki karşılığının ya da belli bir alanın terimlerinin Türkçe karşılığının verilmesi biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bir başka eşanlamlılarla tanımlama da birleşik sözcük yapısındaki maddebaşlarında sözcüklerden birinin eşanlamlı karşılığıyla tanımlanması biçimindedir. *Türkçe Sözlük*'te eşanlamlılık yöntemiyle tanımlamada genel tutum; eşanlamlı olarak verilen sözcüklerden birinde daha ayrıntılı, analitik bir tanım yapmak, diğer eşanlamlı sözcükte ise yalnızca eşanlamlardan birini vererek tanım yapmaktır. Örneğin;

şeb: *Fa.* Gece

ide: *Fr.* Düşünce

şayia: *Ar.* Yayılmış haber, yaygın söylenti, duyultu

kalite: *Fr.* Nitelik

Yukarıdaki örneklerde yabancı dillerden kopyalanmış maddebaşı sözcükler Türkçe eşanlamlıları ya da eşdeğerleriyle tanımlanmıştır. Tanımlayıcı konumundaki “gece”, “düşünce”, “nitelik” sözcükleri ise kendi maddebaşlarında açıklanmıştır. *Şayia* örneğinde olduğu gibi kullanım sıklığı düşük kimi sözcükler ya da yeni türetimler bazen sözcüğü açıklamada yetersiz kalmaktadır. Arapça kökenli *şayia* sözcüğünün tanımında yer alan *duyultu* sözcüğü bu duruma örnek gösterilebilir. *Duyultu* sözcüğünün sözlükteki tanımının yalnızca “şayia” sözcüğüyle eşanlamlılık yoluyla verilmesi tanımların anlaşılabilirliğini düşürmektedir. Yine tanımlama ilkelerinde bahsedilen “Tanım, tanımlanan sözcükten anlaşılması daha zor sözcükler içermemelidir.” ilkesiyle de çelişmektedir. Burada, özellikle, tanımlanan sözcükten daha basit veya daha yaygın olarak kullanılan sözcüklerle tanımlama ilkesi önemlidir; fakat bu her zaman geçerli değildir. Örneğin, İngilizce sözlüklerde *kind* (*sevecen, müşfik*) sözcüğünün anlamlarından biri, “hoşgörülü, anlayışlı veya şefkatli” olarak tanımlanır. Fakat bu sözlükçüler için aşılması güç bir problemdir: Eğer *kind* gibi basit sözcükler açıklayıcı bir tanımla verilmek zorundaysa o zaman daha zor veya kompleks sözcükler kullanılmak zorunda kalınacağı kaçınılmaz görünmektedir (Jackson 1988: 136). Verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi eşanlamlılık yöntemiyle tanımlama yapma bir taraftan kısır döngüden kaçınma, diğer taraftan basitlik ilkesinin yerine getirilmesi bakımından, uygunlaması kolay görünmekle birlikte, sözlükçüleri zorlayan bir yöntemdir.

Çeşitli bilim ve sanat dallarına ait terimlerde de eşanlamlı tanımlara sıklıkla rastlanır. Bir kısmı terimlerin Türkçe karşılıklarının verilmesi esasına dayanır. Bu durumda tam bir eşanlamlılık ilişkisinden söz edilemez. Daha çok iki dilli sözlüklere benzer bir tanım stratejisi ortaya çıkar. Tek fark, karşılık olarak verilen sözcüğün kendi maddebaşında açıklanmasıdır:

düalist: *fel.* İkici

gümüşi akasya: *bitki b.* Mimoza

hepatit: *tıp* Sarılık

kalomel: *kim.* Tatlı sülümen

içgöreç: *tıp* Endoskop

Aşağıdaki örnekler ise genellikle birleşik yapılı sözcüklerde, sözcüklerden birinin eşanlamlı karşılığı alınarak tekrar tanımlanması biçiminde verilmiştir. Diğer örneklerde olduğu gibi, tanımlayıcı olarak kullanılan sözcük ilgili maddebaşında eşanlamlı olduğu maddeye de gönderme yapılarak, farklı bir yolla daha ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bu yolla sözcüklerin birbiriyle tanımlanarak kısır döngüye yol açması engellenmiştir:

karşı düşünce: Karşı görüş

kalem açacağı: Kalemtırış

ceza vuruşu: Ceza atışı

Eşanlamlılık yöntemi, basit ve kısa olması bakımından kullanışlı bir yöntemdir. Fakat, bazı sözlükçülere göre eşanlamlı tanımlar doğru tanımlar değildir, doğru (göndergesel) tanımların içinde çapraz gönderim olarak verilmelidir (Benson vd. 1986: 203-204; 224). Bu yönüyle eşanlamlılıkla tanımlama yöntemi, tam bir tanımlı, yani analitik tanımlı destekleyen, tamamlayıcı bir role sahiptir.

Özetle, sözcükler arasındaki eşanlamlılık, zıtanlamlılık, tür-sınıf ve parça-bütün gibi anlam ilişkileri de sözcüklerin anlamlarının belirlenmesinde ve tanımlamada önemli bir faktördür. Bir sözcüğün diğer sözcüklerle kurduğu anlamsal ilişkileri bir tanım türü ya da tanımlamada yararlanılan yardımcı unsurlar olarak tanım konusu içinde ele alınırlar. Bir sözlükbirimin tanımlanmasında tek bir yöntem kullanılmak zorunda değildir. Bazı durumlarda sözcükler arasındaki anlam ilişkilerinin analitik (içlemsel) ve sentetik (kaplamsal) tanımlarla iç içe yer aldığı görülür.

2.4.3.5. Kurala Dayalı Tanımlama (İng. *rule-based*): Yukarıda bahsedilen tanım yöntemlerinin tümü farklı yollarla tanımlanabilen sözcüklerin az çok belirlenmiş göndergelerinin bulunduğunu varsayar. Ancak bu durumda bağlama göre referansı değişen, işlevsel sözcüklerle (*grammatical words*) ilgili bazı problemler ortaya çıkar. Robinson bu sözcükler için en uygun tanım yönteminin onların görevlerinin kurallarını belirtmek olduğunu söyler ve bu tanım biçimine *rule-giving method* adını verir (1972: 126-130). Bu yöntem *regular definitions* olarak da adlandırılır (Widmer 2007: 15).

Bir başka ifadeyle bu tanımlama yöntemi, sözcüğün kullanım bilgisini içerir. Genellikle ‘gramatikal’ ya da ‘işlevsel’ sözcüklerin (bağlaç, edat, zamir, ünlem) tanımlanmasında yararlanılan, sözcüğün kullanımını ve dilin gramatikal yapısındaki işlevini açıklayan tanımlardır. Örneğin; *ve* bağlacının “Cümleleri, sözcük gruplarını veya sözcükleri bağlamak için kullanılır.” biçiminde verilen tanımı sözcüğün gramatikal işlevini açıklamaktadır (Jackson 2002: 95- 96). İngilizce sözlüklerde “used.....”, Türkçede ise “.....anlatan söz”, “.....bildiren söz” ya da “.....için kullanılan söz” biçiminde ifadelerle bu tanımlama yapılır.

Aşağıdaki *ancak* sözcüğünde olduğu gibi işlevsel sözcükler bağlama göre birden fazla anlama sahip olabilir. Verilen anlamlarda sözcüğün içinde bulunduğu bağlamlara göre farklı işlevleri açıklanarak bir tanım yapılmakla birlikte eşanlamlısı olan başka sözcüklerden de tanımlamada yararlanıldığı görülür. İlk tanımda zarf olarak verilmesine rağmen “sınırlama” işlevinden söz edildiği için aynı zamanda kurala dayalı bir tanım yapılmıştır. Bu tanım yöntemi sözdizimi, gramer ve bağlamın sözcük anlamından tamamen bağımsız olmadığını gösterir (Widmer 2007: 16). İşlevsel sözcüklerden biri olan zamirlerin tanımlanmasında da bu yöntemden yararlanır. Zamirler, değişebilir referansa sahip sözcükler olduğundan yalnızca işlevleri belirtilerek tanımlanabilir. Aşağıdaki *ben* zamirinin tanımı bu duruma bir örnektir: (*Türkçe Sözlük*’ten bu yöntemin kullanıldığı başka örnekler için bk. “İşlevsel Sözcükler” Bölümü):

ancak: *zarf* 1. “Yalnızca” anlamında, sınırlama bildiren bir söz. 2. “Olsa olsa, en çok, daha çok, güçlkle” anlamlarında, bir şeyin daha çoğunun, ilerisinin olmadığını gösteren bir söz, dar, gücün.....4. *bağlaç* “Lakin, ama, fakat, yalnız” sözleri gibi bir düşünceye karşıt ikinci bir düşünceyi anlatan bir söz

ben: *zamir* Teklik birinci kişiyi gösteren söz

2.4.3.6. Dolaylı/İma Yoluyla Tanımlama (İng. *implicative definitions*): Bu tanımlama yöntemi, sözcüğün ne anlama geldiğini ima eden bir cümle sunması nedeniyle “dolaylı” (*implicative*) olarak adlandırılır. Sözcüğü, anlamını belirleyen bir bağlam içinde verdiği için “bağlamsal yöntem” de denir. Bu yöntem, tanımlanan sözcüğün tanım ifadesi içinde kullanılması esasına dayanır. Sözcük bağlam içine yerleştirilerek göndergesinin özellikleri açıklanır.

Robinson, dolaylı tanım için “köşegen” (*diagonal*) sözcüğünü örnek verir: “Bir kare iki *köşegene* sahiptir ve onların her biri kareyi iki dik açılı ikizkenar üçgene ayırır.” Bu tanım *köşegen* sözcüğü hakkında hiçbir şey açıklamaz, sözcüğün açıkça bir adsal tanımı değildir. Cümledeki, “köşegen” hariç, bütün sözcüklerin anlamlarını bilen bir kişi “köşegen” sözcüğünün ne anlama geldiğini cümleden öğrenebilir. Bu yöntem diğer yöntemlerden iki açıdan ayrılır: Birincisi, bu yöntem tanımlanan sözcüğü kullanır ve ondan bahsetmezken, diğer yöntemler tanımlanan sözcükten söz eder, fakat onu kullanmaz. Bir sözcüğü kullanmak, sözcüğü ifade etme metoduyla sözcüğün kastettiği nesneye atıf yapmaktır; fakat bir sözcükten söz etmek onu ifade etmektir. “Hayat kısa bir sözcüktür.” demek “hayat” sözcüğünden söz etmektir. Fakat “Hayat kısadır.” demek “hayat” sözcüğünü kullanmaktır. Yani, bir sözcükten söz eden kişi sözcüğe atıfta bulunur; fakat bir sözcüğü kullanan kişi sözcüğün anlamına atıfta bulunur. İkinci olarak, önceki bütün yöntemler tanımlanan sözcüğe eşit bir ifade sağlarken bu yöntemde eşitlik

yoktur. Örneğin, “motorlu taşıt” sözcüğüyle eşanlamlı olarak “otomobil” sözcüğünü tanımlarsak, “motorlu taşıt” ifadesi “otomobil” ifadesine eşittir. Eğer analitik yöntemle “Mekanik olarak kendiliğinden çalışan karayolu taşıtı” veya sentetik yöntemle “1935’te Kanada yollarındaki en yaygın araç türü” biçiminde tanımlarsak da bu ifadeye eşit olur. Fakat yukarıdaki tanım “köşegen” sözcüğüne eşit hiçbir ifade sağlamaz (1972: 106-107). Burada Robinson’ın eşitlik ifadesiyle kastettiği yukarıda tanımlama ilkelerinde söz edilen tanımların “yerine koyulabilirlik” veya “ikame edilebilirlik” (*substitutability*) özelliğidir. *Köşegen* örneğinde olduğu gibi, sözcüğün kendisi zaten tanımda yer aldığı için bu ilke dolaylı tanımlar üzerine uygulanamaz.

Dolaylı tanımlama yöntemi, Türkçe sözlüklerde kullanılan bir yöntem değildir. Ancak İngilizcenin COBUILD gibi sözlüklerinde bu tür tanım örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin; COBUILD sözlüğündeki *square* “kare” sözcüğünün tanımı dolaylı yolla yapılmıştır: “A **square** is a shape with four sides that are all the same length and four corners that are all right angles.”⁷³

2.4.3.7. Düzanlamsal Tanımlama (İng. *denotative definitions*): Kimi zaman tanımın yararsız bir uygulama olduğu sözcüklerin anlamının her zaman örneklerle öğrenildiği söylenir. Örneğin, pratikte bir çocuğa “kuş”un anlamı “Tüylü omurgalı hayvandır.” şeklinde öğretilmez, genellikle “güvercin, bülbül, serçe, şahin vb.” örnekleri sıralanarak sözcük kavratılır. Bu tür bir tanım yapma, sözcük-nesne tanımının yöntemlerinden biridir, hatta çoğu zaman analitik yöntemle zıtlaşan bir yöntem olarak düşünülür. Örnekler yoluyla “kuş” sözcüğünü açıklamak kuş türlerinden söz ederek sözcüğü açıklamaktır. Aynı şekilde “okyanus” sözcüğü, “Atlas ve Pasifik gibi olanlar” şeklinde tanımlanırsa bu kez özel nesnelere sözcük açıklanmış olur (Robinson 1972: 108). Anlam açıklamalarını örnekler üzerinden verdiği için bu yöntem “örneklendirme”

---

⁷³ <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/square>

(İng. *exemplification*) ya da “örnek gösterme” (İng. *exemplifying*) olarak da adlandırılabilir.

Düzanlamsal tanımlama; analiz edilemeyen, tanımlamada kullanıcı için yararlı eşanlamlıları olmayan ve diğer nesnelere ilişkisi içinde tanımlanamayan göndergeler için oldukça yararlı bir yöntemdir. Genellikle alt kavramların sıralanması esasına dayanır. Bu nedenle analizi zor olan renk adları ya da kategori adlarını tanımlamak için bu yöntemden yararlanılabilir (Widmer 2007: 14). Örneğin; *beyaz* sözcüğü için “kar, bulut, süt, tuz vb.” örnekler vasıtasıyla tanım yapılması gibi. Aslında bu yöntem sözcüğün kapsamına giren türler verildiği için bir yandan sentetik yöntemle benzerlik gösterse de yalnızca örneklendirmeye, alt kavramların sıralanmasına dayandığı için ondan ayrılır.

Bu tanımlama yönteminin dezavantajı, sözlük kullanıcılarını maddebaşı sözcüğün anlamını kavrayabilmek için örneklerin genel özelliklerini bilmek zorunda bırakmasıdır. Bu yüzden kullanıcı sözcüğün anlamı hakkında çıkarımlarda bulunmak durumunda kalır (Robinson 1972: 113). Örneğin; *mobilya* sözlükbiriminin “masa, sandalye, koltuk, dolap vb.” örneklerin sıralanması yoluyla tanımlanması kullanıcıyı verilen örneklerden *mobilya* sözcüğünün anlamıyla ilgili “ahşap, cilalı, fonksiyonel, taşınabilir vb.” analitik çıkarımlar yapmaya zorlar. Sonuç olarak örneklendirmeyi ön planda tutması bakımından bu yöntemin sözlükler için uygun bir yöntem olmadığı söylenebilir.

2.4.3.8. İşari/Gösterimsel Tanımlama (İng. *ostensive definitions*): Yukarıda sözü edilen örneklendirme yöntemiyle birlikte bir sözcüğü öğretmenin bir başka yolu da doğrudan o nesneyi göstermektir. Örneğin *köpek* sözcüğünü bilmeyen birine bir köpeği işaret ederek “Bu köpektir.” demek o sözcüğü öğretmenin bir yoludur. Özellikle ana dili edinim sürecindeki çocuklara bu şekilde somut referanslarla pek çok sözcük öğretilir. Bir nesneye işaret eden birini ya da olayı gözlemleyerek, bir sözcüğü

söyleyerek o sözcüğü öğrenmiş oluruz. Aynı kişi benzer bir köpek gördüğünde köpek sözcüğünü hatırlayacaktır. Bu yolla köpek sözcüğünün anlamını da öğrenmiş olacaktır. İşte bu tür bir tanımlama yöntemine “işari” ya da “gösterimsel” (*ostensive*) tanım denir (Landau 2001: 167-168).

İşari tanım, sözlüklerde ancak illüstrasyon (resimlendirme) kullanılarak mümkün olabilir. Robinson, analitik tanım yapılması mümkün olmasına rağmen bazı sözcükler için anlam açıklamalarının resimlendirme yoluyla yapılmasının analitik tanımlardan daha yararlı olacağını söyler (1972: 119). Gerçekten de özellikle öğrenci veya okul sözlüklerinde bu yöntemin kullanılması, açıklama yoluyla yapılan tanımlamaların yanı sıra göndergeyi işaret ederek kullanıcıyı tanıma anlamaya çalışmak zahmetinden kurtarır. Bunun dışında bu tanımlama yöntemi genel amaçlı Türkçe sözlüklerde uygulanan bir yöntem değildir.

Diğer yandan her tanımlama yönteminde olduğu gibi bu yöntemin de birtakım dezavantajları ve eksiklikleri vardır. En önemli eksikliği, sınırlı sayıda söz varlığı için uygun bir yöntem olmasıdır. Dil dışı dünyada göndergesi bulunan sözcükler için uygun bir yöntemdir, soyut sözcükler ya da temel anlam dışında ortaya çıkan diğer anlamları dışlar. Bununla ilgili olarak Palmer, dünyada yalnızca doğal nesne sınıfları bulunmadığını ve bu nedenle bilimsel dilin terimleriyle daha karmaşık anlam görünümleri sunan günlük dilin ayrılması gerektiğinden söz eder ve sözcükleri Russell’in önerdiği şekilde “nesne sözcüğü” ve “sözlük sözcüğü” olarak ikiye ayırır. Buna göre, nesne sözcükleri işaret edip gösterilmek suretiyle öğrenilirken sözlük sözcükleri, nesne sözcükleri aracılığıyla tanımlanmak zorundadır (2001: 34-36). Bu bir anlamda işari tanımları diğer leksikal tanımlama yöntemlerinden ayırarak sözcük-nesne tanımının dışında tutmaktır.

Bir diğer dezavantajı tanımın kesinlik seviyesini düşürmesidir. Yani, *köpek* sözcüğünü bu yolla öğrenen biri farklı bir köpek gördüğünde bu kez aynı “köpek”

sözcüğüyle gördüğü köpeği ilişkilendiremeyecektir (Landau 2001: 168). Bu sebeple Robinson yalnızca işari tanımlardan bir sözcüğün tam ve doğru şekilde öğrenilemeyeceğini söyler (1972: 124). Bu durum, tanımlamada resimlendirme yöntemini kullanmanın basılı sözlükler için yeterince yarar sağlamayacağını gösterir. Çünkü aynı sınıf içindeki nesnelerin tüm farklı türlerinin sözlüğe yansıtılması mümkün değildir ve yalnızca prototip olan tanımda verilebilir. Ancak elektronik ortama aktarılan sözlüklerde en tipik olandan en az olana tüm türleri göstermek mümkün olabilecektir.

2.5. Tanımlamada Yardımcı Unsurlar

2.5.1. Etiketleme

Etiketleme (*labeling*), ideal sözlükçülüğün temel unsurlarından biridir. Tanımlar sözcüğün anlamının doğru yansıtılması için etiketlerle işaretlenmelidir. Sözlüklerde *alan* (field), *geçici* (temporal), *bölgesel* (regional), *biçimsel* (stylistic) etiketleme türlerinden söz edilebilir:

Alan Etiketleri

Bir sözcüğün farklı alanlardaki kullanımını gösterir. Bu etiketlerin kullanımı okuyucuya sözcüğün özel bir anlamını bulmasında yardım eder. Örneğin; sözcüğün anlamı verilirken matematik, kimya, müzik, tıp, bilgisayar vb. şekilde hangi alana ait olduğu belirtilir.

horozgözü: *bit. b.* Maydanozgillerden, beyaz veya pembe çiçekli bir bitki

kaşık tırnak: *tıp* Demir eksikliğine bağlı kansızlık nedeniyle dışarı doğru dönen tırnak

Geçici Etiketler

Bu kategorideki en sık kullanılan etiketler “eskimiş, eski” (*obsolete, archaic*) etiketleridir.

papara (III): *esk.* Orta oyununda zurna

sabur: *esk.* Çok sabırlı

Bölgesel Etiketler

Bu etiketler bir sözcüğün belli bir coğrafi alanda kullanıldığını gösterir. Bazı sözlüklerde “ağız” ya da “bölgesel” (*dialectal* ya da *regional*) şeklinde etiketler bulunur. *Türkçe Sözlük*'te genellikle halk arasında kullanılan yazı dilinde yer almayan bu tür sözcükler, “halk” etiketiyle verilir. Bunun dışında belli ağız bölgelerine ait sözcükler daha çok ağız sözlüklerinde yer alır.

kartalmak: *hlk.* Yaşlanmak, kartlaşmak

öbürkü: *hlk.* Öbürü

Biçemsel/Stilistik Etiketler

Bu etiketleri uygulamak en zordur. Gayriresmî (informal), argo (slang), kaba, standart dışı vb. gibi (Benson vd. 1986: 214-215). Örneğin;

keçi inadı: *mec.* Bir türlü yumuşamayan, vazgeçilmeyen, sürdürülen inat

sota: *argo* Uygun, elverişli yer

Burada bahsi geçenler dışında Türkçe sözlüklerde sözcüğün türünü (*isim, sıfat, fiil* vb.), kökenini (*Arapça, Fransızca, İngilizce* vb.) ve orijinal biçimini, fiil türündeki sözcüklerde istem bilgisini (*nesnesiz, -i, -den* vb.) gösteren dilbilgisel etiketler de sıklıkla kullanılmaktadır.

2.5.2. Örneklendirme

Örneklendirme (*exemplification*), bazı kaynaklarda bir tanımlama türü olarak da değerlendirilir. Ancak çok fazla tercih edilmez. En az açıklama ile örneklerin kendi kendilerine açıklanmasına izin verilir. Bu tanım biçiminin başlıca dezavantajı ekonomik olmayışıdır. Çoğu sözlük bir tanımlama biçiminden ziyade örneklendirmeyi tanımlara ek olarak kullanır (Jackson 1988: 133). Özellikle dili yeni öğrenenler için çokanlamlı sözcüklerin tanımları örnek cümleler olmadan yetersizdir, bir anlamda örnek cümleler tanımı tamamlar (Benson 1986: 208). Türkçe tek dilli genel sözlüklerde de sözlükbirimlerin her bir anlam açıklamasının ardından sözcüğün kullanıldığı bağlam tanık olarak gösterilir. Bu şekilde kullanıldığında temel işlevleri, tanımların daha açık ve anlaşılır olmasını sağlamaktır. Bu nedenle verilen örnek cümlelerin işlevsel olması önemlidir. Bunun için örneklerin ilgili yerlerde uygun şekilde kullanılması gerekir. Örnekler masa başında üretilen cümlelerden değil; edebî eserler, dergiler, gazeteler gibi derlemeden elde edilen, sözcüğün hangi sözcüklerle kullanıldığını gösteren ve gerçek bağlamını veren cümlelerden oluşmalıdır. Cümlelerin seçiminde pratik olması bakımından metin derlemlerinden yararlanılması gerekir. Bazen örnek bir cümle yerine sözcüğün geçtiği söz öbeği ya da deyim de verilebilmektedir. Örneklendirmede *TS*'de, daha çok Türk edebiyatının tanınmış yazarlarından örnekler yer alırken kısmen de sözlük hazırlayıcıları tarafından anlık üretilen cümlelere yer verilmiştir. *MBTS*'de edebî eserler yanında gazeteler, tarihî metinler ve sözlük yazarları tarafından yazılan cümlelerden yararlanılmıştır. *MBTS*'de ayrıca tek bir örnek cümleyle yetinilmemiş, her bir anlamın birden fazla örnek cümleyle tanıklanmasına çalışılmıştır.

Bazı durumlarda ise örneklendirmenin hiçbir işlevinin olmadığı görülür. Örneğin; “uzun” sözcüğü için “*Onlar uzundur.*” cümlesinin semantik ya da sentaktik bilgi açısından kullanıcıya bir yararı yoktur. *TS*'deki *ırıp* maddesinde de bu durum

görülür. Sözcük eşanlamlısıyla tanımlanmıştır, ancak verilen bu tanım yeterince açıklayıcı değildir. Seçilen örnek cümle de anlaşılabilirlik bakımından sözlük kullanıcılarına yardımcı olmaz:

ırıp: *isim* Iğırıp “Gideceksin ırıpların çalkantısında/Balıklar çıkacak yoluna karşıcı/ Sevineceksin.” – O. V. Kanık

Sözlüklerde çokanlamlı bir sözcüğün her bir farklı anlamının örneklendirilmesi, özellikle o sözcüğün hangi bağlamlarda ve nasıl kullanıldığına dair kullanıcıya yararlı ipuçları sağlar. *TS*'deki *sakat* ve *tazelemek* maddebaşlarının her bir anlamının örneklendirilmesine bakalım:

sakat: *sıfat* 1. Vücudunda hasta veya eksik bir yanı olan, engelli, özürlü “Ben gördüğünüz gibi bir sakat askerim, malul.”- Y. K. Karaosmanoğlu 2. *mec.* Bozuk veya eksik “Sakat bir anlatım. Sakat bir iş.”

tazelemek: 1. Yenisiyle ve tazesiyle değiştirmek “Barmenle yardımcısı boşalan kadehleri tazeliyorlardı.”- Ç. Altan 2. Bazı yiyecekleri, bayatlamışken kaynatıp taze duruma getirmek. 3. Bir işi bir daha yapmak, tekrarlamak “Hoca bir kere daha tazeleyince harıl harıl yazmaya koyuldu.”- H. Taner 4. *mec.* Unutulmuş bir duygu ya da bir düşünceyi yeniden canlandırmak “Rica ederim, bu bahisleri açıp da dert tazeleme!”- R. H. Karay

Verilen *sakat* ve *tazelemek* maddelerinde her iki maddebaşı sözcük de birden fazla anlama sahiptir. *Sakat* sözcüğü, temel ve mecaz anlamıyla tanımlanmış, tanımlara uygun olarak örneklendirilmiştir. Sözcüğün ikinci anlamında örnek cümle yerine sözcüğün birlikte kullanıldığı sözcüklerle oluşmuş bir söz öbeğinden yararlanılmıştır. *Tazelemek* fiili de hem temel hem de yan anlamlarıyla tanımlanmış ve her bir anlamı örneklendirilerek bağlam içinde kullanımları gösterilmiştir. Örneklendirme, aynı

zamanda tanımlanan sözcüğün ikame edilebilirlik (*substitutability*) açısından kontrol edilmesine de imkân sağlar. Ancak bazı maddebaşlarında bu ilke uygulanmayabilir. Tanımla verilen örnek cümlelerin birbirine uymadığı görülür:

karalama: 1. Karalamak işi. 2. El alıştırmak için çok tekrarlanarak yazılan yazı. 3. Üstünde düzeltmeler yapılan, temize çekilmemiş yazı taslağı, müsvedde “*İlk şiirim olan bir türkü güftesini, Üsküp türkülerinde gördüğüm vezinle karalamaya başladım.*” – Y. K. Beyatlı 4. *mec.* Leke sürme, kötülük yükleme

Yukarıda *karalama* maddesinin üçüncü anlamı için verilen örnek cümledeki *karalama* sözcüğü “müsvedde” anlamıyla değil, sözcüğün temel anlamı olan, “karalamak işi” anlamıyla kullanılmıştır.

Kullanım sıklığı düşük olan ve kullanıcının aktif söz varlığında yer almayan bir sözcüğün tanımlanmasında da, tanımıyla birlikte cümle içinde sözcüğün kullanımının da verilmesi kullanıcı açısından yararlı olduğu kadar tanımlamada da yardımcı bir unsurdur. *TS*'deki *merbutiyet* ve *kumpanya* maddebaşları bu duruma bir örnektir:

merbutiyet: Bağlılık “*Birkaç günlük yol arkadaşına hatta alelade bir arkadaşına bu kadar merbutiyet göstermek tabii değildi.*” – R. N. Güntekin

kumpanya: 1. Genellikle yabancı sınai, ticari ortaklık “*Geminin batırılması emrini ben vermiş ve sigorta kumpanyasından ihtiyacım olan parayı sessizce koparıvermiştim.*” - S. F. Abasıyanık 2. Tiyatro topluluğu “*O küçük kasabada, arada bir uğrayan tiyatro kumpanyaları da olmasa biz neyle avunurduk?*” – N. Cumalı 3. Aynı görüşü paylaşan, aynı eylemi yapan kimseler topluluğu “*Hırsız kumpanyası.*”

Örneklendirmenin yararlı olduğu durumlardan biri de sözcük türü bakımından farklı anlam ve kullanımlara sahip olan maddebaşlarıdır. Örneğin, aşağıdaki *doğru* maddesinde sözcüğün isim, sıfat, zarf ve edat olarak kullanımı, verilen örneklerle gösterilmiştir:

doğru: *sıfat* 1. Bir ucundan öbür ucuna kadar yönü değişmeyen, eğri ve çarpık karşıtı. 2. Gerçek, yalan olmayan “*Doğru haber.*” 3. Akla, mantığa, gerçeğe veya kurala uygun “*Bunları sana şimdiden söylemek daha doğrudur.*” – A. Gündüz 4. *isim* Gerçek, hakikat “*Söyleyin doğrusunu, siz insanoğlunun ahlaklı olabileceğine inanmıyorsunuz.*” – N. Ataç 5. *isim, matematik* İki nokta arasındaki en kısa çizgi “*İki noktadan yalnız bir doğru geçebilir.*” 6. *zarf* Yanlızsız, eksiksiz bir biçimde “*Doğru söylüyorsun Ali, doğru söylüyorsun ama kazın ayağı öyle değil.*” – O. Kemal 7. *zarf* Hiçbir yöne sapmadan, dosdoğru, doğruca “*Doğru oraya gitmiş olsaydınız herhâlde uygun olurdu.*” – S. F. Abasıyanık 8. *zarf* Yakın, yakınlarında “*Şafağa doğru otomobil sesi duyuldu.*” – F. R. Atay 9. *edat* Karşı yönünce “*Börekçi fırınının karşısındaki dört köşe taşlar döşeli, iki yanı ağaçlı yoldan çarşıya doğru yürüyordu.*” – Y. Atılgan 10. Yasa, yöntem ve ahlaka bağlı, dürüst, namuslu

3. BÖLÜM: SÖZCÜK VE TANIM

3.1. Sözlükte Anlam

Bir sözlük tanımının en önemli işlevi, sözcüğün her bir anlamını simgelemektir/temsil etmektir. Tek dilli sözlüklerin amacı da bir dildeki sözlükbirimlerin anlamı ve kullanımını yine o dil aracılığıyla tanımlamak ve açıklamaktır (Jackson 1988: 139, Svensen 2009: 205). Bu anlamda, bir sözlük ansiklopediden farklıdır, ancak aralarındaki ayırıcı çizginin hiçbir şekilde açık olmadığı da belirtilmelidir. Sözlükler iki açıdan ansiklopedilere benzer:

İlki, sözlüklerin daha çok ansiklopedilerde yer alabilen kimi maddebaşlarını da bulundurmasıdır. Özellikle kişi ve yer adları, kurumlar vb. özel adlar sözlüklerde de maddebaşı olarak yer alabilir. Birçok sözlük, yer isimleri (genellikle şehirler, ilçeler), halklar (uluslar, kültürel gruplar) veya kurumları içine alır. Türkçe sözlüklerde de özel adların maddebaşı yapıldığı örnekleri tespit etmek mümkündür:

Tekirdağ: Türkiye'nin Marmara Bölgesi'nde yer alan illerinden biri

Nazilli: Aydın iline bağlı ilçelerden biri

Romalı: Roma halkından olan kimse

Sözlükleri ansiklopedilere yaklaştıran diğer özellik ise tanımların ansiklopedik olmasıdır. Özellikle bilimsel sınıflandırma ve açıklamaya konu olan bitkiler, hayvanlar vb. terimler açısından ortaya çıkan bir durumdur. Sözlükler bu tür sözlükbirimlerin tanımlarında ansiklopedik olma konusunda değişkenlik gösterir. Örneğin, İngilizcenin *Longman Concise English Dictionary (LCED)* ve *Collins English Dictionary (CED)* sözlüklerinde ansiklopedik bilgiye yer verme bakımından farklılıklar vardır. Aşağıda, *badger* “porsuk” sözcüğü için iki sözlükteki tanımları inceleyelim:

badger: Yaygın olarak kuzey yarımkürede bulunan yuvalarından geceleri çıkan ve usta bir kazıcı olan bir tür memeli (*LCED*)

badger: Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan, *Meles meles* (Avrupa porsuğu) gibi, *Meliane* alt familyasına ait hem etçil hem otçul memelilerden biri. Onlar genellikle güçlü pençeleriyle büyük çukurlar kazabilen ve başları siyah beyaz çizgili kalın postlu hayvanlardır (*CED*)

Sözlük tanımlarında bu tür detayların bulunup bulunmayacağı sözlükten yararlanacak kullanıcı grubuna ya da sözlük hazırlayıcıların tutumuna bağlıdır. Örneğin yabancı öğrenciler için hazırlanan sözlüklerde bu ayrıntıların bulunması beklenmez (Jackson 1988: 140-141). Türkçe genel sözlüklerde de ansiklopedik tanımlara yaklaşan sözlük maddeleri vardır. Aşağıdaki *TS*'den alınan *kükürt* maddesinin tanımı bu duruma örnek gösterilebilir (ayrıca bk. *didimyum* ve *fosfor* örnekleri, s. 102-103):

kükürt: *kim.* Atom numarası 16, atom ağırlığı 32,06 olan, 119°C'de eriyen ve 444°C'de kaynayan, doğada saf veya başka cisimlerle birleşik olarak bulunan, sarı renkli element, sülf (simgesi S)

Aynı sözlükbirimin *Kamus-ı Türkî*'de verilen tanımı ise ansiklopedik değil, daha çok genel dil kullanıcısı için verilen sözcüğün adsal bir tanımıdır denilebilir:

kükürt: Maruf sarı madde-, madeniye ki toz ve parça hâlinde olup tıpta ve sanayide müstameldir; kibrit (s. 1211).

3.2. Çokanlamlılık ve Anlam Sırası

Çokanlamlılık sözlüklerde anlam sırası açısından ve eşadlılıkla olan ilişkisi açısından ele alınması gereken bir konudur. Birçok sözcük birden fazla anlama sahiptir, bunlar “çokanlamlı” (*polysemy*) olarak adlandırılır. Bir sözcüğün kaç anlama sahip

olduğunu ya da kaç kavramı karşıladığını tespit etmek ve buna göre onları düzenlemek sözlükçü için zor bir iştir (Jackson 2002: 86). Bu nedenle çokanlamlı sözcüklerin tanımlanması sözlüklerde en sık karşılaşılan sorunlardan biridir. Bu sorunların temelinde çokanlamlılık ile eşadlılık/eşseslilik arasında dilbilimsel olarak kesin ayrımların yapılamaması gelir (bk. “Eşadlılık ve Tanım” Bölümü)

Sözlüklerde aynı sözcüğün farklı anlamları aynı maddebaşının altında verilirken ses ve yazım bakımından aynı, anlamsal açıdan farklı olduğu düşünülen sözcükler ise ayrı maddebaşları olarak verilirler. Ancak çokanlamlılık ve eşadlılık ayrımının doğru olarak yapılmadığı durumlarda sözlüklerde yanlış tanımlamalar ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde çokanlamlılık taşıyan sözcüklerin hangi anlamının temel anlam olarak alınacağı, yan anlamlarının nasıl sıralanacağı da sözlüklerde görülen tanım sorunlarından bir diğeridir. Genellikle ana dili konuşurlarının ilk akıllarına gelen anlam, çokanlamlı sözcüğün temel anlamı olarak düşünülse de bazen anlam sırasıyla ilgili tam tersi durumlar da görülebilmektedir. Bu nedenle sözlüklerde yer almayan ama ana dili konuşurunun söz varlığında bulunan anlamlar, sözlükçüler tarafından göz önüne alınmalı ve sözlükler buna göre güncellenmelidir (Uçar 2009a, 2009b).

Uçar’ın (2009a) Türkçe eylemlerde çokanlamlılık ile eşadlılık ayrımını konu aldığı yazısında, ana dili konuşucularının Türkçe eylemler üzerine yargılarını ölçmeye yönelik bir anket çalışması yapılmıştır. Bu anket çalışması sonucunda, Türkçe sözlüklerde, çokanlamlı eylemlerin eşadlı eylemlerden ayrımında ve sunumunda tutarsızlıklar ve yanlışlıklar bulunduğu, temel anlam ve yan anlam sıralamalarında ana dili konuşurlarının temel anlam olarak ürettikleri anlamlarla arasında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Örneğin; *dön-* fiilinin *TS*’de ilk anlamı “kendi eksenini üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek” olarak verilirken ankette denekler tarafından “geri gelmek, geri gitmek” anlamı temel anlam olarak üretilmiştir (212-215).

Çokanlamlılıkla ilgili kararlar, bir sözcükbirimin farklı anlamlarının tespit edilmiş olduğunu varsayar. Burada sözlükçüler sözcüklerin farklı anlamlarını tespit etme nasıl bir yol izlemelidir diye sorulabilir. Tümevarım metodu (*inductive method*) izlenirse, o zaman sözlükçü bir sözcük için topladığı bütün malzemeleri birleştirmeye işe başlar. Daha sonra, açıkça aynı anlamı ifade edenlerin birlikte yerleştirilmesiyle sınıflandırma işlemi yapılır ve bu şekilde anlamlar arasındaki ayırım ortaya çıkar. Ancak; deneyim, bilinçli kararlar ve sözlükçünün dilbilimsel sezgilerine daha fazla bağlı olacaktır. Bu yüzden, her sözlüğün bir sözcükbirimin anlamını aynı şekilde ve aynı anlam sırasıyla vermesi beklenemez (Jackson 1988: 128).

Son zamanlarda, Türkçe sözlükler üzerine yapılan bazı çalışmalarda da çokanlamlılık sorunu ele alınmıştır. Türkçe sözlüklerde çokanlamlı maddebaşlarıyla ilgili ortaya çıkan sorunlar da anlam sırası ve çokanlamlılık-eşadlılık ayrımı noktasında görülmektedir. Boz (2009), çağdaş Türkçe sözlüklerdeki çokanlamlı sözcükbirimlerin anlamlarının sıralanması sorununa *klasik* maddebaşı örneğinden hareketle dikkat çekmiştir. Başka bir çalışmada ise Gürlek (2016), *TS* ve *MBTS*'deki çokanlamlı sözcükbirimlerde anlamca birbirinden uzaklaşmış yapıları değerlendirerek bu tür sözcükbirimlerin ayrı maddebaşlarında gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir. Gürlek, çalışmasında ayrı maddebaşlarında verilmesi gereken çokanlamlı sözcükbirimleri örneklendirerek, yeni tanım önerilerinde bulunmuş ve çokanlamlı sözcükbirimlerin bu yaklaşımla ele alınmasının, ilgili sözcükbirimle kurulan kimi sözcük birlikteliklerini daha iyi açıklayacağı ve anlamla ilgili belirsizlikleri de ortadan kaldıracağını söylemiştir.

Aynı sözcükbirimin farklı ele alınış biçimlerini görmek için farklı yayıncıların hazırladığı iki güncel sözlükteki örnekler incelenebilir. *güç* sözcükbiriminin *Türkçe Sözlük* ve *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te yapılan tanımlarına bakalım. Her iki sözlükte de *güç* sözcüğü çokanlamlıdır. Ancak sözcüğün sahip olduğu anlam sayısı bakımından

farklılıklar görülmektedir. *TS*'de *güç (I)*⁷⁴ sözcüğünün on bir anlamı verilirken *MBTS*'de aynı sözcüğün altı anlamı tanımlanmıştır:

güç: “1. Fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği, kuvvet, efor. *Zihin gücü. Yaşama gücü.* 2. Bir olaya yol açan her türlü hareket, kuvvet, takat. 3. Sınırsız, mutlak nitelik. *Tanrı'nın gücü.* 4. Büyük etkinliği ve önemi olan nitelik. *Paranın gücü.* 5. Bir cihazın, bir mekanizmanın iş yapabilme niteliği. *Motorun gücü.* 6. Siyasi, ekonomik, askerî vb. bakımlardan etki ve önemi büyük olan devlet, devletler topluluğu. *Güçler dengesi.* 7. Bir ulus, bir ordu vb.nin ekonomik, endüstriyel ve askerî potansiyeli. *İnsan gücü.* 8. Bir toprağın verimlilik yeteneği. 9. *mec.* Yeterliliğini ve güvenilirliğini kanıtlamış kimse. 10. *coğrafya* Bir akarsuyun aşındırma ve taşıma yeteneği. 11. *fizik* Birim zamanda yapılan iş.” (GTS)

güç: “1. Bir iş veya hareketi sağlayan maddî ve fizikî kuvvet. Kol gücü. Makine gücü. 2. Vücuttaki iş yapabilme, faal olabilme kuvveti, derman, tâkat, mecal, enerji. *Gücü kuvveti yerinde.* 3. Sahip olduğu kuvvet ve önemin verdiği yaptırma veya yönlendirebilme hassası, nüfuz, kuvvet. *Paranın gücü. İktidarın gücü. Maneviyatın gücü.* 4. Manevi kuvvet. *Hafıza gücü.* 5. Şiddet, tesir kuvveti. *Rüzgârın gücü arttı.* 6. Sahip olduğu kuvveti ortaya koyabilme derecesi, kapasite, potansiyel. *Atomun gücü. İnsan beyninin gücü. Motorun gücü.*” (MBTS)

İki sözlükteki *güç* maddebaşının anlamları karşılaştırıldığında 1. ve 2. anlamların birbiriyle, *TS*'deki 3., 4. ve 5. anlamın *MBTS*'de, sırasıyla, 4., 3. ve 6. anlamla örtüştüğü görülür. *MBTS*'deki 5. anlam ise verilen örnekten de yola çıkıldığında fizikî bir

---

⁷⁴ Sözcük aynı zamanda eşadlıdır. *güç (II) sıfat* “1. Ağır ve yorucu emekle yapılan, çetin, müşkül, kolay karşıtı, 2. Zorlukla”.

kuvvetten söz etmesi dolayısıyla *TS*'deki 1. anlamla birleştirilebilir. *TS*'deki 6-11 arasındaki anlamlar ise *MBTS*'de yer almaz. Bu anlamlardan mecaz anlam (9. anlam) ile coğrafya (10. anlam) ve fizik (11. anlam) alanlarına ait terim anlamları *MBTS*'de yoktur.

Çokanlamlılığın tespit edilmesi durumunda cevaplandırılması gereken önemli bir soru, sözlük maddesinde sözlükbirimin anlamlarının nasıl sıralanacağı, kaç farklı anlamın verileceğidir. Çokanlamli sözcükleri tanımak için belirlenen anlamlar için sözlükçü sözlük girişinde onları nasıl sıralayacağına karar vermek durumundadır. Bununla ilgili olarak sözlükler arasında farklı uygulamalar görülebilir. Bunlardan biri toplama (*lumping*) ya da ayırma (*splitting*) yöntemlerini uygulayarak anlamları vermektir. İlkinde bütün birbiriyle farklılaşan anlamlar kullanıcıya sunulurken anlamların tümü verilir. Buna karşılık “ayırma” yönteminde daha detaylı olarak anlamın farklılıklarını sıralama tercih edilir. İkisi arasındaki fark, sözcüğün anlamlarını özetleme ve analiz etmeye karşılık gelir (Jackson 2002: 89-92). Örneğin, bir sözlükte maddebaşı ile ilgili üç dört anlam verilirken bir diğerinde aynı sözcük daha az veya çok anlamla, bazıları ise alt maddeleme yapılarak tanımlanabilmektedir. Pek çok sözlük “ayırıcı” tipte olma eğilimindedir.

Türkçe genel sözlüklerde anlamları sıralamada izlenen yöntem; yaygın olan, temel anlamın önce, ardından sırasıyla yan anlam, mecaz anlam, terimler, argo, halk ağzı veya eski kullanım vb. anlamların verilmesi biçimindedir. *TS*'deki *kafes* maddesinin anlam sıralaması şöyle verilmiştir:

kafes: 1. Hayvanlar için aralıklı tel, metal veya ağaç çubuklardan yapılmış taşınabilir bölme. 2. Vahşi hayvanlar için demir çubuklarla yapılmış taşınabilir bölme. 3. Çapraz çubuklarla ve aralıklı olarak yapılmış, pencerelere takılan siper. 4. Ahşap yapıların direk ve çatmalardan oluşan kaplama tahtaları dışında

kalan iskeleti. 5. *argo* Hapishane. 6. *esk.* Cami, tekke vb. yerlerde kadınlara ayrılan yer. 7. *esk.* Şimşirlik.

Burada *kafes* maddesi, sözcüğün en yaygın kullanımından başlayarak, ilk tanım temel anlam kabul edilerek, yan anlamlara doğru sıralanmış, daha sonra sözcüğün argo ve eski kullanımı tanımlanmıştır. Türkçe sözlüklerin anlam sırasıyla ilgili yukarıda bahsedilen “toplama” ya da “ayırma” yöntemlerinden birini sistemli olarak uyguladığını söylemek zordur. Bu açıdan sözlük maddeleri karşılaştırıldığında hem aynı sözlük içinde hem de farklı sözlükler arasında kimi zaman toplama kimi zaman ayırma yönteminin kullanıldığı görülür. Sözlüklerde bu iki yöntemin –ayırma ve toplama– ortaya çıkmasının sebebi büyük ölçüde, sonraki bölümde *güç(I)*⁷⁵ maddesinin karşılaştırmasında da görülebileceği gibi, ilgili sözcüğün eşdizimlilik sonucu oluşan her bir anlamının ayrılarak çokanlamlılığa dahil edilmesi ya da anlamları ayırmadan başka bir anlamla birleştirilerek verilmesidir. Böylece ayırma ve toplama yöntemleri ortaya çıkmış olur. Başka bir örnek de *TS* ve *MBTS*’den alınan *baş (I)* sözcüğüdür ki *TS*’de on üç anlamı, *MBTS*’de on yedi anlamı sıralanmıştır. Bu örneğe bakıldığında *TS*’de toplayıcı, *MBTS*’de ise ayırıcı bir yöntem kullanıldığı söylenebilir. Ancak *güç (I)* maddebaşı için bu durum tam tersi yöndedir. Her iki sözlükteki *baş* maddesi şu şekilde karşılaştırılabilir:

Baş sözlükbiriminin *TS* ve *MBTS*’deki tanımları incelendiğinde verilen anlamların sayısı bakımından bir farklılık görünmektedir. Çokanlamlı sözcüğün anlam sırasında sözlüklerde izlenebilecek toplayıcı (*lumper*) ve ayırıcı (*splitter*) yöneme göre *baş* sözlükbiriminin her iki sözlükteki tanımları incelendiğinde *MBTS*’de verilen bazı anlamların *TS*’de aynı anlam içinde değerlendirilerek birleştirildiği, *MBTS*’de ise sözcüğün kullanımları göz önünde bulundurularak ortaya çıkan anlam nüanslarının ayrı ayrı tanımlandığı görülür. Örneğin; *TS*’deki *baş (I)* maddesinin 3. anlamı “başlangıç”

---

⁷⁵ Örnek için bk. *güç (I)* tanımı s. 134-135.

olarak tanımlanmış ve örnek olarak “hafta başı, ay başı, yılbaşı ve satır başı” kullanımları verilmiştir. Benzer anlam *MBTS*’deki 6. ve 7. anlamda vardır. *MBTS*’de 6. anlam “Bir şeyin başladığı zaman, başlangıç, ibtida. *Yıl başı, ay başı*” ve 7. anlam “Bir şeyin başladığı yer, baş taraf. *Suyun başı, yazının başı*” tanımlarıyla verilmiştir. Tanımlar karşılaştırıldığında örneklerden de anlaşılacağı gibi *MBTS*’nin “başlama zamanı ve yeri” olarak anlam ayırımına gittiği, *TS*’nin ise bu iki anlamı birleştirerek yalnızca “başlangıç” şeklinde daha kısa bir tanım yaptığı görülür. Aynı şekilde *MBTS*’deki 5. ve 11. anlamın *TS*’de 7. anlamla karşılandığı söylenebilir. *MBTS*’de 5. anlam “İki uçtan her biri, taraf. Yolun iki başı, köprüünün sağ başı.” ve 11. anlam “Herhangi bir şeyin veya yerin esas, ön, üst ve ileri kabul edilen tarafı. *Salonun başı, yatağın başı.*” şeklinde tanımlanmıştır. Buna karşılık *TS*’de 7. anlam olarak verilen “Bir şeyin uçlarından biri. *Merdiven başında beni çağırdı.*” tanımı, *MBTS*’deki 5. anlamın tanımı ve 11. anlamın örnekleriyle birleşmiş görünmektedir. Dikkati çeken bir başka husus *MBTS*’deki bazı anlamlara *TS*’de hiç yer verilmediğidir. *MBTS*’deki 12, 13 ve 16. anlamlar *TS*’de yer almaz. *MBTS*’de *baş* maddesinde “[.....] **12.** Kişinin kendi şahsı, zatı (Kelime bu anlamda daha çok deyimlerde kullanılır) *Başına dert açmak.* **13.** *mec.* Akıl, fikir, şuur, zihin. *Bugün başım hiç yerinde değil, başka gün konuşalım.*[.....] **16.** Bütün olarak pişirilip yenen koyun vb. hayvanların kellesi. *Geçen gün lokantada çok lezzetli bir baş yedik.*” 12. anlam *baş* sözcüğünün parça-bütün ilişkisinden hareketle deyimler içinde kazandığı mecaz anlamla ortaya çıkmıştır. Tanımda da parantez içinde durum açıklanmıştır. Aynı şekilde 13. anlamda mecaz anlam olarak belirtilmiştir. 16. anlamda aslında temel anlamda (1. anlam) söz edilen “hayvan vücudunun ön kısmı” olmakla birlikte “pişirilip yenen” bir yiyecek maddesi hâline gelmesi dolayısıyla farklı bir anlam olarak ayrılmıştır. *Baş* sözcüğüyle ilgili iki sözlük arasındaki anlam farklılıklarından biri de *TS*’de 9. anlam olarak verilen “Sarraflık hakkı” anlamının *MBTS*’de yer almamasıdır. Yapılan tanım bu şekliyle açık ve anlaşılır değildir.

Açıklama için sözlükte “sarraflık” maddesi altındaki “sarraflık hakkı” maddebaşına gitmek gerekmektedir. Buna göre *sarraflık hakkı* “Sarrafın altın bozma, değiştirme vb. işler için üstelik olarak aldığı para, baş, sarrafiye” şeklinde açıklanmıştır. Bu tanımdaki *üstelik* sözcüğü için de ilgili maddeye gidilmesi gerekliliği, tanımlama için seçilen sözcükler konusunda basitlik ilkesiyle çelişen bir başka soruna işaret eder (TDK 2011: 264, MBTS 2010:117).

Anlamları sıralama yöntemi sözlük türlerine göre de değişebilmektedir. Örneğin tarihî bir sözlükte, sözcüğün yer aldığı metinlerin tarihlerine bağlı olarak, en erken anlamdan en geç anlama doğru bir sıralama yapılır. Ancak bu durum her zaman düşünüldüğü kadar basit değildir. Bazı sözcükler karışık bir anlam geçmişine sahiptir. Genel amaçlı sözlüklerde ise anlamları sıralama konusunda çeşitli uygulamalar görülür. Bazılarında en güncel, modern anlam önce verilirken en sonda sözcüğün en eski anlamı yer alır. Bazılarında ise yukarıda bahsedilen tarihî sıra uygulanır. Önce sözcüğün en eski anlamı, daha sonra çağdaş anlamı verilir. Uygulamada iki yöntem de kolaydır. Fakat tarihî sıralama, aynı zamanda sözcüğün tarihî gelişimini de gösterdiğinden daha mantıklı ve kullanıcı için yararlıdır. Bu durum, sözlükçünün alacağı kararlara bağlıdır ve bir kişinin sözcüğün tarihî gelişimi için genel amaçlı bir sözlüğe başvurup başvurmayacağı da tartışılabilir. Buna alternatif bir düşünce de kullanıcının ihtiyaçları üzerine odaklanarak güncel bir sözlükte en güncel anlamı vermektir. “Öncelikle modern anlam” prensibini izleyen sözlüklerin, genellikle anlam düzenlemelerinde daha başarılı oldukları gözlenmiştir. Aşağıda, sözlüklerde anlam sırası konusunda nasıl bir yöntem izlendiğine örnek teşkil etmesi bakımından iki İngilizce sözlüğün önsözünden açıklamalar verilmiştir:

Collins English Dictionary'nin 4. baskısı önsözünde çokanlamlı sözcüklerde anlam sırasını belirleme konusu şu şekilde açıklanmıştır:

Genel kural olarak, birden fazla anlama sahip olan madde başlarında ilk verilen anlam şimdiki kullanımda en genel olanıdır. Editörler, şimdiki anlamın “asıl anlam” olduğu üzerinde dururlar. Asıl anlam öncelikle yerleştirilir. Bunu izleyen sonraki anlamlar, maddebaşı sözcüğün anlamının tutarlı bir açıklamasını vermek için düzenlenir. Yakın ilgili anlamlar birlikte gruplandırılır; teknik anlamlar genellikle genel anlamlardan; arkaik ve kullanımdan düşmüş anlamlar teknik anlamlardan sonra verilir; deyimler ve kalıp ifadeler ise genellikle en sonda yer alır.

Longman Dictionary of Contemporary English'in 2. baskısı önsözünde tarihî ve çağdaş yaklaşımların bir sentezini yapar:

Anlamlar, sözcüğün tarihsel gelişimini göstermek ve sözcüğün anlamları arasındaki ilişkinin genel bir açıklamasını vermek amacını güden bir sisteme göre sıralanır. Öncelikle sözcüğün her yerde bilinen, günümüzdeki anlamı gösterilir. Bunun dışında tarih sırasına bakılmaksızın yakın ilgili anlamlar birlikte gruplandırılabilir. Daha sonra bunları sadece gayriresmî kullanımı bulunan kullanımı sınırlandırılmış sözcükler izler. Arkaik ve kullanımdan düşmüş anlamlar ise anlam sırası bakımından en sonda gösterilir. (Jackson 2002: 92-93).

Anlamlara bölünme, aynı sözcüğün farklı sözcük türlerinin üyesi olarak sözlükte nasıl ele alınacağına göre de değişmektedir. Örneğin İng. *skin* (deri ve derisini soymak) sözcüğü hem isim hem de fiil türüne ait bir sözcüktür. Bazı sözlükler bunu bir anlam genişlemesi şeklinde değerlendirir ve aynı sözlükbirimin farklı anlamları olarak ele alırken bazıları bir türeme olarak değerlendirerek her sözcük türünü ayrı maddebaşı yapar ve bu sözcükleri eşadlı olarak ele alır. Türkçede ise bir sözlükbirimin farklı leksikal kategorileri aynı maddebaşında toplanır ve çokanlamlı olarak değerlendirilir. Anlamlara bölünme, bir sözlüğün editörleri tarafından düzenlenen kararlara bağlıdır,

ve sözlükçünün iyi bir hüküm verme ve kavrama gücüne sahip olmasını gerektirir (Jackson 1988: 131).

Bir sözcüğün birden fazla anlama gelmesinin yanı sıra sözcüklerle ilgili anlamsal gerçeklerden biri de aynı referansa sahip olan sözcüklerin nasıl anlam bakımından farklılaşabildikleridir. Yukarıda “anlam” kavramının tartışıldığı bölümlerde Frege’nin *sense* ve *referans* ayrımıyla açıklanan bu durumun sözlük tanımlarında nasıl ele alınması gerektiği de değerlendirilmelidir. Örneğin, *ölmek*, *vefat etmek*, *hayatını kaybetmek*, *can vermek* veya *nalları dikmek* fiillerinin hepsi “birinin hayatının son bulması, ölmek” anlamına gelmektedir. Yapı bakımından farklı olmakla birlikte verilen fiiller aynı referansa sahiptir. Ancak aralarında kullanım ve çağrışım anlamları bakımından birtakım farklılıklar vardır. Genellikle kullanılan bağlam içinde ortaya çıkabilecek bu farklılıklar sözlüklerde kullanım etiketleri veya tanımlama yoluyla ortaya konulmalıdır. Fakat her zaman sözlüklerde bu anlamsal farklılıkları bulamayız. Türkçede *ölmek* fiili daha genel bir kullanıma sahipken, *vefat etmek* daha resmî ifadelerde kullanılmaktadır. *Can vermek* ile *hayatını kaybetmek* ise deyimleşmiş mecazi yolla ortaya çıkmış kullanımlardır, anlamsal olarak *ölmekten* farklı değillerdir. *Nalları dikmek* ise yapı olarak *can vermek* ve *hayatını kaybetmek*le aynı olsa da argo bir ifade olması dolayısıyla diğerlerinden ayrılır.

Eş ya da yakın anlamlı sözcükler arasında ve çokanlamlı sözcüklerin farklı anlamları arasında ortaya çıkan kullanım farklılıkları, dilbilimde “semantik prozodi” (*semantic prosody*) terimiyle ifade edilir.⁷⁶ Eşdizimlilikle birlikte değerlendirilen semantik prozodi kavramı, “dil birimlerinin ilk bakışta dikkat çekmeyen, örtülü biçimde

---

⁷⁶ Bu kavram, Zgusta (1971) tarafından kullanılan *range of application* “kullanım alanı” terimiyle de belli noktalarda örtüşmektedir. Zgusta, göndergesel anlam (*denotation*) ve yan anlamla (*connotation*) birlikte leksikal anlamın bileşenlerinden biri olarak kullanım alanı (*range of application*) kavramından bahseder. Kullanım alanı, leksikal birimlerin hangi bağlamlarda kullanılabilirliğini içeren bir anlam ögesidir (1971: 41-47). Sözlükbilim açısından da sözcüklerin kullanım alanlarının tespit edilmesi, eşanlamlı veya çokanlamlı sözlükbirimlerin anlamlarının daha doğru biçimde açıklanması bakımından önemlidir (Türkçe örnekler ve daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Yavuzarslan ve Gündoğan 2015).

var olan olumlu –daha çok- olumsuz anlam yükleri” biçiminde tanımlanır (Çalışkan 2014: 139). Kavram, ilk olarak Sinclair (1987)⁷⁷ tarafından tartışılmış, *semantik prozodi* terimini ise ilk kez Louw (1993)⁷⁸ kullanmıştır. Kavram; “eşdizimsel prozodi” (*collocational prosody*), “söyleme dayalı prozodi” (*discourse prosody*) ve “semantik çağrışım” (*semantic association*) gibi terimlerle de adlandırılmıştır. Türkçede ise bazı çalışmalarda “anlam ezgisi” ve “anlam vezni” teriminin tercih edildiği görülür.⁷⁹ Sesbilgisindeki prozodi kavramına benzetilerek “leksikal birimlerin birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerin anlamına bağlı olarak kazandığı kullanım özellikleri”ni ifade eden bir terim olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin; İngilizcedeki *happen* “meydana gelmek” fiilinin *kaza* vb. olumsuz çağrışım taşıyan sözcüklerle veya Türkçedeki *gebermek* fiilinin “sevilmeyen ya da kötü olarak nitelendirilen” kişiler söz konusu olduğunda kullanılması gibi.

3.3. Leksikal Kategorilere Göre Tanım

3.3.1. İsim

Yaygın bir görüşe göre, isimler diğer sözcüklere göre en kolay tanımlanan sözcüklerdir İsim türündeki bir sözlükbirimin tanımlanması; tanımlanan şeyin yapısı, niteliği, görünümü veya amacıyla ilgili olabilir, ama o kavramın birçok konuşucu tarafından bilinen temel özelliklerini yansıtmalıdır (Landau 2001: 171).

İsimler, özellikle somut isimler genellikle analitik olarak tanımlanır. Analitik detaylar boyut, şekil, doku, renk, işlev vb. olarak verilebilir. Örneğin, *lynx* (vaşak)

---

⁷⁷ Sinclair, John (1987), *Looking up: An account of the COBUILD project in lexical computing and the development of the Collins COBUILD English language dictionary*, London and Glasgow: Collins.

⁷⁸ Louw, Bill (1993), “Irony in the text or insincerity in the writer? The diagnostic potential of semantic prosodies”, *Text and Technology: In Honour of John Sinclair*, (Ed. M. Baker, G. Francis, E. Tognini-Bonelli), Amsterdam: John Benjamins, 157-175.

⁷⁹ bk. Aksan, Y. vd. (2008) ve Pilten (2011, 2017). Ayrıca semantik prozodi kavramıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Begagić (2013) ve Çalışkan (2014).

sözcüğünün tanımı, kuyruk uzunluğu (kısa küt), postunun rengi (benekli) ve kulaklarının şekli (püsküllü) ile yapılmıştır. Bazı sözlüklerde somut isimler resimli bir örnekle de tanımlanabilir, bu ya bir fotoğraf ya da çizim olabilir. Bu, görsel analitik ya da tipikleştirme tanımının bir türüdür denilebilir. Genellikle çocuklar ve ilköğretim öğrencileri için hazırlanan resimli sözlüklerde başvurulan bir yöntemdir.

Diğer isimler, örneğin renkler, sentez yoluyla tanımlanabilir (bk. “yeşil” sözcüğünün tanımı, s. 107). Bazı isimlerin tanımı ise eşanlamlılarıyla yapılabilir. Bir isim, sıfat ya da fiilden türemişse, o zaman tanım sözlük kullanıcısı için bir tür çapraz gönderim (*cross-reference*) olarak sıfat ya da fiili içerir (Jackson 1988: 136). Örneğin, *Türkçe Sözlük*'ten alınan aşağıdaki tanımları karşılaştıralım:

kirlenme: Kirlenmek işi

olasılık: Bir şeyin olabilmesi durumu, olabirlik, ihtimal

durma: Durmak işi

duruş: Durma işi

Yukarıdaki iki sözcük de isim türündedir. *kirlenme* maddesinin tanımında sözcüğün türediği fiil kökünden yararlanılmıştır. Bu yöntem *TS*'de sıklıkla başvurulan yöntemlerden biridir. Bu tür tanımlarda dolaylı olarak tanımlayıcı sözcüğe gönderimde bulunulur. *kirlenme* sözcüğünün anlaşılması için *kirlenmek* fiilinin anlamının bilinmesi gerekir. Bu da kullanıcıyı *kirlenmek* maddesine gönderir. *olasılık* maddesinde ise yine isim türündeki sözcük türediği fiil kökünden hareketle (“olabilme durumu”) tanımlanmış, aynı zamanda eşanlamlılık yönteminden de yararlanılmıştır. Bir fiilin iş ve hareket adını yapan isimler ise *durma* ve *duruş* örneğindeki gibi genellikle sözlüklerde “.....iş” biçiminde kalıp ifadeyle fiil ismiyle tanımlanır. Bu tür tanımlar sözcüğün anlamını açıklamaktan çok kök ile olan morfolojik işlevini göstermektedir. Aynı zamanda kullanıcı için de tahmin edilebilir bir tanım stratejisi olduğundan tanımdan beklenen yararı sağlamada başarısız olur. Oysaki bu tür sözcükler bazen fiil ismi

olmasının ötesinde başka anlamlara da sahip olabilmektedir. Örneğin, *duruş* sözcüğünün “*Kendine has bir duruşu ve tarzı var.*” gibi bir cümlede anlamı “durma işi” biçiminde bir açıklamadan çok daha farklıdır.

Sözlük yazarları için tanımlanması en zor olan sözcükler soyut isimlerdir. Somut varlıklara ait olan isimlere göre soyut varlıkların sözlüklerde tanımlanması çok daha güçtür. Somut sözcükler özellikle analitik yöntemle kolaylıkla tanımlanabilirken soyut sözcüklerin referans ilişkisi bakımından daha az fark edilebilir oluşu nedeniyle analitik yolla tanımlanmaları somut isimler kadar başarılı olmaz. *ağaç* kavramının dil dışı dünyadaki referansı ile *mutluluk* kavramının referansı arasındaki fark, –mutluluk için dil dışı dünyada gösterilebilecek bir nesne yoktur- bu sözcüklerin tanımları arasında da yöntem bakımından farklılıklara neden olur. *Türkçe Sözlük*’teki bazı soyut sözcüklerin tanımlarına bakıldığında bir kısmının analitik tanımlara yaklaşmakla birlikte tanımları tamamlayıcı olması bakımından genellikle eş anlamlı karşılıklarına da ihtiyaç duyulmuştur:

mutluluk: Bütün özlemlere eksiksiz ve sürekli olarak ulaşılmaktan duyulan kıvanç durumu, mut, ongunluk, kut, saadet, bahtiyarlık, saadetlilik

başarı: Başarma işi, muvaffakiyet

üzüntü: Olması istenilmeyen olaylardan doğan ruh tedirginliği, teessür

sevinç: İstenen ya da hoş giden bir şeyin olmasıyla duyulan coşku

korku: Bir tehlike ya da tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü

Yukarıdaki tanımlarda çeşitli ruh hâlleri ve duygu durumlarına ait kavramlar “kıvanç”, “ruh tedirginliği”, “coşku” ve “kaygı” gibi üst kavramlar üzerinden

betimlemeye dayalı olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Ancak soyut kavramlar olması nedeniyle tam ve eksiksiz bir betimleme yapmak zordur. *Başarı* sözcüğünde ise duygu durumlarıyla ilgili sözcüklerden farklı olarak yukarıdaki fiil isimleri gibi morfolojik ilişki ve eşanlamlılık belirtilerek bir tanımlama yapılmıştır.

Bir isim tanımı, “bu nedir” sorusuna hemen cevap vermelidir. Yeterli olsun ya da olmasın soruya bir isim ile cevap verilmek zorundadır. Aksi takdirde yukarıda tanımlama ilkelerinde verilen “Tanım, tanımı yapılan sözcükle aynı leksikal kategoriye ait olmalıdır.” ilkesi ihlal edilmiş olur. Türkçe sözlüklerde isim kategorisindeki sözcükler tanıtımda “.....durumu”, “.....işi”, “.....şey” biçimindeki ifadeler ya da yine isim türünde başka sözcüklerle tanımlanır. İsim türündeki maddebaşlarında eğer tanımlanan terim bir söz öbeği ise, örneğin *yüksek sosyete*, ve *sosyete* başka bir yerde tanımlandıysa sözcüğün tanımlanmasında “Sosyetenin önde gelenleri.....” şeklinde *sosyete* sözcüğünün kullanılması uygun olur ve bir kısır döngü oluşturmaz (Landau 2001: 171).

3.3.2. Sıfat

Sıfatlar pek çok yöntemle tanımlanabilir, ancak sıfat türündeki sözcüklerin tanımlanması, isimlere göre daha zordur. Çünkü sıfatlar varlıkların, kavramların özellikleri ile ilgilidir ve bir özellik her zaman tek bir kavrama ait olmaz. Dolayısıyla isimlerde olduğu gibi görünüm, işlev, amaç gibi çeşitli ayırt edici özelliklerden yola çıkılarak betimleme yoluyla bir tanım yapmak zordur. Bu nedenle somut isimlerin tanımlanmasında kullanılan analitik yöntem sıfatlar için pek elverişli değildir (Jackson 1988: 137).

Sıfatlar tipik olarak analitik tanım yönteminin etkisi altında “....olan, ...ile ilgili, ...lı” (İng. *of* ya da *characteristic of*) şeklinde ifadelerle “fahri” isimlere

dönüştürülerek tanımlanır (Stock 1988: 83). *Türkçe Sözlük*'ten bir sıfat örneği bu açıdan incelendiğinde;

mavi: 1. *isim* Yeşil ile menekşe rengi arasında bir renk, bulutsuz gökyüzünün rengi. 2. *sıfat* Bu renkte olan

mavi sözlükbirimi sözcük kategorisi bakımından isim ve sıfat olarak ayrı ayrı değerlendirilmiş, isim kategorisinde tanım verildikten sonra sıfat kategorisi için yalnızca “bu renkte olan” biçiminde bir tanımlama yapılmakla yetinilmiştir. *TS*'de sıfat türündeki sözcükler için sıklıkla rastlanabilecek bu tanımlama ifadesi, sözcüğün isim etiketiyle verilen anlamıyla birlikte okunması gereken bir açıklamadır. Dolayısıyla yukarıdaki örnekte *mavi* sıfat olarak “yeşil ile menekşe rengi arasındaki renkte olan” ya da “bulutsuz gökyüzünün renginde olan” biçiminde değerlendirilebilir. Sözlükte *mavi* sözcüğünün tanımında kullanılan “bu renkte olan” kalıbı diğer renklerin sıfat tanımları için de kullanılmıştır. Ancak bazı renklerin isim etiketli tanımlarında analitik yöntemle değil, eşanlamlılık ve zıtanlamlılık ilişkilerinden yararlanma yoluyla tanımlama yapıldığı görülür. Bu durumda, sıfat türü için kullanılan kalıp ifade “ak renginde olan” ya da “siyah karşıtı renkte olan” biçiminde anlaşılması güç bir okumaya neden olmaktadır. Bu güçlüğü ortaya çıkaran durum renk adlarının tanımlanmasında kullanılan yöntemlerle ilgili başka problemlerin olduğuna işaret eder. Bu problemlerin bir kısmına yukarıda tanımlama yöntemleri içinde yer verilmişti (bk. “Analitik Tanımlama” ve “Sentez Yoluyla Tanımlama” bölümleri). Renklerle ilgili olarak diller arasında kavramsal farklılıkların olması da tanımlardaki problemlerden biridir. Fiziksel gerçekliğin aynı parçası farklı dillerde farklı kavramlara bölünebilir ve farklı şekilde ifade edilebilir. Örneğin, İngilizce turuncu ve kırmızı sözcükleri iki farklı kavramı karşılarken, başka bir dilde bu iki kavram tek bir kavram ve sözcükle karşılanabilmektedir (Zgusta 1971: 31). Dil kullanıcıları ve kültürel farklılıklar da renk

kavramlarıyla ilgili algılamaların değiştiği durumlardır. Bu sebeple renklerin tanımlanması diğer sözcüklere göre daha problemlidir.

Türkçede isim, sıfat, zarf türündeki sözcüklerin sözdizimsel olarak birbirinden ayrılması sebebiyle birçok sözcük hem isim hem sıfat hem de zarf göreviyle cümlede yer alabilir. Sözcüğün türünü sözdizimindeki yeri belirler. Sözlüklerde ise sözcük türü etiketlemeyle gösterilir. Anlamlar sözcüğün türüne göre ayrı ayrı tanımlanır. *Türkçe Sözlük*'te isim türündeki sözcüklerin sıfat olarak anlamları, yukarıda örneği verilen renk tanımlarında olduğu gibi, sözü edilen niteliğe, özelliğe sahip olunduğunun belirtilmesiyle tanımlanır. Örneğin, *TS*'de *acı* maddesinde sözcüğün ilk anlamı isim etiketiyle “bazı maddelerin dilde bıraktığı yakıcı duyu, tatlı karşıtı” şeklinde tanımlanmış, ardından ikinci anlam sıfat etiketiyle “tadı bu nitelikte olan” şeklinde ilk anlama bağlı olarak verilmiştir. *acı* sözcüğünün isim olarak verilen tanımında yer alan “tatlı” sözcüğü sıfat türündedir. Yine sözlükte *tatlı* maddesine bakıldığında sözcüğün sıfat türünde “şeker tadında olan” ve “acı olmayan, acı karşıtı” şeklinde tanımlandığı ve verilen örneklerde de *tatlı* sözcüğünün sıfat olduğu görülür. Dolayısıyla iki sözcüğün sözlükteki tanımlarında verilen sözcük türleri ve tanımlar açısından bir tutarsızlık olduğu söylenebilir. *Acı* ve *tatlı* sözcükleri öncelikle sıfat türünde tanımlanması gereken sözcüklerdir. *Tatlı* sözcüğü “baklava, revani vb. yiyeceklerin ortak adı” olarak kullanıldığında, *acı* ise “ızdırıp, keder, üzüntü” anlamlarında kullanıldığında *acı çekmek*, *acı duymak*, *ölüm acısı* örneklerinde olduğu gibi isim türünde olur. Bu bakımdan *TS*'de yer alan isim ve sıfat türündeki sözcük tanımlarının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Sıfat türündeki sözlükbirimlerin tanımlanmasında sıkça görülen “...ile ilgili” veya “.....olan” biçiminde formüle edilerek verilmiş tanımlar, aynı zamanda isim veya fiilden türemiş bir sözcüğün morfolojik ilişkisini gösterir ve tanım içinde ilgili olduğu sözcük de yer alır. *TS*'de de *yanık* “yanmakta olan, yanmış olan”, *kırık* “kırılmış olan”,

tuzlu “tuzu olan”, *yağmurlu* “yağmuru olan, yağmur yağan”, *maddi* “madde ile ilgili”, *kültürel* “kültüre ilişkin, kültürle ilgili” vb. sözlükbirimlerin tanımları, taban ile morfolojik ilişki gösterilerek verilir. Bu tür tanımlar *basamaklıp tanım* (formulaic definition) şeklinde adlandırılır. Aynı zamanda bir yer adından türemiş isimler söz konusu olduğunda da bu tür tanımlara başvurulur. Örneğin; Ankaralı, İzmirli vb. (bk. Benson 1986: 204-205, Jackson 1988: 138).

Tanımlama ilkelerine göre –her sözcük türünde olduğu gibi- sıfat türündeki bir sözcüğün tanımı yine sıfatla yapılmalıdır. Türkçe için genellikle –An ve –mXş sıfat-fiiliyle biten ifadeler ya da –IX, -sXz gibi sıfat yapan eklerle biten eş anlamlılar kullanılır. Örneğin; *rüzgarlı* “rüzgar alan, rüzgara açık”, *bulutlu* “bulutlarla kaplanmış, bulutlanmış”, *karlı* “üstünde kar bulunan, kar yağan”, *kederli* “acılı, üzüntülü, mükedder”, *kalpsiz* “merhametsiz” vb.

Sıfatlar, sıklıkla eş anlamlılık ve zıtlamlılık ilişkisinden yararlanılarak da tanımlanır. Aşağıdaki *koyu*, *tatlı* ve *açık* sıfatlarının tanımlarında her iki anlam ilişkisinden de yararlanıldığı açıkça görülür:

koyu: Yoğunluğundan dolayı güç akan, sulu karşıtı

tatlı: 1. Şeker tadında olan, 2. Acı olmayan, acı karşıtı

açık: 1. Açılmış, kapalı olmayan, kapalı karşıtı, 2. Engelsiz, serbest, 3. Örtüsüz, çıplak, 4. Boş

3.3.3. Zarf

Zarflar, anlamsal açıdan durum, zaman, yer-yön, miktar bildiren ve genel olarak fiilleri veya cümleleri niteleyen isim türünden sözcüklerdir. Zarf türündeki sözlükbirimlerin tanımlanmasında da Türkçe için asıl sorun isim, sıfat, zarf ayrımının kesin olmamasındadır. İngilizcede zarf türü sözcüklerin bir bölümü sıfatlara –ly ekinin gelmesiyle oluşturulmuş yapılardır. Bu nedenle -ly son eki eklenerek sıfatlardan

türetilen zarflar genellikle ayrı bir tanımla karşılanmaz; uygun sıfatın altında türetimleri listelenir. Çok anlamlı diğer zarflar ya da ayrı maddebaşında verilen sıfatlardan türetilmeyenler; örneğin *away* (*uzak*), *fast* (*hızlı*), *soon* (*yakında*) ise genellikle eşanlamlıları tarafından tanımlanır ya da zaman, yer, biçim gibi belirtilen durumu gösteren bir ismi içeren edat cümlecığı ile tanımlanır (Jackson 1988: 138-139).

Türkçede ise yukarıda isim ve sıfat konusunda bahsedildiği gibi bir sözcük sözdizimindeki yerine göre zarf olabilmektedir. Örneğin *güzel* sözcüğünün isim, sıfat ve zarf olarak kullanımı bağlam içindeki yerine göre belirlenmektedir. Tek başına, kök hâlde zarf olan sözcükler (*az, çok, geç, dün, hiç* vb.) yanında Türkçede isimlerden –A (*aksine, boşuna*), –CA (*önce, başlıca*), –DA (*hakkında, üzerinde*), –DAn (*gerçekten, birazdan*), –IA (*hızla, tamamıyla*), –n (*yazın, ilkin*) vb. eklerle türemiş zarflar ile Arapçadan (*hakikaten, cümleten*) ve Farsçadan (*masumane, cesurane*) yazı diline geçmiş zarflar da vardır.

Türkçe sözlüklerde zarfların tanımı sıfat türündeki sözcüklerde olduğu gibi aynı madde altında sözcük türü etiketi yazılarak verilir. Zarf türündeki sözcüklerin tanımlanmasında en sık başvurulan yöntem, eşanlamlılık ve zıtanlamlılık ilişkisinden yararlanılarak tanımlamadır. Genellikle zarf olan maddebaşı sözcük, eşanlamlısı başka bir sözcüğün zarf hâliyle tanımlanmaya çalışılır. Tanımlamada “.....olarak”, “.....biçimde/şekilde”, “.....-ArAk”, “.....-IA”, “.....-CA” biçiminde tanımlayıcı ifadeler kullanılır. Aşağıda TS’den alınan örneklerde zarf türündeki sözcüklerin tanımları görülebilir:

güzel: *zarf* 1. Hoşa giden, beğenilen, iyi, doğru bir biçimde, 2.

Adamakıllı, şiddetli

ayrıca: 1. Ayrı olarak, başkaca, antrparantez, 2. Ayrı bir önem verilerek, 3. Bundan başka

samimiyetle: 1. Karşısındakine güvenerek, kendine yakın bularak, 2. Doğru bir biçimde

çok: *zarf* Aşırı bir biçimde

yalnızca: 1. Yalnız olarak, 2. Tek başına

sonra: Daha ileri bir zamanda, müteakiben, önce karşıtı

3.3.4. Fiil

Fiiller genellikle tanımlanması en zor sözcükler olarak nitelendirilir. Bunun sebebi pek çok fiilin birden fazla anlama sahip olması ve fiiller ile nesnelere arasında karmaşık ilişkilerin bulunmasıdır (Landau 2001:173). Fiillerin tanımlanmasında; anlamsal olarak fiziksel bir hareketi karşılayan fiiller, duygu ifade eden fiiller, bir durumu ifade eden fiiller, duyu veya algı fiilleri ile biçimbilgisel ve sözdizimsel bakımdan etken, edilgen, işteş, dönüşlü, ettirgen fiiller; geçişli ve geçişsiz fiiller; birleşik fiiller gibi göz önünde bulundurulması gereken pek çok etken vardır. Fiiller sadece leksikal olarak değil, cümlenin temel unsuru olmaları, cümlenin diğer üyeleriyle ilişkileri dolayısıyla gramer bakımından da farklı anlamların ortaya çıktığı sözcük türleridir. Bu sebeple de tanımlanması diğer sözcük türlerine göre daha zordur. Fiilin morfolojik yapısı, türü, nesne alıp almaması, istem (*valence*) sayısı, vb. öğeler fiillerin tanımlanmasında etkili olan unsurlardır.

Fiillerin çoğu doğadaki varlıkların hareket adlarıdır. Dolayısıyla bir hareketi sözlüksel bir tanım hâline gelecek şekilde tanımlayabilmek zordur. Örneğin *gitmek* fiili, herkesin anlamını bildiği bir sözcük olmasına rağmen fiilin tüm kavram alanını içine alacak iyi bir tanımlamasını yapmak zordur.

Özellikle gözlenebilir olayları gösteren fiiller analitik yolla tanımlanabilir. Örneğin; İngilizce sözlükteki *to walk* (*yürümek*) fiilinin ilk anlamı: “Yaya olarak hareket etmek; zemin ile temasta daima en az 1 ayak mesafe olacak şekilde adım atarak

ilerlemek” şeklinde verilmiştir. *to walk* fiili bir tür “hareket etme” ve ilerleme” olarak, hareketin oluş şekli detaylarıyla belirtilerek tanımlanmıştır (Jackson 1988: 137). Türkçede *yürümek* fiili ise temel anlam olarak “adım atarak ilerlemek, gitmek” biçiminde tanımlanarak daha az betimleme yapılmıştır. Buna karşılık *oturmak* fiilinde daha ayrıntılı bir betimlemeyle analitik yöntem kullanılmıştır: “Vücudun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmek.” İsimlerde olduğu gibi fiillerde de “eylemin ait olduğu sınıf ve ayırt edici özellikler” verilerek bir tanımlama yapılabilir. Burada “(bir yere) yerleşmek” üst sınıfı içinde “vücudun belden yukarısının dik durması ve ağırlığı kaba etlere verme” ayırt edici özelliklerdir.

Eşanlamlılık fiillerin tanımlanmasında bir başka yöntem olarak sıklıkla kullanılır, ve hatta bazı fiiller sadece eşanlamlıları ile tanımlanır. Örneğin, Türkçede *istemek* “istek duymak, arzulamak” ve *arzulamak* “istek duymak, özlemek, istemek” biçiminde eşanlamlılılarıyla tanımlanmıştır. Eşanlamlılıklarla tanımlanan fiillerin daha çok mental (algı/duyu) ve duygu ifade eden fiiller olduğu söylenebilir. *TS*'deki *korkmak*, *hoşlanmak*, *sevinmek*, *bilmek* fiillerinin tanımlarına bu açıdan bakalım:

korkmak: 1. Korku duymak, ürkmek, dehşete kapılmak. 2. Kaygı duymak, endişe etmek. 3. Çekinmek, sakınmak, saygı duymak. 4. Yapamamak, cesaret edememek

sevinmek: Sevinç duymak

hoşlanmak: Hoşuna gitmek, hoş bulmak, hazzetmek, sevmek

güvenmek: Güven duymak, güveni olmak, itimat etmek

Örneklere, söz konusu fiiller kök-türev ilişkisinden yararlanılarak birleşik bir fiille ya da eşanlamlı başka bir fiille tanımlanmıştır. Diğer sözcük türlerinde olduğu gibi fiillerde de her zaman tek bir tanımlama yönteminden yararlanılmaz. Aynı madde altında bir fiilin farklı anlamları farklı yöntemlerle tanımlanabilir. Örneğin; *çekmek* fiilinin bazı anlamlarına bakıldığında, temel anlam “Bir şeyi tutup kendine veya başka

bir yöne doğru yürütmek” biçiminde hareketi tasvir ederek analitik yolla verilmiştir. Diğer yan anlamlar içinde ise “germek”, “içine almak, emmek”, “atmak, vurmak”, “döşemek” gibi eşanlamlı yöntemle tanımlama yapılmıştır.

Eylemin yapısı bakımından genellikle bir isimden türemiş; belli bir duruma gelme, erişme gibi olma veya durum bildiren geçişsiz fiillerin tanımlanmasında izlenen yöntem ise “.....duruma gelmek”, “.....hâlinde olmak” vb. kalıp ifadelerini kullanmaktır. *Türkçe Sözlük*'teki *arsızlaşmak*, *güçlenmek*, *olgunlaşmak*, *sararmak*, *uyumak* fiilleri⁸⁰ bu yolla tanımlanmıştır:

arsızlaşmak: Arsız duruma gelmek

güçlenmek: Güçlü duruma gelmek, kuvvetlenmek

olgunlaşmak: Meyve olgun duruma gelmek

sararmak: Sarı olmak, rengi sarıya dönmek

uyumak: Uyku durumunda olmak

Fiillerin tanımlanmasıyla ilgili bir başka nokta, tipik eşdizimliliğin kullanımınıdır. Bazı fiiller sıklıkla birlikte kullanıldıkları sözcüklerle bir araya geldikleri zaman belli anlamları ifade ederler. Sözlükler de bu şekilde fiilin eşdizimli olduğu sözcükleri “genellikle.....” gibi bir ifade içinde ya da parantez içinde ilgili sözcükleri belirterek fiili tanımlama yolunu seçer. Örneğin, İng. *refresh* sözcüğü;

refresh (güçlendirmek, canlandırmak): “1. Kuvvet veya enerji yüklemek; canlandırmak (örn. yiyecek veya istirahatla). 2. İhtiyacı yenileyerek kalıcı hâle getirmek veya sağlamlaştırmak; yenilemek. 3. Harekete geçirmek, uyandırmak (örn. hafıza).” biçiminde tanımlanmıştır.

refresh fiilinin tanımında, temel anlamın yiyecek ve istirahatla fiziksel olarak sağlanan bir “canlanma” olduğu belirtilmiş, üçüncü anlamda ise fiilin birlikte

---

⁸⁰ Fiiller burada yalnızca ilk anlamlarıyla değerlendirilmiştir.

kullanıldığı tipik bir nesnesi (*memory* “hafıza”) verilerek eşdizimli olarak ortaya çıkan anlamı tanımlanmıştır (Jackson 1988: 137).

Bazen de eşdizimlilik ilişkisi açıkça gösterilmez, ancak fiilin anlamlarından biri aslında eşdizimlilikten kaynaklanır. Örneğin, *Türkçe Sözlük*'teki *almak* maddesinin 30. anlamı olarak verilen “yutmak, kullanmak” tanımı. Bu anlam, eşdizimlilikten kaynaklanan bir anlamdır, “ilaç almak” ifadesinde genellikle birlikte kullanıldığı “ilaç vb.” sözcüklerle bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, *TS*'de *gelmek* sözlükbiriminin “akmak” biçiminde tanımlanan 24. anlamı da eşdizimlilikten kaynaklanır ve tanımlamada yine bu ilişki belirtilmemiştir. Örneklendirmede kullanılan cümleler aracılığıyla *gelmek* fiilinin “kan, su vb.” sıvı maddelerle birlikte kullanılması neticesinde “akmak” anlamını kazandığı görülür. Aynı sözlükbirim, *MBTS*'de “(Sıvılar için) Çıkıp akmak” biçiminde, yukarıdaki *refresh* örneğinde olduğu gibi, bu anlamı oluşturan eşdizim bileşenleriyle tanımlanmıştır (Türkçede fiillerin eşdizimliliği hakkında bk. Doğan 2016b).

Fiil türündeki sözcüklerin tanımlanmasında göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus fiil çatı ve yapılarıdır. Türkçede fiil kök ve gövdelerinden yeni anlamlı fiiller türeten yapım eklerinin bir kısmı yalnızca anlamı değiştirmez, aynı zamanda fiilin özne ve nesneyle olan ilişkilerini de tayin eder. “Çatı” adı verilen bu bağımlı biçimbirimler bu işlevleri sebebiyle diğer isim ve fiil yapım eklerinden ayrılır. Dilbilgisi çalışmaları içinde sıklıkla tartışılan ve üzerinde farklı görüşler bulunan çatı kavramı genel olarak edilgen, ettirgen, işteş ve dönüşlü çatı olarak bilinir ve sınıflandırılır.⁸¹ Bu çatı eklerini almış fiiller de sözlüklerde maddebaşı sözcük olarak yer alır. Çatı, türetimsel biçimbilgisinin bir konusu olduğu kadar aynı zamanda sözdiziminde de rol oynayan bir unsurdur. Sözlüklerde çatı ekli fiillerin anlamlarının nasıl verildiği, tanımlamada hangi yöntemlerin izlendiği üzerinde kısaca durmak gerekir. Çatı ekleri bir

---

⁸¹ Türkçede çatı kavramıyla ilgili görüşler ve tartışmalar için bk. Lüvimov (1963), Yücel (1999), Korkmaz (1999), Köniğ (1983), Erdem (2000), Demirçan (2003).

taftan fiil tabanının anlamını tamamen değiştirerek yeni anlamlar türetirken bir taraftan da eklendiği fiil tabanlarında çekim ekleri gibi anlamsal bir düzenlilik gösterir. Ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük ve işteşlik ekleri, eklendiği fiil tabanı üzerinde belirli anlamları ortaya çıkarır. Genellikle ettirgenlik “eylemin başkası tarafından gerçekleştirildiğini ya da eylemin gerçekleşmesine sebep olunduğunu”, edilgenlik “eylemi gerçekleştirenin belli olmadığını”, dönüşlülük “eylemi yapan ve eylemden etkilenenin aynı kişi olduğunu”, işteşlik ise “eylemin karşılıklı veya ortaklaşa yapıldığını” ifade eder. Dolayısıyla çatı ekleriyle türemiş fiillerin anlamları sözlüklerde hem bu işlevlerine göre hem de kazandıkları yeni anlamlarla birlikte verilir. Bu şekilde türemiş fiiller çokanlamlı duruma gelebilir ve sözlüklerde her bir anlam tanımlanmaya çalışılır. Ekin işlevine bağlı olarak ortaya çıkan anlam ve taban fiilin kazandığı yeni anlamlar farklı tanımlama yöntemlerinden yararlanılarak verilir. Türkçe sözlüklerde çatı ekli fiillerin tanımlanmasında izlenen yöntem; öncelikle fiilin, ekin işlevine bağlı olarak ortaya çıkan anlamını vermek, daha sonra ise varsa kazandığı yeni anlamları genellikle eşanlamlılık yöntemini kullanarak tanımlamaktır. Ancak izlenen bu yöntemin bazı noktalarda tanım problemlerine neden olduğu görülür. Özellikle ekin işlevine bağlı olarak ortaya çıkan anlamların kalıplaşan ifadelerle tanımlanması belirsiz ve yeterince anlaşılır olmayan tanımları ortaya çıkarmaktadır. Aşağıda Türkçe sözlüklerdeki çatı eki almış bazı fiil maddebaşlarının nasıl tanımlandığına bakalım.⁸²

Türkçede edilgen çatı fiil köklerine –l ve –n ekleri getirilerek elde edilir ve eylemin kimin tarafından gerçekleştirildiğinin bilinmediği veya bildirilmediği çatı biçimidir. *Türkçe Sözlük*'te edilgen çatılı fiillerin “.....işi yapılmak” veya “.....işine konu olmak” kalıp ifadeleriyle tanımlandığı görülür:

açılmak: Açma işine konu olmak

açıklanmak: Açıklama işi yapılmak, izah edilmek, ifşa edilmek

---

⁸² Örneklerde maddebaşi sözcüğün tüm anlamları alınmamıştır.

bilinmek: Bilme işine konu olmak, anlaşılmaq, öğrenilmek

içilmek: İçme işi yapılmak

yazılmak: Yazma işi yapılmak

Dönüşlü çatı, eylemi gerçekleştiren ve eylemden etkilenenin aynı kişi olduğunu gösterir. Türkçede dönüşlü çatı –n biçimbirimi ile yapılır. Aynı zamanda edilgenliği de ifade etmesi sebebiyle bazı durumlarda edilgen ve dönüşlü çatı biçimleri ancak bağlam içinde ayırt edilmektedir.⁸³ TS’de dönüşlü fiiller “.....işine konu olmak” ifadesi veya “kendi....., kendi kendine.....” dönüşlülük zamiriyle tanımlanır:

aranmak: 1. Arama işine konu olmak. 2. İsteklisi bulunmak. 3.

Eksikliği duyulmak. 4. Kendi kendine bir şeyler aramak.

sevinmek: Sevinç duymak

üzülmek: 1. Üzme işine konu olmak. 2. Üzüntü duymak, kaygılanmak.

yıkanmak: 1. Yıkama işi yapılmak veya yıkama işine konu olmak. 2. Kendi vücudunu yıkamak, banyo yapmak

Yukarıdaki örneklerde *aran-*, *üzül-* ve *yıkan-* sözcükleri ilk anlamları itibariyle edilgen yapıli fiiller olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda *aran-* fiilinde olduğu gibi edilgenlik ve dönüşlülük işaretleyicilerinin kattığı işlev dışında sözcüğün kazanmış olduğu yeni anlamlar da genellikle eşanlamlılık yöntemiyle tanımlanarak verilir.

⁸³ Dönüşlülük ve edilgenlik kavramıyla ilişkili olarak Türkiye’deki çalışmalarda henüz pek kabul görmeyen “Orta Çatı” (*middle voice*) kavramından da bahsedilir. Orta çatı, kaynaklarda ortak bir tanımlı bulunmayan, -(X)l ve -(X)n işaretleyicileriyle kurulan, dönüşlü yapılar için tercih edilen bir terimdir. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda, Türkçede edilgenlik ve dönüşlülükten daha eski olarak orta çatı kavramının Eski Türkçeden beri kullanıldığını, ancak bugün Türkiye Türkçesinde, tarihî dönemlerde orta çatı terimiyle karşılanan tüm yapıların dönüşlü çatı olarak kabul edildiğini ortaya koyar. Dönüşlülük ve orta çatı anlamsal olarak çok yakın olmakla birlikte Türkçede dönüşlülük kendi zamirinin etken fiil biçimiyle iki üyeli ancak üyelerin aynı varlığı işaret ettiği yapılarla ifade edilir (*Çocuk kendini yıkadı* - dönüşlü). Orta çatı ise -(X)l ve -(X)n eklerini almış, anlamsal rollerin ayrıştırılamaz, iki yönlü başka bir role büründüğü, daha çok sözlükselleşmiş fiil şekilleridir (*Çocuk yıkandı*- orta çatı). Türkiye Türkçesindeki *aran-*, *bakin-*, *giyin-*, *görün-*, *sevin-*, *süslen-*, *tutun-* vb. fiiller orta çatı görünüşlü fiiller olarak değerlendirilir (Doğan 2016a: 195-206). Daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan (2016a).

Gürlek (2013), sözlükbirim olarak edilgen fiilleri konu aldığı çalışmasında, edilgen fiillerin maddebaşı yapılması ve tanımları hakkında *Türkçe Sözlük* üzerinden bir değerlendirme yapmıştır. *TS*'nin onuncu ve on birinci baskılarını edilgen fiiller bakımından karşılaştırarak onuncu baskıda yer almayı on birinci baskıya alınan edilgen fiilleri listelemiştir. Gürlek, edilgen fiillerin potansiyel anlam taşıyan gramer sözcükleri olduğunu, yeni bir anlam kazanmamış, kullanım sıklığı düşük olan edilgen fiillerin (*abideleştirmek, açıklatılmak, aforozlanmak, akortlanmak* vb.) sözlüklerde maddebaşı olarak yer almaması gerektiğini belirtir. Ayrıca bu tür fiillerin yalnızca “.....işine konu olmak”, “.....iş yapılmak” biçiminde kalıp ifadelerle tanımlanmalarının yeterli olmadığını, bu ifadelerin fiillerin çokanlamlılığını göz ardı ettiğini, anlamlar verilirken klişe açıklamalardan kaçınılarak anlam farklılıklarının verilmesi, hem edilgenlik hem dönüşlülük özelliği gösteren fiillerin ayrımının yapılarak ayrı anlam sırasında açıklanması gerektiğini ifade eder (s. 999-1000).

Ettirgenlik, Türkçede -DXr, -t, -Xr ve -Ar ekleriyle işaretlenir. Ettirgen yapılar geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ise çift geçişli hâle getirir. Buna göre ettirgen yapılarda geçişsiz fiil iki üye (biri birini öldür-) ve geçişli fiil üç üye (biri bir şeyi birine kestir-) alır. Bazı kaynaklar geçişsiz fiillerden türetilen yapıları *oldurgan çatı* olarak adlandırır.

Aynı zamanda Türkçede bugün bir ettirgenlik eki taşımasa da leksikal anlamı bakımından ettirgenlik ifade eden fiiller de vardır. Bunlar sözlüksel olarak ettirgen olan yapılardır. İngilizcedeki *die* “ölmek” ve *kill* “öldürmek”; *fear* “korkmak” ve *scare* “korkutmak” örneklerindeki gibi. Ancak Türkçede bu tür fiiller sayılıdır: *girmek-sokmak, gitmek-göndermek* vb. (bk. Dursun 2018). Aynı zamanda artzamanlı incelemeyle açıklanabilecek bazı yapıların fonetik değişimler sonucu biçim değiştirmesiyle ortaya çıkan fiiller vardır: Örneğin; *getirmek* (< *keltür-*) fiili “Gelmesini sağlamak”, *göstermek* (< *körset-*) fiilinin ikinci anlamı “Görülmesini sağlamak,

görmesine yol açmak” biçiminde tanımlanmıştır. *TS*'de ettirgen çatılı fiillerin “.....sını sağlamak, ...sına imkân vermek” kalıp ifadeleriyle tanımlandığı görülür:

açtırmak: Açma işini yaptırmak

koparmak: Kopmasını sağlamak, kopmasına yol açmak

söyletmek: 1. Söylemesine yol açmak. 2. Söylemek zorunda bırakmak, itiraf ettirmek

yaptırmak: 1. Yapmasını sağlamak, yapmasına imkân vermek. 2. Satın almak

Bazı fiiller ise yapı olarak ettirgenlik eki bulundurmamakla birlikte bugün anlam bakımından ettirgenlik taşımazlar. Ettirgenlik eki almış bu tür fiillerin bir kısmında, tarihsel süreç içinde ek ettirgenlik işlevinin dışında kalmış ve fiil tabanı ile olan anlam ilişkisi zayıflayarak yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kazanmış oldukları yeni anlam yukarıdaki kalıp ifadelerle değil, analitik veya eş anlamlılık gibi farklı bir yöntemle tanımlanır. Örneğin; *aldatmak*, *andırmak*, *emzirmek*, *kaytarmak* vb. fiillerin sözlükteki tanımları diğer ettirgen çatılı fiillerle karşılaştırılabilir:

aldatmak: 1. Beklenmedik bir davranışla yanıltmak. 2. Karşısındakinin dikkatsizliğinden, ilgisizliğinden yararlanarak onun üzerinden kazanç sağlamak

andırmak: Benzer yanları bulunmak, çağrıştırmak

emzirmek: Kadın veya dişi hayvan memesindeki sütü yavruya vermek

kaytarmak: 1. Geri çevirmek, iade etmek. 2. İş yapmaktan kaçmak

Yukarıdaki örneklerde fiillerin almış olduğu ettirgenlik ekleri ya fiil tabanına yeni bir anlam kazandırmış ya da tarihsel süreç içinde tabanla kaynaşmıştır. Örneğin, *aldat-* fiili ET. *al* “hile” kökünden *al-da-* ve *alda-t-* biçiminde türemiştir. Bugün fiilin

alda- biçimi yaşamazken *aldat-* ve *aldan-* türevleri $-(X)t$ ve $-(X)n$ ekleriyle kaynaşmış şekilde kullanılmaktadır. Benzer şekilde ET. *em-* kökünden arkaik bir $-(I)z$ ettirgenlik ekiyle önce *emiiz-* ve daha sonra aynı işleve sahip $-(I)r$ ekiyle *emziir-* > *emzir-* biçiminde türeyen fiilde de ek tamamen kökle kaynaşmış durumdadır. ET. *kayt-* “geri dönmek” kökünden *kayt-ar-* “geri döndürmek, çevirmek” biçimi ise bu anlamıyla TS’de halk ağzında “geri çevirmek, iade etmek” tanımıyla verilirken standart dilde kullanılan 2. anlam ise kök anlamdan uzaklaşmıştır. Bu sebeple TS’de verilen anlam sırası da sorunludur. Standart dilde kullanılan “iş yapmaktan kaçmak” anlamı ilk anlam olarak, halk ağzında kullanılan ve eski Türkçe anlamıyla örtüşen anlam ise 2. anlam olarak verilmeliydi. *andır-* örneğinin ise *an-* kökünden *-dır* çatı ekiyle türeyerek ekin işlevinin dışında, kök anlamdan farklı, yeni bir anlam kazandığını söyleyebiliriz.

İşteş çatılı fiiller ise eylemin birden fazla özne tarafından gerçekleştirildiğini, eylemin birlikte veya karşılıklı yapıldığını belirtir. Bu fiillerin tanımlanmasında genellikle “birbirine.....” veya “karşılıklı.....” biçiminde kalıplardan yararlanır.

bakışmak: İki veya daha çok kimse birbirine bakmak

dövüşmek: Karşılıklı birbirini dövmek, vuruşmak

karışmak: İki ve ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek

yazışmak: Yazılı olarak haberleşmek, birbirine yazmak

Yukarıdaki ettirgenlik eki almış bazı fiillerde görüldüğü gibi çatı eki almış fiillerin yeni anlamlar ifade etmesi durumuna işteş yapılarda da rastlanır. Örneğin Türkçedeki *alışmak*, *erişmek*, *yakışmak*, *yatışmak* fiillerinde işteşlik ekinin tabanla kaynaştığı ve ekin işlevinin dışında kullanıldığı görülür:

alışmak: 1. Bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek. 2.

Yadırgamaz duruma gelmek

erişmek: Varılması zamana, emeğe bağlı olan veya uzakta bulunan bir amaca varmak, ulaşmak

yakışmak: Güzel durmak, iyi gitmek, yaraşmak, uygun gelmek

yatışmak: 1. Hızı, etkisi azalmak, aşırılığı geçmek. 2. Coşku, sinir, korku vb.nin etkisi azalmak, geçmek, sakinleşmek

Verilen örneklerde morfolojik olarak fiil köklerinin üzerine işteşlik eki olarak türemiş olan fiiller anlamsal açıdan değerlendirildiğinde kök fiilin anlamından ve ekin “ortaklaşma ve birliktelik” işlevinden uzaklaşmıştır. Örneklerdeki *alış-*, *eriş-*, *yakış-* ve *yatış-* fiillerinin *al-*, *er-*, *yak-* ve *yat-* kökleriyle anlam ilişkisi zayıftır. Bu nedenle tanımlarında analitik ve eşanlamlılık yöntemlerine başvurulduğu dikkati çeker.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi *Türkçe Sözlük*'te fiil tanımlarında belirli sözcükler ve kalıp ifadeler kullanılmıştır. Fiil tanımlarında yer alan “durum, iş, olay, şey, konu olmak” sözcüklerinin kullanımına ilişkin Akcan (2010), genel olarak “durum” sözcüğünün durum fiilleri, “iş/olay” sözcüklerinin hareket fiilleri, “konu olmak” ifadesinin ise edilgenlik, dönüşlülük veya her ikisi için kullanıldığını, ancak bu kullanımların *TS*'de verilen durum ve hareket fiilleriyle büyük oranda örtüşmediğini belirtmiş, tanımlarda kullanılan bu tür ifadeleri belirsiz anlam öğeleri olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla bu tanımlar fiillerin anlamını tüm yönleriyle yansıtmakta başarısızdır (121-128).

3.3.5. İşlevsel Sözcükler

Bir dilin genel sözlüğünde isim, sıfat, zarf, fiil gibi leksikal ya da anlamlı birimlerle birlikte görevli/işlevsel birimler (*functional/grammatical words*) olarak nitelendirilen sözcükler de yer alır. Burada, bu tür sözcükler nasıl tanımlanmalıdır? Anlamlı birimlerin tanımlarından hangi yönleriyle farklılaşır? gibi sorulara cevap aranacaktır. Geleneksel tanımlama teknikleri söz varlığının her tür birimine

uygulanamaz. Gramatikal sözcükler, kısaltmalar, ünlemler, ekler vb. birimler için farklı yöntemler söz konusudur. Bu tür sözcükler, gerçekten bir göndergesel anlama sahip değildir; bu nedenle tanımlarında cümle içindeki işlevleri ve cümle anlamına yaptıkları katkılar açıklanmalıdır (Atkins ve Rundell 2008: 447).

Öncelikle belirtmek gerekir ki sözlüklerde bu tür sözcükleri tanımlamak isim, sıfat, fiil gibi leksikal birimleri tanımlamaktan daha zordur. İşlevsel sözcükleri tanımlamak için analitik tanıma benzeyen bir yöntem kullanmak imkânsızdır. Sözlükler bu tür sözcükleri genelde açıklayıcı notlarla tanımlama yolunu seçer (Stock 1988: 83). Gramer fonksiyonu olan sözcükler (edatlar, bağlaçlar, zamirler vb.) bazen eşanlamlıları ile tanımlanır, fakat genellikle tanımları kullanım kuralları çerçevesinde yapılır. Bu yöntem yukarıda bahsedilen kurala dayalı (*rule-based*) tanımlama yöntemidir. Örneğin;

ve: *bağlaç* İki kelime veya iki cümle arasına girerek aralarında bir bağ olduğunu anlatan söz

gibi: *edat* –e benzer

karşın: *edat* Bir şeyin gerekenin veya mantığın tersine olarak yapıldığını anlatan bir söz, rağmen

İşlevsel sözcükleri tanımlamada diğer sözcük türlerinde olduğu gibi tamamen eşanlamlılardan yararlanıldığı da görülür. Bu durum eşanlamlı tanım yönteminin hem leksikal hem de gramatikal sözcüklerin tanımlanması için elverişli ve bir taraftan sözlük yazarları için de bu yöntemin bir anlamda kurtarıcı olduğunu göstermektedir. İşlevsel sözcükler için eşanlamlı tanımlama yöntemi Türkçeye özgü bir durumdur, çünkü Türkçede Arapça ve Farsçadan kopyalanmış edat ve bağlaçlar vardır. Başka dillerde, örneğin İngilizcede *the, in, of* gibi işlevsel sözcüklerin yerini alabilecek eşanlamlıları yoktur:

hatta: *bağlaç* Bile, hem de

hâlbuki: *bağlaç* Oysa

rağmen: *edat* Karşın

Kurala dayalı olarak tanımlanan bir diğer sözcük türü de ünlemlerdir. Ünlemler diğer işlevsel sözcüklerden farklı olarak diğer sözcüklerle gramatikal bir ilişki kurmaz. Sevinç, üzüntü, öfke, acıma vb. duygu durumlarını ifade eden sözcüklerdir. Ünlemler yansıma seslerden oluşabildiği gibi kullanıma göre isim türünde bir sözcük de ünlem olabilir. Ünlemlerin anlamlı sözcükler mi, işlevsel sözcükler mi olduğu dilbilgisi kitaplarında tartışılmış konulardan biridir. Bu nedenle kaynaklarda ünlemlerin tanımı ve sınıflandırması konusunda farklılıklar görülmektedir. Burada ünlemle ilgili sınıflandırma tartışmalarına girmeden, yalnızca *TS*'deki ünlem etiketiyle işaretlenen bazı maddebaşlarının tanımları örnek olarak gösterilecektir. Aşağıdaki tanımların ortak noktası, her birinin "...anlatan bir söz" veya "...sözü" kalıp ifadeleriyle verilmesi, sözcüğün hangi durumlarda ve hangi duyguları anlatmak için kullanıldığının belirtilmesidir:

ah: Sesin tonuna göre pişmanlık, öfke, özlem, beğenme, sevgi vb. duygular anlatan bir söz

eyvah: Beklenmedik, kötü, hoş gitmeyen bir haber veya olay karşısında duyulan acınma, üzüme sözü

haydi: İsteklendirmek, çabukluk belirtmek için kullanılan bir söz, hadi

hey: 1. Seslenmek veya ilgi ve dikkat çekmek için söylenen bir söz. 2. Sitem, yakınma, azar, beğenme vb. çeşitli duyguları anlatan cümlelerde kullanılan bir söz

3.4. Sözcükler Arası Anlam İlişkileri Bakımından Tanımlama

Leksikal birimler arasındaki anlam ilişkilerini (*sense relations*), *paradigmatik* (dizisel) ilişkiler ve *sentagmatik* (dizimsel) ilişkiler biçiminde iki yönlü değerlendirmek mümkündür (Lyons 1995: 124). Bu ilişkiler, sözcüğün anlam alanını oluşturan faktörlerden biridir. Leksikal birimlerin diğer sözcüklerle kurduğu anlam ilişkileri aynı zamanda sözcüklerin tanımlanmasında da önemli bir rol oynar. Anlam ilişkileri; dizisel olarak anlamları aynı ya da benzer sözcükleri (*synonymy*), anlamları zıt sözcükleri (*antonymy*), yazılışları veya sesletimleri aynı olan sözcükleri (*homonymy*), sözcüğün tür ve sınıf ilişkilerini (*hyponymy*) ve bütün-parça ilişkilerini (*meronymy*); dizimsel olarak da sözcüğün birlikte kullanıldığı sözcüklerle olan eşdizimlilik (*collocation*) ilişkisini içine alır.

Bu bölümde, anlam ilişkilerinden bütünüyle söz edilmeyecek, konuyla ilgili temel kaynaklar referans gösterilerek anlam ilişkilerine ana hatlarıyla yer verilecektir. Çalışmanın sınırları dâhilinde, daha çok, sözlük tanımlarında sözcükler arası anlam ilişkilerinden nasıl ve ne ölçüde yararlanıldığı gösterilmeye çalışılacaktır.

3.4.1. Eşadlılık ve Tanım

Sözcükler arasındaki anlam ilişkilerinden biri de eşadlılıktır (*homonymy*).⁸⁴ Basitçe yazılışları ve/veya söyleyişleri bakımından aynı, anlamları farklı olan sözcükler arasındaki ilişki olarak tanımlanabilir. Eşadlılık, eşyazımlılık ve eşseslilik olarak iki şekilde ortaya çıkabilir. Buna göre eşadlılığı, “eşyazımlılık” ya da “eşseslilik”in bir üstkavramı olarak kabul edebiliriz. Bazı çalışmalarda ise üç terimi kapsayacak şekilde üstkavram olarak *eşgösterenlik* terimi tercih edilmiştir (bk. Atmaca 2013). Sesleri aynı

---

⁸⁴ Eşadlılıkla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Panman (1982), Karaağaç (1994), Lyons (1995), Palmer (2001), Aksan (2006), Ayrıca Türkçede eşadlılık meselesi ve *Türkçe Sözlük*'teki eşadlı sözlükbirim örnekleri için bk. Mantu (2017).

anlamları farklı olan sözcükler eşsesli yani *homophone*, yazılışları aynı anlamları farklı olan sözcüklerse eşyazımlı yani *homograph* sözcüklerdir. Bazı dillerde eşyazımlılık ve eşseslilik arasındaki farklılık daha açıktır ve ayrı anlam ilişkileri olarak değerlendirilir. Örneğin, İngilizcede *see* “görmek” - *sea* “deniz” ve *two* “2” – *to* “-e kadar” eşsesli, *mean* “anlamına gelmek”- *mean* “ortalama” ve *row* “sıra, dizi” – *row* “tartışma” eşyazımlı sözcüklerdir. Örneklerin hepsi eşadlı sözcüklerdir, ancak eşsesli olan sözcükler yazım bakımından farklıdır. Eşyazımlı sözcükler ise aynı zamanda eşsesli olabilirken kimi durumlarda söyleyiş bakımından da farklı olma özelliğine sahiptir.

Karaağaç (1994), eşyazımlılık, eşseslilik ve çokanlamlılığın sözlüklerin çözümlenmesi gereken meselelerinden biri olduğunu belirterek eşyazımlılığı yazım ve alfabeyle ilgili dil dışı bir konu olarak ele alır. Eşsesliliği ise çokanlamlılık, ses değişimleri ve alıntı şekillerden kaynaklanan Türkçede sözlükbirimler, çekimli yapılar (gramer) ve sözlük ile gramer arasında görülebilen bir olgu olarak değerlendirir (s. 31-36).

Türkçe standart dil esas alındığında sesçil bir yazı sistemine sahip olduğu için eşyazımlı sözcükler aynı zamanda –bürünsel yapı dikkate alınmadığında- eşseslidir denilebilir. Türkçenin Arap alfabesiyle yazıldığı dönemlerde eşyazımlılık ve eşseslilik arasında bir ayırım vardır. Örneğin, *gel* ve *kel* sözcükleri Arap harfleriyle yazıldığında eşyazımlıdır, ancak eşsesli değildir. Tarihî sözlüklerde eşyazımlı iki ayrı sözcüğün aynı maddebaşı altında verilerek çokanlamlı bir sözlükbirim gibi tanımlandığı pek çok örnek tespit edilmiştir (bk. Yavuzarslan 2010). *TS*'de ayrı maddebaşında eşadlı olarak verilen bir başka örnekte ise orijinal dilinde eşsesli ya da eşyazımlı olmayan sözcükler Türkçede eşadlı/eşyazımlı hâle gelmişlerdir. Arapça *katl* “öldürme” sözcüğünden türemiş ve Türkçeye de geçmiş *katil* ve *kâtil* sözcükleri *TS*'de *katil (I)* “insan öldüren kimse, cani” ve *katil (II)* “öldürme” biçiminde verilmiştir. İki sözcük eşyazımlıdır, ancak eşsesli değildir. Benzer şekilde Arapçada yazılışları farklı olan *hak̄k* ve *hakk*

sözcükleri, standart dilin alfabesinde /K/ sesleri için tek harf bulunduğundan eşadlı duruma gelmiştir ve *TS*'de *hak (I)* “Adalet; doğruluk” vb. anlamlarıyla ve *hak (II)* “Maden, ağaç, taş üzerine elle yazı veya şekil oyma, kazı; kağıttaki yazıyı kazıma, kazı” anlamlarıyla verilmiştir. Hatta Ar. *hak* sözcüğünün “Tanrı, Allah” anlamı da *TS*'de *hak (III)* maddesi altında ayrı şekilde verildiği için eşadlılık üç sözcük arasında ortaya çıkmıştır.

Sözlüklerde özellikle çokanlamlılıkla birlikte eşadlılık ilişkisi maddebaşı sözcüğün belirlenmesinde ve anlamlarının ortaya konulmasında önemli bir rol oynar. Eşadlıların (veya eşyazımlılar) sözlükte ayrı maddebaşı yapılması bir gelenektir ve böyle de olmalıdır. Örneğin İng. *ear* (duyma organı) ve *ear* (başak) sözcükleri eşadlıdır; anlamlarının birbiriyle ilgisi yoktur ve farklı etimolojilere sahiptirler⁸⁵, bu yüzden iki ayrı maddebaşını oluşturur. *Türkçe Sözlük*'te de eşadlı sözcükler genellikle (I), (II), (III)....biçiminde Romen rakamlarıyla birbirinden ayrılarak verilir: *ben (I)* (isim), *ben (II)* (isim), *ben (III)* (zamir) vb. Diğer taraftan, İng. *foot* (ayak) ve *foot* (dağ eteği; sayfa altı vb.) çokanlamlıdır; ikinci anlam birinci anlamın genişletilmiştir ve bu yüzden aynı maddebaşı altında farklı anlamlar olarak gösterilir. Eşadlılık ve çokanlamlılık arasındaki fark her zaman çok net değildir. Eşadlılığa ya da çokanlamlılığa karar vermenin kolay olmadığına dair örnekler vardır: Örneğin, “papa” (ing. *pope*) sözcüğü, özel bir dini kurumun sahibine karşılık gelmesi yanında ayrıca *ruff* da denilen bir tür küçük tatlı su balığı anlamında da kullanılır. Bu, papadan balığa - birtakım benzerlikler temelinde dinsel çevreden balıkçılığa bir terim ödünçlemesi-anlamın genişlemiş bir biçimidir. O hâlde, bunu etimolojik temelde çokanlamlı bir sözcük olarak mı ele almalıyız yoksa anlamsal farklılıklar temelinde eşadlı bir sözcük olarak mı değerlendirmeliyiz? Eğer çokanlamlı bir sözcük olarak değerlendirirsek *pope*

---

⁸⁵ Her iki sözcük de Germen kökenlidir. Ancak “kulak” anlamındaki sözcüğün eski İngilizcede *ēare*, “başak” anlamındaki sözcüğün ise eski İngilizce *ēar* biçiminden geliştiği belirtilir (bk. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ear>).

tek maddebaşı yapılacaktır; ancak eşadlı olarak kabul edilirse o zaman iki farklı maddebaşı olacaktır. Örneğin *Longman Concise English Dictionary (LCED)*'de *pope* sözcüğü çokanlamlı, fakat *Collins English Dictionary (CED)*'de eşadlı olarak iki ayrı maddebaşında ele alınmıştır (Jackson 1988: 127). Türkçe sözlüklerde de benzer örnekler bulmak mümkündür. Bir sözlüğün eşadlı kabul ederek farklı maddebaşlarında gösterdiği sözcükler, bir başka sözlük tarafından tek maddebaşında gösterilerek çokanlamlı bir sözcük gibi değerlendirilebilir. *Türkçe Sözlük* ile *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te tanımlanan *el* sözcükleri bu duruma örnektir. *TS*'de üç eşadlı olarak ayrı maddelerde tanımlanan *el* sözcükleri, *MBTS*'de iki eşadlı olarak verilmiştir. “Organ adı” olan *el (I)* sözcüğünün eşadlıları *TS*'de *el (II)* “yakınların dışında kalan kimse, yabancı” ve *el (III)* “1. ülke, yurt, il, 2. halk, ahali, 3. oba, aşiret” biçiminde tanımlanırken *MBTS*'de, *TS*'deki *el (II)* ve *el (III)* eşadlı değil, çokanlamlı olarak tek bir madde altında verilmiştir. Yani *MBTS*'de eşadlı olan iki *el* sözcüğü vardır.⁸⁶ “Yabancı” ve “halk, ahali; ülke” anlamları aynı köke dayandırılmıştır.

Eşadlılık ile çokanlamlılığın sözlüklerde farklı biçimlerde ele alınışlarına bir başka örnek ise *acı-* fiilidir. Fiil, *TS*'de *acımak (I)*, *acımak (II)* ve *acımak (III)* biçiminde eşadlı sözcükler olarak ayrı madde başlarında verilmiştir. *acımak (I)* “Tadı acı duruma gelmek, acılaşmak”, *acımak (II)* “Acılı, ağrılı olmak”, *acımak (III)* “Merhamet etmek” temel anlamlarıyla tanımlanmıştır. Ancak *MBTS*'de *acı-* fiili tek madde altında çokanlamlı bir sözcük olarak tanımlanmıştır. *TS*'de ayrı ayrı verilen üç anlam, *MBTS*'de aynı kökün anlam alanları içinde değerlendirilmiştir: *acımak* “1. (Vücudun bir yeri) Ağrılı olmak, ağrımak, sızlamak; 2. (Yiyecek maddeleri) Bozulmak suretiyle tadı acı bir durum almak, acılaşmak; 3. Başkasının durumundan üzüntü duymak, hâlîne

---

⁸⁶*Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te eşadlı sözlükbirimler maddebaşlarında ayrı bir işaret ya da numaralandırma yapılmadan verilmiştir.

kederlenmek; 4. Birine zarar gelmesine üzülop önleme isteği duymak, merhamet etmek;
5. Boşuna gitmiş sayarak üzülmek, esef etmek.” (MBTS)

Eşadlı sözcükleri belirlemede sözlüklerde kullanılan temel kriter, sözcüklerin kökenidir (*etymon*). Eğer iki ya da daha fazla eşadlı sözcük varsa, o zaman her farklı etimoloji kadar sözcük, maddebaşında gösterilmelidir. Bazı eşadlı sözcüklerde ise iki ayrı anlam yoktur. Bunlar aynı kökene dayalı metaforik ya da mitonimik olarak farklılaşmış anlamlardır. Bu sözcükler için tek bir maddebaşı bulunur. Bir sözcüğün anlamlarının ortak bir kaynaktan türetildiği belirtiliyorsa, anlamlar birbirinden epeyce uzaklaşmış olsa da, o zaman bu sözcük çokanlamlıdır. Ancak bu sınırı tespit etmek zordur. Yukarıda *TS* ve *MBTS*’den alınan *acımak* örneğinde de görüldüğü gibi eşadlılık ve çokanlamlılık sınırının net bir şekilde çizilememesi sözlüklerde farklı uygulamalara neden olur. Örneğin; İngilizcede de *nail* “el ve ayak tırnağı” ve *nail* “çivi” sözcükleri aynı maddebaşında farklı anlamlar olarak değerlendirilir. Dilbilimciler tarafından köken bilgisi ölçütünün her zaman güvenilir olmayacağı bilirse de ana dili konuşurları farklı kökenlere sahip sözcükleri bağlantılı olarak düşünebilirler (Uçar 2009a: 207). Çünkü köken bilgisi uzmanlık gerektiren bir bilgidir ve bu nedenle dil konuşurları sezgisel olarak birbiriyle anlam bağlantısı kurdukları sözcükleri çokanlamlı düşünebilirler. Tam tersi anlam bakımından birbirinden uzaklaşmış, ancak aynı kökene giden sözcükleri de anlam bağlantısını kuramadıkları için eşadlı olarak değerlendirirler. Örneğin, Türkçede kullanılan *seri* sözcüğü, sözlükte farklı dillerden Türkçeye geçmiş eşadlı sözcükler olarak ayrı madde başlarında tanımlanmıştır. *Seri (I)*, Fr. *série*’den “herhangi bakımdan bir bütün oluşturan şeylerin tümü, dizi”, *seri (II)* ise Ar. *serî* sözcüğünden “hızlı; hızlı bir biçimde” anlamlarında kullanılan sözcüklerdir. Dolayısıyla bu sözcükleri aktif söz varlığı içinde kullanan, ancak kökenlerini bilmeyen bir ana dili konuşuru iki sözcüğü birbiriyle bağlantılı olarak düşünebilir.

Eşadlı sözcüklerin birden fazla maddebaşı yapılmasında kökeni yanında bir başka kriter leksikal kategorileridir. Örneğin bir sözcük leksikal kategori üyeliğine dayanan eşadlılığa sahip olabilir. İngilizce *line* sözcüğü isim, fiil ve sıfat olmak üzere üç ayrı eşadlılığa sahiptir (Jackson 2002: 88). Türkçede leksikal kategori bakımından isim ve fiiller arasında kesin bir ayrım bulunduğundan eşyazımlı gibi görünmekle birlikte (*yaz-* ve *yaz*, *yüz-* ve *yüz* gibi) bu tür sözcükleri eşadlı olarak kabul etmek doğru değildir. Ayrıca Türkçe sözlüklerde fiil biçimleri maddebaşında mastar hâlinde verilir (*yazmak* ve *yüzmek* vb.). Ancak az sayıda örnekte –mAk fiilden isim yapma ekiyle kalıcı isim hâline gelmiş sözlükbirimlerle fiil biçimleri eşadlı maddebaşları olarak sözlükte yer alır ve leksikal kategorileri bakımından birbirinden ayrılır. Örneğin; *çakmak* (isim)-*çakmak* (fiil), *ekmek* (isim)-*ekmek* (fiil), *yemek* (isim)-*yemek* (fiil) vb. Bunun dışında bazı sözcükler kök bakımından eşadlı olmasa da türemiş biçimleri eşadlı duruma geçebilir. Örneğin, *geri* isim kökünden –CI ekiyle türeyen *gerici* ile *ger-* fiil kökünden –ICI ekiyle *gerici* sözcükleri eşadlıdır. Sözlükte iki ayrı maddebaşında, *gerici* (I) ve *gerici* (II) biçiminde verilerek tanımlanmıştır. Sözcüklerin isim, sıfat, zarf türündeki farklı biçimleri ise Türkçe sözlüklerde leksikal kategori bakımından eşadlı değerlendirilmez ve sözcüğün türü etiketlenerek aynı madde altında tanımlanır. Mesela *güzel* ve *iyi* sözcüklerinin Türkçede isim, sıfat ve zarf türünde TS’de tek maddede verilmiştir.

Sözlüklerde eşadlılık, maddebaşı sözcüklerin doğru şekilde tespit edilmesi ve anlamlarının buna uygun olarak tanımlanması bakımından önemlidir. Aynı zamanda eşadlılık, sözcükler arasındaki anlam ilişkilerinin belirlenmesi ve kod çözme işlevi açısından da sözlük kullanıcılarına yarar sağlar. Ancak Türkçe sözlüklerde eşadlı sözlükbirimlerin maddelenmesi ve anlamlandırılması konusunda bazı sorunlar bulunmaktadır. Doğru (2011), eşadlı sözlükbirimlerle ilgili yazısında Türkçe sözlüklerdeki bu tür tanımlanma sorunlarına değinmiştir. Sözlüklerde eşadlılıkla ilgili

problemler, genellikle eşadlı sözcüklerden türemiş maddebaşı sözcüklerin tanımlarında sözcüğün hangi eşadlı kökten türediğinin belirtilmemesi veya ayrı eşadlılardan türemiş sözcüklerin ayrı maddebaşında verilmesi gerekirken tek bir madde altında birleştirilmesinden kaynaklanmaktadır (örnekler için bk. 135-172). Konuyla ilgili *TS*'den tespit ettiğimiz bir örnek eşadlılığın tanımlamalarda ortaya çıkardığı sorunlara işaret eder:

paralanma: Paralanmak işi

paralanmak (I): Parasızken para elde etmek

paralanmak (II): 1. Parça parça olmak, 2. Sıkıntı ve üzüntü içinde olmayacak bir işle uğraşmak, didinmek, 3. Bir işte çok çaba ve özen göstermek

Sözlükte *paralanma* maddebaşı “paralanmak işi” biçiminde tanımlanmıştır. Tanım sözcüğün türediği eylemin adıyla, morfolojik ilişkiye dayalı olarak yapılmıştır. Dolayısıyla bir anlamda kullanıcıyı “paralanmak” maddebaşına gönderir. Ancak burada tanımın yönteminden ziyade *paralanmak* maddesinin eşadlı olması ve *paralanma* sözcüğünün *paralanmak (I)*'le mi yoksa *paralanmak (II)*'yle mi ilişki olduğunun belirtilmemesidir. Buradan doğal olarak her iki eşadlı fiille de ilgili olabileceği çıkarımı yapılabilirse de bu yöntem *TS*'nin girişinde açıkça ifade edilmelidir. Kullanıcıyı belirsiz bir tanımla karşı karşıya bırakmak yerine tanımın “paralanmak (I) ve (II)” biçiminde yapılması da eşadlılıktan kaynaklanan sorunu çözecektir.

3.4.2. Eşanlamlılık ve Tanım

Eşanlamlılık (*synonymy*)⁸⁷, aynı anlama sahip sözcükler arasındaki anlam ilişkisidir. Bu ilişkinin temel ilkesi, “X, Y’dir ve Y, X’dir.” biçiminde ifade edilebilir. Yazım ve sesletim bakımından farklı sözcüklerin anlam bakımından aynı veya yakın olmasının çeşitli kaynakları vardır. Genellikle bir dilde köken bakımından farklı olan sözcük çiftleri eşanlamlı (*synonym*) sözcüklerin temel kaynağıdır. Örneğin İngilizce Anglo-Sakson *begin* sözcüğü ile Fransızcadan İngilizceye giren *commence* sözcükleri eşanlamlıdır. Aynı şekilde Türkçe *ak* sözcüğü ile Arapçadan Türkçeye geçen *beyaz* sözcüğü de farklı kökenlere sahip olmaları dolayısıyla aynı anlamda kullanılan sözcüklerdir. Yine Dil Devrimi’yle birlikte Türkçeye kazandırılan pek çok sözcük bugün alıntı sözcüklerle eşanlamlı hâle gelmişlerdir: *sebep-neden*, *teklif-öneri*, *ehemmiyet-önem*, *kalite-nitelik* vb.

Eşanlamlı sözcüklerin bir başka kaynağı, dialekt farklılıklarıdır. Bunlara “diyalektal eşanlamlılık” da denir. Örneğin Türkçenin Azerice ya da Türkmence sözcüklerle olan durumu gibi. Tü. *benze-* ile Az. *ohşa-*, Tü. *bul-* ile Trkm. *tap-* fiilleri bu anlamda eşanlamlıdır.⁸⁸ Benzer biçimde İngilizcedeki Amerikan İngilizcesi ve İngiliz İngilizcesi arasındaki aksan farklılıkları sonucu ortaya çıkan sözcükler de eşanlamlıdır. Örneğin; İngiliz İngilizcesindeki *pavement* ile Amerikan İngilizcesindeki *sidewalk* sözcüklerinin ikisi de “kaldırım” anlamında kullanılan eşanlamlılardır (Atkins ve Rundell 2008: 134).

Lyons, eşanlamlılığı iki leksikal birimin aynı işleme sahip olması şeklinde tanımlar. Ona göre, eşanlamlılığın tespiti için bir sözcüğün farklı bağlamlardaki durumu kontrol edilmelidir. Eşanlamlılığı yapısal bir ilişki olarak değil, bağlam bağıntılı bir

---

⁸⁷ Eşanlamlılıkla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Ullmann (1962), Leech (1974), Lyons (1977, 1995), Cruse (1986, 2000), Palmer (1976, 2001), Aksan (2006).

⁸⁸ Oğuz grubu lehçelerindeki eşanlamlılık örnekleri için bk. Erdem (2004).

ilişki olarak kabul eder. Örneğin *al-* ve *satın al-* fiilleri, *Bakkala gidip bir ekmek alacağım* cümlesinde bağlam bağıntılı olarak eşanımlıdır. Lyons, eşanımlılık için farklı bir sınıflandırma önermektedir: Eğer sözcükler bütün bağlamlarda birbirinin yerini alabiliyorsa bu durumda “bütüncül eşanımlılık”tan, buna karşılık bazı bağlamlarda hem zihnî hem de duygusal anlamda eşdeğer olan sözcükler içinse “tam eşanımlılık”tan söz edilir. Buna göre dört tür eşanımlılıktan bahsedilebilir: 1. Tam ve bütüncül eşanımlılık, 2. Tam ama bütüncül olmayan eşanımlılık, 3. Tam olmayan ama bütüncül olan eşanımlılık ve 4. Tam ve bütüncül olmayan eşanımlılık. Dilbilimcilerin gerçek eşanımlılıktan söz ederken kastettikleri ise tam ve bütüncül eşanımlılıktır (1983: 399-404). Ancak dillerde gerçek anlamda eşanımlı çok az sözcük bulunduğu da yaygın bir görüştür. Lyons, tam eşanımlılık (*absolute synonymy*) için üç koşul sunar. Eğer iki ifade bu üç koşulu yerine getiriyorsa kesinlikle eşanımlıdır: a) Tüm anlamları aynıysa, b) Bütün bağlamlarda eşanımlıysa, c) Tüm anlam boyutlarında semantik olarak eşdeğerse. İkinci koşulla eşanımlılığın eşdizimsel sınırlılıklarla belirlendiği, üçüncü koşulla da eşanımlılığın *descriptive*⁸⁹ anlam özdeşliği olduğu anlaşılır. Lyons, bunu *descriptive synonymy* olarak adlandırır. Lyons’ın bilişsel ve duygusal anlam ayırımından yola çıkarak aslında zihnî bir eşanımlılık (*cognitive synonymy*) yaklaşımını kabul ettiği ve aslında birçok anlambilimcinin de eşanımlılıkla “zihnî eşanımlılık”ı kastettiği söylenebilir (Erdem 2007: 95). Mesela Türkçede *gönder-* ve *yolla-* fiilleri⁹⁰ bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen bütüncül eşanımlılarken *bayıl-* ve *sev-* (“Bu elbiseye bayıldım” örneğinde) fiilleri her bağlamda birbirinin yerine geçemeyen, aralarında mutlaka kullanım veya duygu değeri bakımından farklılıklar bulunan,

---

⁸⁹ *Descriptive* (“propositional”, “cognitive” veya “referential”) ve *non-descriptive* (“non-propositional”, “affective”, “attitudinal” veya “emotive”) anlam arasındaki fark için bk. Lyons (1995: 44).

⁹⁰ *gönder-* ve *yolla-* fiillerinin anlam gelişimleri ve eşanımlılığıyla ilgili olarak bk. Aksan (1975). Doğan, Cruse’un bütüncül eşanımlılık için verdiği eşdeğer normallığı ölçütü açısından değerlendirildiğinde, TS’de verilen anlamları bakımından *gönder-* ve *yolla-* fiillerinin de her bağlamda bütüncül eşanımlılık için gerekli tüm şartları karşılamadığını söyler (2011: 82).

genellikle çokanlamlılık, yan anlam, metaforik anlatım veya örtmece (*euphemizm*) sonucu ortaya çıkan, bilişsel ve duygu değerine ilişkin eşanlamlılardır.

Lyons'ın eşanlamlılık sınıflandırması içinde, “yakın eşanlamlılık” (*near-synonymy*) ve “kısmi eşanlamlılık” (*partial/non-absolute synonymy*) arasında yaptığı kesin ayırmadan da söz etmek gerekir. Yakın eşanlamlılık, iki ifadenin anlamlarının tamamen aynı olmaması, ancak birbirine benzer olması durumunda ortaya çıkar. Kısmi eşanlamlılık ise tam eşanlamlılık koşullarının çeşitli sebeplerle yerine getirilememesi sonucu görülen eşanlamlılıktır. İkisi tamamen farklıdır ve birbirine karıştırılmamalıdır. İngilizcede yakın eşanlamlılık için verilen tipik örneklerden biri, *mist* ve *fog* sözcükleridir. Her ikisi de Türkçede “sis” sözcüğüyle karşılanabilirse de iki sözcüğün anlamları tamamen aynı değildir. *fog* “Görüş mesafesinin 1 km'den daha az olduğu”, *mist* ise “görüş mesafesinin 1 km'den daha fazla olduğu, daha düşük yoğunluklu olan” “sis” için kullanılır. Kısmi eşanlamlılık içinse Lyons'ın “*I will tell my big sister.*” ve “*I will tell my large sister.*” cümlelerindeki *big* ve *large* sözcükleri örnek gösterilebilir. İki sözcük genellikle eşanlamlı olarak verilse de anlamlarının tümü aynı değildir, çünkü çokanlamlılığa sahip bu tür sözcükler bir ya da daha fazla anlam bakımından aynı olsalar da, tüm anlamları bakımından özdeş olamazlar. Dolayısıyla tam eşanlamlılık için gereken birinci koşul yerine getirilmediğinden *big* ve *large* sözcükleri kısmi eşanlamlılardır (Lyons 1995: 60-62).

Diğer yandan bazı dilbilimciler dilde hiçbir şekilde aynı anlama gelen sözcük çiftinin olmadığını söyleyerek eşanlamlılığı kabul etmez. Sözcüklerin sadece belli bağlamlarda birbirinin yerine geçebileceğini, bunun da sözcüklerin düzenli birliktelik ve sözdizimi özelliklerinden kaynaklandığını, dolayısıyla anlama ilgili olmadığını savunurlar. Bu sebeple eşanlamlılık için en önemli ölçüt, eşdizimliliktir. Bir sözcüğün eşanlamlısı olduğu düşünülen sözcüğün yan yana geldiği diğer sözcüklerle olan durumuna bakılmalıdır. Örneğin; renk bakımından aynı göndergeye sahip olan *kara* ve

siyah sözcükleri eşanlamlı sözcükler sayılır. Ancak “baht” ve “gün” sözcükleri söz konusu olduğunda yalnızca *kara* sözcüğü kullanılabilir. Dolayısıyla eşdizimlilik ölçüt alındığında iki sözcüğün tam bir eşanlamlılığa sahip olmadığı görülür.

Cruse da eşanlamlılığı derecelendirilebilir olarak nitelendirir. Buna göre, bazı eşanlamlı sözcük çiftleri diğer eşanlamlılara göre “daha eşanlamlıdır” (1986: 265). Eşanlamlılığı “tam” (*absolute synonymy*), “bilişsel” (*cognitive synonymy*) ve “yakın” eşanlamlılık (*plesionymy*) biçiminde üçe ayırır. Tam eşanlamlılıkla ilgili tam anlamıyla eşanlamlı çiftlerin bulunamayacağı konusunda diğer dilbilimcilerle ortak görüşe sahip olan Cruse, bilişsel eşanlamlılığı da “Eğer X ve Y sentaktik olarak özdeşse, ve X’i içeren bir cümle X yerine Y’yi yerleştirdiğimiz diğer cümleyle eşdeğer doğruluk koşullarına (*truth-conditional*) sahipse X ve Y eşanlamlıdır.” biçiminde açıklar (1986: 88). Üçüncü olarak Cruse’un *plesionymy*, Lyons’ın *near-synonymy* adını verdiği yakın eşanlamlılık ise eşanlamlılık derecesi bakımından tam ve bilişsel eşanlamlılardan tamamen ayrılır. Anlamca birbirlerine benzer ama birbirleriyle aynı olmayan leksikal birimlerdir. Yakın eşanlamlılar her durumda yer değiştiremez. Aralarında az da olsa anlamsal farklılıklar bulunur. Bu nedenle yakın eşanlamlılar arasındaki sınırları belirlemek ve onları bilişsel eşanlamlılardan ayırmak zordur. Örneğin, Türkçedeki *küsmek*, *kırılmak*, *gücenmek*, *darılmak* ifadeleri yakın eşanlamlı olarak değerlendirilebilir. Bu sözcükler arasında az da olsa anlam farklılıkları bulunduğu gibi yakın eşanlamlılar aynı zamanda altanamlılık ilişkisini de içerir (bk. Cruse 1986: 285-289).

Leech, eşanlamlılığı çokanamlılık ile birlikte biçim ve anlam arasındaki bir ilişki olarak değerlendirir ve eşanlamlılığı “aynı anlama sahip birden fazla biçim” şeklinde tanımlar. Eşanlamlılığı sözcüklerin çokanamlılık taşımasıyla bağdaştırarak farklı anlam türlerinin eşanlamlılık ilişkisinde önemli rol oynadığını belirtir. Buna göre sözcüklerin temel (kavramsal) anlamları ile diğer anlam türleri arasında ortaya çıkan

eşanlamlılar vardır. Ona göre eğer eşanlamlılığı iletişim değerinin tam bir eşiti olarak anlarsak bu durumun aksini ispat edecek bir örnek bulmak zordur. Fakat kavramsal anlamın eşdeğerliği için eşanlamlılık terimini sınırlama konusunda uygun koşullar vardır, bu amaçla kavramsal eşanlamlıları onların stilistik varyantlarına göre karşılaştırabiliriz. İngilizcede “at” kavramı için kullanılan *steed* (şiir dili), *horse* (standart dil), *nag* (argo), *gee-gee* (çocuk dili) ya da “ev” kavramı için kullanılan *domicile* (resmî dil), *residence* (resmî dil), *abode* (şiir dili), *home* (standart dil) sözcükleri stilistik olarak farklı olmakla birlikte kavramla ilgili eşanlamlılar olarak düşünülebilir. Ancak stilistik boyut eşanlamlı ifadeleri ayırt etmede özellikle önemlidir. Dolayısıyla bir dilde hem kavramsal hem de stilistik anlam bakımından aynı anlama sahip olan sözcükler bulmak zordur. Bu durum dilbilimcilerin paylaştığı “Tam eşanlamlılık yoktur” görüşünün de ortaya çıkma sebebidir (Leech 1981: 14-15, 94).

Sözcüklerin eşanlamlılık ilişkileri ve sözlük tanımları arasında doğrudan bir ilgi bulunmaktadır. Çalışmanın önceki bölümünde bahsedildiği gibi eşanlamlılık bazı sözlükbirimler için bir tanımlama türü olarak kullanılır⁹¹ (bk. “Eşanlamlılarla Tanımlama” Bölümü). Bu yöntem, basitçe ifade edersek eşanlamlı olarak kabul edilen sözcüklerin birbiriyle tanımlanmasıdır. Maddebaşı olarak verilen sözcüğün anlamı eşanlamlısı ya da eşanlamlılarıyla gösterilir. Yukarıda verilen örnekler dışında bu yöntem, bazı sözlüklerde kimi zaman “bakınız” anlamında bir kısaltma veya işaretle çapraz gönderim olarak da kullanılır. Bu durumlarda gönderimde bulunulan diğer maddebaşı altında sözcüğün eşanlamlısıyla birlikte daha ayrıntılı bir tanımı da verilir. *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*’ten alınan aşağıdaki tanımları inceleyelim:

âlem: Dünya, cihan, varlık, acun, evren

kozmos: bk.⁹² evren, acun

⁹¹ Bu tanımlama yöntemi ilgili bölümde ayrıntılarıyla verildiği için burada tekrar değinilmemiştir.

⁹² Sözlükte bk. kısaltması yerine özel bir işaret kullanılmıştır.

acun: Düzenli ve uyumlu bir bütün olarak düşünölen evren [Osm. kainat; İng. ve Fr. cosmos] **Eşanl.** Kozmos

TS'de maddebaşı sözcüklerin tanımlarında bazen sadece eşanlamlılık yönteminden sıklıkla da analitik yöntemle birlikte eşanlamlılardan yararlanır. Bunun dışında özellikle kullanım sıklığı bakımından yaygın olmayan, genellikle yabancı dillerden Türkçeye geçmiş maddebaşı sözcüklerde tanım yerine eşanlamlı sözcük verilmiş, bir anlamda ilgili sözcüğe gönderme yapılmış, daha sonra eşanlamlı sözcük maddebaşında ayrıntılı olarak tanımlanmıştır:

halaskâr: *Ar. esk.* Kurtarıcı

kurtarıcı: Kendi hayatını tehlikeye atarak bir kimseyi, bir topluluğu güç bir durumdan veya yok olmaktan kurtaran kimse, halaskâr

karağı (II): *halk.* Tavukkarası

tavukkarası: *tıp* Gece körlüğü

fermejüp: Fr. Çıtçıt

çıtçıt: Üzerinde dikili buldukları şeyin iki kenarını üst üste getirerek birleştirmeye ve tutturmaya yarayan, iki parçadan yapılmış metal nesne, fermejüp, kopça

Bu yöntemin tutarlılığı yoktur. Bazı sözlüklerde maddebaşı sözcüğün altında bütün alternatif terimler (eşanlamlılar) sıralanır ve her birinin tanımı ilk maddeye gönderme yapılarak verilirken bir kısım sözlükte de maddebaşı sözcük altında eşanlamlılar verilmez, ayrı maddelerde eşanlamlılar, birbiriyle bağlantısı kurulmadan, asıl maddebaşıyla tanımlanır. Eşanlamlı sözcükleri sözlükte belirtmek, ilgili maddelerle bağlantısını kurmak önemlidir (Jackson 2002: 97). Bu açıdan bakıldığında *Türkçe*

Sözlük'te birbirleriyle tanımlanan ya da gönderimde bulunulan sözcüklerin anlamlarının örtüşmediği görülür. Bu sorunla ilgili olarak Doğan (2011), sözlüklerin hazırlanışında eşanlamlılıktan yararlanılarak sözlükbirimlerin eşanlamlılık dereceleri bakımından tanımlanmaları ve sınıflandırılmaları gerektiğini belirterek sözcüklerin eşanlamlılık analizlerinin yapılması ve sözlüklerde bir sözlüksel unsurun diğer sözlüksel unsurun hangi anlamlarıyla eş anlamlı olduğunun gösterilmesi gerektiğini belirtir (s. 87).

Dilbilimcilerin, sözcükler arasında tam bir eşanlamlılıktan söz edilemeyeceği ancak bilişsel ya da yakın eşanlamlılıktan bahsedilebileceğine dair hemen hemen benzer düşünceleri paylaştıklarını ifade ettik. Palmer'a göre de, pek çok sözcüğün birbirleriyle yakın anlamlı olduğu, yani eşanlamlılığın aslında zayıf ve gevşek bir yönünün bulunduğu bir gerçektir. Aslında eşanlamlılık açısından sözlüklerin büyük ölçüde yararlandığı en önemli özellik de budur. Sözlükler, genel olarak sözcükler ve onların eşanlamlıları arasındaki veya eşanlamlıların kendileri arasındaki ilişkiler hakkında çok az bilgi verirler (2001: 79-80). Sözlüklerde Palmer'ın bu görüşünü destekleyen pek çok örnek bulmak mümkündür. Sözlükbirimlerin tanımlanmasında sıklıkla yararlanan, görece kolay bir yöntem olması bakımından tercih edilen eşanlamlılık tanımladığı her maddebaşı için gerçek bir eş anlamlı karşılığı mı vermektedir? Mesela aşağıdaki tanımlara göre *genç* sözcüğü "taze", "toy", "dinç", "yeni" sözcüklerinin hepsiyle eş anlamlıdır. Aynı şekilde *kapalı* sözcüğü "gizli", "bulutlu"; *açık* sözcüğü ise "engelsiz", "serbest", "çıplak", "boş" sözcükleriyle eş anlamlı olmalıdır. Oysa bu sözcükler yalnızca belli bağlamlarda ortaya çıkabilen, eşdizimlilik sonucu eşanlamlılık kazanmış sözcüklerdir:

genç: ".....3. Gençlikteki özelliklerini koruyan, dinç. 4. Zihin bakımından yeterince gelişmemiş, toy"

taze: ".....4. Yeni, zamanı geçmemiş. 5. Genç kadın"

açık: ".....2. Engelsiz, serbest. 3. Örtüsüz, çıplak. 4. Boş."

kapalı: “.....6. Gizli, saklı.....8. Bulutlu, karanlık (hava)”

3.4.3. Zıtanlamlılık ve Tanım

Zıtanlamlılık (*antonymy*)⁹³, eşanlamlılığa göre sınırları daha net ve tam çizilebilen bir anlam ilişkisidir. Zıtanlamlılık, iki leksikal birim arasındaki “anlam zıtlığı” olarak basitçe tanımlanabilir. Sapir, zıtanlamalı sözcüklerin derecelenebilirlik yönünden ele alınması gerektiğini ileri sürer. Yani *büyük-küçük*, *güzel-çirkin*, *hızlı-yavaş* gibi sıfatlar arasındaki ortak özellik daha büyük, daha güzel, daha hızlı vb. şekilde hepsinin derecelendirilebilir olmasıdır (Palmer 2001: 97). Bu derecelendirme sıfatlar arasında bir karşılaştırma yaparak anlamlar arasında bir karşıtlık ilişkisi kurar. X, Y’den daha büyükse Y, X’den daha az büyüktür, yani bu derecelendirmede X büyük, Y küçüktür. Altanlamlılığın isimler arasında daha sık görülmesi gibi zıtanlamlılık ilişkisi de daha çok sıfatlarla ilgilidir. Ancak diğer sözcük türlerinde de zıtanlamlılık görülebilir: *başlamak-bitirmek* fiilleri, *üst-alt* isimleri, *aşağı-yukarı* zarfları gibi.

Derecelendirilebilir sıfatlarda olduğu gibi sözcükler “azlık/çokluk” ilişkisi içinde bulunabilir: *dar* ve *geniş*. (daha dar, daha az dar ya da daha geniş olabilir). Bazı zıtlıklarda ise “ikisinden biri” ilişkisi görülür: *kazanmak* ve *kaybetmek* gibi. Bir kişi ya kazanır ya kaybeder, biri gerçekleşmediğinde diğeri gerçekleşmiş olur. Zıtanlamlılığın bir başka örneğinde ise karşılıklı olarak birbirini gerektirme durumu söz konusudur: *satın almak-satmak* gibi. Eğer X, Y’ye bazı şeyler satıyorsa, o zaman Y de X’den onları satın alıyor demektir.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi zıtanlamlılık farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle zıtlık ilişkisinin farklı yönlerle ele alınması gereken

---

⁹³ Zıtanlamlılıkla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Lyons (1977, 1983), Cruse (1986), Palmer (1976, 2001).

birkaç türü vardır: Tamamlayıcı zıtlık (*complementary antonymy*), kutupsal zıtlık (*polar antonymy*), yön gösteren zıtlık (*directional antonymy*) ve ilişkisel zıtlık/karşıtsallık (*converseness*). Bu zıtlık türlerini kısaca açıklayacak olursak;

Tamamlayıcı zıtlık; “Eğer bir şey X değilse o zaman Y’dir.” biçiminde formüle edilebilir. Bu tür zıtlıklar karşılaştırma ya da üstünlük derecelerine sahip olmayan sıfatlardır. Bir kişi “biraz canlı” ya da “daha çok ölü” olamaz. Yani *canlı-ölü* sözcük çifti tamamlayıcı zıtlık içindedir (Atkins ve Rundell 2008: 141). Benzer şekilde *kadın-erkek* sözcükleri de “daha kadın”, “daha erkek” biçiminde bir derecelendirmeye sahip değildir.

Kutupsal zıtlık; tamamlayıcı zıtlıkta olduğu gibi “X değilse Y’dir.” kuralına dayanır. Bu yönüyle tamamlayıcı zıtlığa benzemekle birlikte aralarında derecelendirilebilir olmaları dolayısıyla farklılık vardır (Atkins ve Rundell 2008: 142). Örneğin; *iyi-kötü*, *az-çok*, *yumuşak-sert* sözcük çiftleri “daha iyi”, “daha kötü”; “daha yumuşak”, “daha sert” şeklinde iki uç noktanın arasında derecelendirmeye izin verir. Bu durumda tamamlayıcı zıtlıktan farklı olarak, derecelendirmeyi kabul eden bu tür zıtanlamlılar arasında “bağdaşmazlık”⁹⁴ bulunmaz. Yani “Bir şey X değilse, kesinlikle Y’dir.” denilemez. Çünkü ikisinin arasında olma olasılığı da mevcuttur. Örneğin; *bir şey geniş değilse, kesinlikle dardır* diyemeyiz. Ne geniş ne dar olma olasılığı bulunmaktadır (Palmer 2001: 99-100). Bazı araştırmacılara göre kutupsal zıtlıklar arasında tam anlamıyla bir karşıtlık ilişkisi vardır. Bu türden zıtanlamlı sözcüklerin derecelenme kabul etmesi nedeniyle “dereceli karşıtlıklar” da ortaya çıkabilir: *soğuk-ılık-sıcak*, *küçük-orta-büyük* vb.

---

⁹⁴Bağdaşmazlık (*incompatibility*): “Sözcükler arasındaki anlam ilişkilerinde bir dizideki bir ögenin seçiminin öteki öğeleri dışarıda bırakması, onları kapsam dışında bırakması ile ilgili özellik.” (İmer vd. 2011: 38). Renk terimleri bağdaşmazlığa iyi bir örnektir. Örneğin, “Araba kırmızıdır.” demek “Araba yeşil ya da mavidir.” demeyi dışlar (Crystal 2008: 240).

Yön gösteren zıtlıklar, yön bakımından bazı zıt pozisyonları, birbiriyle birlikte kullanılan, birbirini tamamlayan ifadeleri, taban tabana zıtlıkları içine alır (Atkins ve Rundell 2008: 142-143). Bazı kaynaklarda tamamlayıcı zıtlıklar ya da kutupsal zıtlıklar içerisinde de değerlendirilir. Yön bakımından *doğu-batı*, *aşağı-yukarı*, *kuzey-güney*; tamamlayıcılar için *kadın-erkek*, *gece-gündüz*; taban tabana zıtlık için *üst-alt*, *başlangıç-bitiş* vb. örnekler verilebilir. Kimi kaynaklarda yönler ve mekanlarla ilgili sözcükler ilişkişel zıtlığın farklı türleri olarak verilir (bk. Palmer 2001: 101).

İlişkişel zıtlık/karşıtsallık, aynı kavramla ilgili olan zıtlıkları ifade eder. Bu tür sözcükler arasında belirli bir anlamsal simetri bulunur. Daha çok isimler ve fiiller arasında ilişkişel zıtlıklar ortaya çıkar. Örneğin; “Ayşe, Ali’nin öğretmeniye o zaman Ali, Ayşe’nin öğrencisidir.” biçiminde formüle ettiğimizde *öğretmen-öğrenci* sözcükleri kavramlar arasındaki ilişki dolayısıyla karşıt sözcüklerdir. Fiil türünde sözcüklerde de simetrik bir ilişki söz konusudur: *almak-vermek* (“Ali, Ayşe’ye kitap veriyorsa, Ayşe de Ali’den kitap alıyordur.”). Benzer şekilde *yenmek-yenilmek* fiillerini de ilişkişel zıtlığa örnek verebiliriz: “A, B’yi yeniyorsa o zaman B, A’ya yeniliyordur.” Dilbilgisel bakımdan *yenil-* fiilinin edilgenlik eki taşımakla birlikte yeni bir anlam kazanarak “kaybetmek” anlamında *yen-* fiilinin zıtanlamlısı durumuna gelmiştir. Palmer, gramatikal açıdan bu türden etken ve edilgen fiil çiftleri arasında da ilişkişel bir zıtlık ilişkisinden söz edilebileceğini belirtir (2001: 101). Mesela ilişkişel zıtlık formülü uygulandığında *açmak-açılmak* fiilleri için “Ali, kapıyı açtıysa o zaman kapı Ali tarafından açılmıştır.” biçiminde bir simetrik ilişki elde edilebilir. Ancak bu durum biraz daha zorlama bir simetrik yapıyla ortaya çıkıyor görünmektedir.

Yukarıda genel bir sınıflandırmasını verdiğimiz zıtlıklar araştırmacılarca farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuş ve tanımlanmıştır. Bunlardan biri de Lyons (1977)’in zıtlık anlayışıdır. Lyons zıtlığı en geniş manasıyla ele alır ve *oppositeness* “zıtlık” başlığı altında a) “Tamamlayıcılık” (*complementarity*) *kadın/erkek* b) “Zıtanlamlılık”

(*antonymy*) iyi/kötü ve c) “Karşıtlık” (*converseness*) satın almak/satmak olmak üzere zıtanamlılığı üçe ayırır.

Zıtanamlılığı Cruse da üç alt gruba ayırır. İlk grupta, genellikle nötr ve nesnel olarak betimleyici olan “kutupsal zıtlıklar” (*polar antonyms*) yer alır. Çoğunlukla uzunluk, ağırlık, mesafe gibi ölçülebilir niteliklerle ilgilidir: *uzun/kısa, hafif/ağır* vb. İkinci grubu genellikle terimlerden birinin olumlu, diğerinin olumsuz, hoş karşılanmayan bir durumu, niteliği yansıttığı “örtüşen zıtlıklar” (*overlapping antonyms*) oluşturur: *iyi/kötü, temiz/kirli* vb. Üçüncü grup ise nesnel değil, öznel değerlendirmeleri ya da öznel duygu ve ifadeleri gösteren “eşdeğerli zıtlıklar”dır (*equipollent antonyms*): *mutlu/üzgün, hoş/nahoş* vb. zıtlıklar bu gruba girer (1986: 208).

Zıtanamlılıarı oluşturan bir başka unsur ise olumsuzluk bildiren eklerdir. İngilizcedeki un-, dis-, in- vb. önekler (*appear-disappear, countable-uncountable, formal-informal*) gibi Türkçede de özellikle –sız eki ve Farsçadan geçen nâ- ve bî- önekli biçimler “biçimsel karşıtlıklar”ı oluşturur: *gerekli-gereksiz, eşitlik-eşitsizlik, tamam-natamam, çare-biçare* vb.

Sözlük tanımlarında ise sözcükler arasındaki zıtlık ilişkisinden analitik yöntemle tanımlanamayan sözlükbirimler söz konusu olduğunda yararlanılır. Özellikle zarfların ve sıfatların tanımlanmasında tamamlayıcı ve kutupsal zıtlıklar sözlük yazarlarına kolaylık sağlar. Zıtlık anlam ilişkisi sözlüklerde “.....olmayan” veya “.....karşıtı” ifadeleriyle tanımlamada yer alır:

kapalı: Kapanmış olan, açılmamış, açık karşıtı

dar (D): İçine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan, geniş ve bol karşıtı

kötü: İstenilen, beğenilen nitelikte olmayan, hoşla gitmeyen, fena, iyi karşıtı

Bazen de zıtanlamalı sözcük daha açık bir şekilde gösterilebilir. Bazı sözlüklerde “.....nın karşıtı (*the opposite of*)” ifadesiyle zıtanlamalılar verilir, fakat bu durum daha çok teknik terimlerle sınırlıdır. Örneğin, *anat-katot*, vb. Bazılarında ise aynı işlevi gören “karşılaştırma (*compare*)” ifadesi kullanılır, fakat bu da yine teknik terimlerle sınırlıdır. Zıtanlamalık, sözlüklerde anlam ilişkilerini iyi bir şekilde vermez (Jackson 2002: 97-98).

3.4.5. Altanlamalık ve Tanım

Altanlamalık (*hyponymy*)⁹⁵, daha genel bir anlama sahip üst kavram (*superordinate*) ile diğer sözcükler arasındaki hiyerarşik ilişkileri gösterir. Altanlamalık, bir “tür ilişkisi”dir. Bu ilişki, “Eğer X bir hiponim ise Y bir üst kavramdır (*superordinate*)” biçiminde kısaca özetlenebilir. Örneğin, gül, karanfil ve papatya çiçek türleridir. Yani en genel anlamıyla çiçek üst kavram; gül, karanfil ve papatya ise daha özel anlamlarıyla çiçeğin hiponimleridir. Bir başka deyişle “Eğer *gül* bir hiponim ise *çiçek* bir üst kavramdır.” denilebilir. Alt-üst kavram ilişkisinde üst kavram alt kavramı her zaman içerir. Altanlamalık ilişkisinde kabul edilen temel kural, “X, Y’dir fakat Y sadece X değildir.” biçiminde verilir. Örneğin; *kedi* bir *hayvandır*, fakat *hayvan* (türü) sadece *kedi* değildir. *Hayvan* üst kavramı içinde *kedi*, *köpek*, *kuş*, *balık* vb. hiponimler de yer alır. Hiponimler bazı durumlarda üst kavram da olabilir. Yukarıdaki *kedi* hiponimi; *Van kedisi*, *Ankara kedisi*, *İran kedisi* hiponimlerine sahip bir üst kavramdır (Atkins ve Rundell 2008: 132-133, Jackson 2002: 17).

Lyons, altanlamalılığı geçişli bir ilişki olarak nitelendirir. Eğer “X, Y’nin altanlamı ve Y, Z’nin bir altanlamı ise o zaman X, Z’nin de altanlamı”dır. Örneğin;

---

⁹⁵Altanlamalık ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Lyons (1977, 1983), Cruse (1986), Palmer (1976, 2001).

inek, memeliler sınıfının ve memeliler de hayvan sınıfının alt kavramıdır. Buna göre, inek de hayvan sınıfının bir alt kavramıdır (1977: 292). Üst ve alt kavramlar dillere göre de farklılıklar gösterebilir. Bazı dillerde üst kavramlar bulunurken bazılarında üst kavram bulunmaz, yalnızca alt kavramlar vardır. Başka bir ifadeyle kimi kavramların ait olduğu bir üst kavram bulunmadığını ya da üst kavram içindeki farklı özelliklere sahip varlıkların yeni bir kavram adı oluşturmadığını söyleyebiliriz. Lyons; marangoz, doktor, flüt çalgıcısı, ayakkabıcı vb. çeşitli meslek ve sanatları kapsayan bir üst terimin klasik Yunancada olduğunu, fakat İngilizcede olmadığını belirtir (1983: 408). Huber ise bu durumla ilgili olarak Türkçedeki *tavuk-horoz* ve *çatal-bıçak-kaşık* kavramlarını örnek gösterir. Türkçede *tavuk-horoz* ikilisinin ait olduğu bir üst kavram yoktur. *Kanatlılar* üst kavram olarak alınsa bile bu kavramın kapsamı içinde *ördek*, *kaz*, *kuş* gibi başka alt kavramlar da vardır. Sadece ikisini içine alacak bir üst kavramdan söz edilemez. Aynı şekilde *çatal-bıçak-kaşık* kavramlarının üçünü de ifade edecek bir üst kavram Türkçede yoktur, ancak Almancada vardır⁹⁶ (2008: 163-165). Lyons ve Cruse, bunun gibi dizisel ilişkiyi tamamlayacak uygun bir üst kavramın eksik olması durumunda hemen hemen istenen anlamı verecek kavramları *quasi-relationship* “sözde ilişki” olarak adlandırırlar. Çatal (*fork*)-bıçak (*knife*)-kaşık (*spoon*) sözcükleri için İngilizcede *cutlery* “kesici aletler ya da çatal-bıçak takımı” sözcüğü bir *quasi-superordinate*, *çatal-bıçak-kaşık* da *cutlery* nin *quasi-hyponym*leridir. Çünkü üç kavram da her zaman kesici alet sınıfına girmez, çatal-bıçak için kullanılabilirse de kaşık bu tanımlamanın dışında kalır. Ayrıca çatal-bıçak dışında kesici alet sınıfına girecek başka nesnelere de vardır. Benzer şekilde tatlı (*sweet*)-ekşi (*sour*)-acı (*bitter*) sıfatları da İngilizcede tat (*taste*) sözcüğüyle “sözde” altanamlılık ilişkisi içindedir (Lyons 1977: 299, Cruse 1986: 97).

---

⁹⁶ Almancada *Besteck* sözcüğü *Gabel* “çatal”, *Messer* “bıçak” ve *Löffel* “kaşık” sözcüklerini içine alan bir üst kavramdır (Huber 2008: 165).

Üst kavram ve alt kavram arasındaki ilişkiler, aynı zamanda kavramların kaplamını ve içlemine oluşturur. Kaplam, bir kavramı oluşturan nesnelere kümesi; içlem ise kavramı oluşturan özelliklerdir. Buna göre üst kavram içine aldığı öge sayısı bakımından fazla, ancak özellik sayısı az olan kavramlar, alt kavram ise kaplam açısından sayısı az, ancak özellik sayısı daha çok olan kavramlardır (Huber 2008: 162). Kısaca denilebilir ki kaplama göre bir tanım yaptığımızda üst kavramı, içlemsel özellikleri sıralayarak bir tanım yaptığımızda ise alt kavramı tanımlamış oluruz. Örneğin, *baharat* “Yiyecek ve içeceklere hoş koku ve tat vermek için kullanılan tarçın, karanfil, zencefil, karabiber vb. maddeler” biçiminde tanımlanmış, kavramın kapsamına giren *tarçın*, *karanfil*, *zencefil*, *karabiber* ve benzeri alt kavramları sıralanan bir üst kavramdır. Kavramın özellik sayısı az, ancak kaplamını oluşturan kavramlar fazladır. Bu da baharat kavramının üst kavram niteliği taşıdığını gösterir. Baharat sınıfı içinde bir alt kavram olan *karabiber* ise “1. Karabibergillerin örnek bitkisi olan, zeytinsi, meyvelerin taneleri yuvarlak, yaprakları kalp biçiminde, tırmanıcı bir bitki. 2. Bu bitkinin baharat olarak kullanılan kuru ve siyah tanesi” biçiminde içlemsel özelliklerinin daha fazla olduğu bir tanımla verilmiştir. Ancak bu tanımda sözlükte hiyerarşik ilişkinin gösterilmesi bakımından bir başka problem karşımıza çıkmaktadır. Üst kavram-alt kavram ilişkisini göz önünde bulundurduğumuzda *baharat* kavramının üst kavram olması durumunda *karabiber* alt kavramdır. *Baharat* tanımı içerisinde de bu ilişki gösterilmektedir. Ancak alt kavram olan *karabiber*’in ilk tanımında kavramın daha genel bir kavram olan bitki sınıfı içinde tanımlandığını dolayısıyla üst kavramın *bitki* olduğunu görürüz. *Karabiber*’in üst kavramı olan *baharat* ise ikinci anlamda verilmiştir. *Baharat* tanımında *baharat* üst kavram, *karabiber* (tanesi) alt kavram iken; *karabiber* tanımında *bitki* üst kavram, *karabiber* bitkisi alt kavram olmuş, ikinci tanımda *karabiber* bitkisi üst kavram, baharat olan *karabiber* (tanesi) ise alt kavram olmuştur.

Burada anlam sırası bakımından sözlüğün terim anlamını öncelemesi sebebiyle hiyerarşik ilişkinin değiştiği söylenebilir.

Altanlamlılık ilişkisinden sözlük tanımlarında da sıklıkla yararlanır. Cins (*genus expression*) + ayırt edici özellikler (*differentiae*) modeline dayanan analitik yöntemle tanımlama sözcükler arasındaki altanlamlılık ilişkisiyle doğrudan ilişkilidir (bk. “Analitik Tanımlama” Bölümü). Sözcüğün ait olduğu sınıf içindeki yerini belirlemek ve sınıfın diğer üyelerinden farklılıklarını ortaya koymak aynı zamanda sözcüğün hiyerarşik kavramsal ilişkilerini vermektir. Üst kavram-alt kavram ilişkisi içinde, anlamca birbirine yakın olan sözcükler arasındaki anlam ayrılıklarını da belirlemede önemlidir. Örneğin; *kamyon, araba, otobüs* sözcükleri “taşıt” üst kavramından ya da *kaleme almak, dikte etmek, yazıp çizmek* fiilleri için “yazmak” üst kavramından yararlanılarak, bir başka ifadeyle bu sözcüklerin ait olduğu sınıf belirtilerek analitik yöntemle bir tanım yapılmış olur.

Analitik tanımda yer alan *genus expression*, ideal olarak maddebaşının *superordinate* yani üst kavramı olmalıdır. Uygulamada altanlamlılık ilişkisi isim türünde sözcükler için daha kolay gösterilebilirken sıfat ve zarfları tanımlamada daha zordur. Aşağıdaki örnek tanımlar altanlamlılık ilişkisini gösterir niteliktedir:

kadife: *isim* Yüzeyi belirli uzunlukta bırakılmış ham madde lifleriyle kaplı, parlak, yumuşak kumaş

iri: *sıfat* Olağandan daha hacimli, olağanı aşan büyüklüğü olan, ince karşıtı

yumruklamak: *fiil* Yumrukla vurmak

Maddebaşı olarak verilen *kadife, iri* ve *yumruklamak* sözcükleri sırasıyla “kumaş”, “büyüklük” ve “vurmak” üst kavramlarıyla tanımlanmıştır. Buna göre *kadife, iri* ve *yumruklamak* maddebaşları alt kavramlar (*hyponym*), tanımlamada yer alan “kumaş”, “büyüklük” ve “vurmak” sözcükleri ise bu kavramların üst kavramlarıdır

(*superordinate*). Bu anlam ilişkisi içindeki üst kavramlar analitik yöntemde tanımlanan sözcüğün ait olduğu sınıfı ifade eder.

Altanlamlılık ilişkisinin unsurlarından biri de “eş kavram”lardır (*cohyponyms*)⁹⁷. *Eş kavram* terimi, aynı üst kavrama sahip olan alt kavramların her birini ifade eder. Örneğin; hayvan üst kavramına ait *kedi, köpek, kuş* vb. alt kavramlar, aynı zamanda birbirlerinin eş kavramlarıdır. Eş kavramların temel kuralı, “X ve Y’nin ikisi de Z’dir.” biçiminde ifade edilir: “Gül ve lale, ikisi de çiçektir.” Buna göre *çiçek* üst kavram, *gül* ve *lale* çiçeğin alt kavramları ve birbirlerinin de eş kavramlarıdır. Eş kavramların eski sözlüklerde sıfatların tanımlanmasında sıklıkla kullanıldığı, ancak günümüz sözlüklerinde bu yöntemden özellikle kaçınılmaya çalışıldığı ifade edilir (Atkins ve Rundell 2008: 134). Bu yöntem, düzanlamsal tanımlama (*denotative definitions*) olarak adlandırılan ve sözü edilen kavramlar arası ilişkilere dayanan tanım yöntemlerinden biridir (bk. “Düzanlamsal Tanımlama” Bölümü).

Bir sözlükteki sözcük tanımlarının altanlamlılık ilişkisi bakımından tutarlı olması beklenir. Eğer bir sözlük tanım bakımından tutarlıysa, hiponimler aynı sınıfın terimleriyle ilgili olmalıdır. Örneğin; *gülümsemek, kıkırdamak, kahkaha atmak, sırtmak* maddebaşları gülmek üst kavramının alt kavramları olduğu için sözlükteki tanımlarında “gülmek” sınıfı altında verilmiştir. Sözcükler sırasıyla “hafifçe gülmek”, “kıkır kıkır ses çıkararak gülmek”, yüksek sesle gülmek” ve “dişlerini göstererek, alay eder biçimde gülmek” şeklinde ayırt edici özellikleri belirtilerek tanımlanmıştır. Tanımlarda *gülmek* üst kavramı altında hiyerarşik ilişkinin tutarlı bir şekilde verildiği söylenebilir. Fakat sözlükler bu hususta tutarlılığa her zaman dikkat etmez. Örneğin, *yaylı çalgılar* sınıfının müzik enstrümanları olan *keman, viyola, viyolonsel* ve *kontrbas* yaylı çalgı üst kavramının alt kavramlarını oluşturur. Bu sözcüklerin “yaylı çalgı” veya “yaylı saz” sınıfı içinde ayırt edici özellikleri (boyut, tel, tını, ton, oktav farklılıkları vb.) verilerek

---

⁹⁷ *Co-hyponym*, Türkçede “eşinkavram” terimiyle de karşılanır.

tanımlanması beklenir. *TS*'de ise yalnızca *keman* ve *kontrbas* kavramlarının “yaylı saz” üst kavramıyla ilişkilendirilerek tanımlandığı, *viyolanın* “çalgı”, *viyolonsel* ise “orkestra çalgısı” ile ilişkilendirildiği görülmüştür. Oysa çalgı, yaylı sazı da içine alan daha üst bir kavramı oluşturur. Ayrıca *viyolonsel* için verilen orkestra çalgısı da diğer müzik enstrümanlarını içine alacağından ayrı bir üst kavramdır ve yine diğerleriyle aynı sınıfı oluşturmaz. Dolayısıyla bu tanımlarda hiyerarşik ilişkinin tutarlı bir şekilde verilmediği söylenebilir.

3.4.6. Meronimi ve Tanım

Meronimi (*meronymy*)⁹⁸, altanamlılık (*hyponymy*) gibi sözcükler arasında hiyerarşik bir yapı kuran bir başka anlam ilişkisidir. Meronimi, altanamlılığa benzemekle birlikte daha çok bir “bütün-parça” ilişkisine dayanır. Buna karşılık hiponimi ise bir cins-tür ilişkisidir. Bütün-parça ilişkisi, diğer anlam ilişkilerine göre daha az tanınan ve daha az üzerinde çalışılmış bir anlam ilişkisidir. Bu anlam ilişkisi “X Y'nin parçasıdır.” ya da “Y, X'i içerir.” biçiminde formüleleştirilebilir. Örneğin; “Parmak, elin parçasıdır.” ya da “El, parmağı içerir.” diyebiliriz. Yani bir sözcüğün meronimleri o kavramın bir parçasını temsil eder. Örneğin; *kök* ve *sap*, *çiçek* kavramının parçalarıdır. Yani *kök* ve *sap*, *çiçek* sözcüğünün meronimleridir (Jackson 2002: 18, 98, Atkins ve Rundell 2008: 136).

Bütün-parça ilişkilerinin, çeşitli unsurlar arasında farklı biçimlerde ortaya çıkabildiği görülmüştür. Bu sebeple, meronimi ilişkileri kendi içinde çeşitli türlere ayrılır. Meronimi konusunu farklı yaklaşımlarla değerlendiren araştırmacılar tarafından yapılan tasnifler sonucunda genel olarak meroniminin nesne-parça, grup-öge, bütün-kesit, alan-mekan, süreç-adım, nesne-madde ilişkisini gösteren türlere ayrıldığını

---

⁹⁸ Meronimi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Lyons (1977), Cruse (1986), Iris (1988), Chaffin (1992).

söyleyebiliriz (bk. Tufar 2010). Örneğin, *elin* işlevsel bir parçası olarak *parmaklar* veya *kolun* bir parçası olarak *el* nesne-parça ilişkisini, *orman-ağaç* veya *sınıf-öğrenci* grupe ilişkiyi, *ekmek-dilim* bütün-kesit ilişkisini, *büyüme* süreci içinde *çocukluk* dönemi süreç-adım ilişkisini, *yüz-yanak* veya *çöl-vaha* alan-mekan ilişkisini, nesnenin yapıldığı maddeyi işaret etmesi bakımından *kitap-kağıt* veya *bardak-cam* nesne-madde ilişkisini gösteren meronimik ilişkilerdir.

Sözlük tanımlarında meronimlerin rolüne gelirsek bütün-parça ilişkisi doğrudan bir tanım yöntemiyle ilişkilendirilmese de ilişkinin doğası gereği bütünden bahsetmeden parçasını tanımlamak zordur. *Parmak* sözcüğünü tanımlamak için *el* sözcüğüne, *oda* sözcüğünü tanımlamak için *ev* ya da *bina* sözcüğüne ihtiyaç duyulur. Tam tersi bütünü tanımlarken de bütünü oluşturan parçalardan söz etmek gerekebilir. Bir sınıfın üyelerinden ya da bir bütünün parçasından bahseden bu tür hiyerarşik ilişkiler hem içlemsel hem de kaplamsal tanımlarda karşımıza çıkabilir.

Aşağıdaki örneklerde vücudun bir bölümü olarak nesne-parça ilişkisi içinde *baş-vücut*, *konç-ayakkabı* (veya ayağa giyilen diğer şeyler) ve *sele-bisiklet* meronimleri tanımlanmıştır. Tanımlarda meronimik ilişkiyi gösteren “.....bölümü”, “.....yeri” şeklinde ifadelerden yararlanılmıştır. *Baş* sözcüğü bir yandan vücudun bir parçası olarak tanımlanmakla birlikte, tanımın ilk kısmında yer alan “beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan” ifadesi aynı zamanda bir bütün olarak alan-mekan (*ağız-baş*), nesne-parça (*göz-baş*, *beyin-baş* vb.) ilişkisini de göstermektedir. Tanım açısından içlemsel ve kaplamsal özellikler birlikte verilmiştir denebilir. Son örnekte ise *mahalle* sözcüğünün bütün-kesit ilişkisini gösterecek biçimde tanımlandığını ifade edebiliriz. Bu ilişkide bir bütün içinde eşit özellikteki parçalar söz konusudur. *Şehir-mahalle* ya da *kasaba-mahalle* ilişkisi, tanımda “.....parçalardan her biri” ifadesiyle gösterilmiştir:

baş: İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser

konç: Ayağa giyilen şeylerde ayak bileğinden baldıra doğru olan bölüm

sele: Bisikletin oturulacak yeri

mahalle: Bir şehrin, bir kasabanın, büyükçe bir köyün bölündüğü parçalardan her biri

Bütünü tanımlarken de bütünü oluşturan parçalar tanım içerisinde yer alır. Aşağıda alan-mekan ilişkisini *orman-ağaç* ikilisi, grup-öge ilişkisini de *sendika-işçi* ikilisi göstermektedir:

orman: ağaçlarla örtülü geniş alan

sendika: İşçilerin veya işverenlerin iş, kazanç, toplumsal ve kültürel konular bakımından çıkarlarını korumak ve daha da geliştirmek için aralarında kurdukları birlik

3.4.7. Eşdizimlilik ve Tanım

Sözcükler arasındaki dizisel (paradigmatik) ilişkilerin (eşanlamlılık, zıtanlamlılık, meronimi, altanlamlılık) yanı sıra dizimsel (sentagmatik) ilişkiler de sözcüğün anlamının belirlenmesinde ve sözlükbirimlerin tanımlanmasında önemlidir. Jackson, bir sözcüğün (lexeme) anlam bileşenlerinin gerçek dünyayla ilişkilerini içeren sözlük anlamı, bağlam içinde diğer sözcüklerle ilişkileri ve sözdizimi içinde birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle ilişkilerinden oluştuğunu belirtir (2002: 18). Bu durum sözcüklerin anlam alanlarının; göndergesel anlamları yanında çağrışım, duygu değeri, kullanım vb. özelliklerle sözcüğün eşdizimlilik içinde bulunduğu sözcükler tarafından belirlendiğini gösterir.

Firth'e (1957)⁹⁹ göre ise eşdizimlilik, bir sözcüğün anlamının sadece bir kısmını oluşturmaktadır (aktaran Palmer 2001: 113-114). Eşdizimlilik (*collocation*), bir sözcüğün sıklıkla bir araya geldiği başka bir sözcükle oluşturduğu özel bir *birliktelik* (co-occurrence) ilişkisidir. Örneğin, bir cümledeki *harca-* fiili, sıklıkla ya bir miktar para ya da bir zaman periyoduyla bir araya gelebilen bir sözcüktür.

Son dönemlerde, dilbilimde, eşdizimsel yapılarla ilgili çalışmalar hem sözdizimi hem de anlambilimin konusu olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bir sözcüğün anlamının belirlenmesinde eşdizimsel yapıların da göz önünde bulundurulması gerektiği ve sözcüklerin birlikte kullanımlarının *eşdizimsel anlamı* oluşturduğu dilbilimciler arasında kabul gören bir yaklaşımdır. Leech, anlam türleri içerisinde yer verdiği eşdizimsel anlamı, bir sözcüğün çevresindeki diğer sözcüklerin anlamları dolayısıyla kazandığı çağrışımlardan oluşan anlam olarak tanımlar. Örneğin; *güzel* ve *yakışıklı* sözcükleri kavramsal anlam olarak “iyi görünme” şeklinde tanımlanabilecek ortak bir anlam taşır, ancak bu sözcükler eşdizimli olduğu ya da birlikte kullanıldığı sözcükler dolayısıyla birbirinden ayrılır. “Yakışıklı kadın” veya “güzel kadın” ifadeleri iki sıfatın eşdizimlilik ilişkileri nedeniyle anlamsal açıdan farklılık gösterir (1981: 17). Burada iki sözcüğün anlam farklılığını ortaya çıkaran özellikle *yakışıklı* sözcüğünün “erkek, çocuk, adam vb.” sözcüklerle kurduğu eşdizimlilik yapısıdır. *güzel* sözcüğü Türkçede *yakışıklı* sözcüğünün aksine sadece dişil varlıklar için kullanılan bir sözcük değildir. Kavramsal anlamı “güzel bir yemek”, “güzel kitap”, “güzel film” vb. örneklerde görüldüğü gibi daha geniş bir kullanım alanıyla ortaya çıkar. Dolayısıyla *yakışıklı* sıfatının anlamının eşdizimlilikten kaynaklandığı söylenebilir. *Türkçe Sözlük*'te *yakışıklı* maddesinde verilen “güzel, gösterişli (erkek)” tanımı da eşdizimsel anlamı kanıtlar niteliktedir.

Bir sözcüğün anlamı ve kullanımının tam olarak ortaya konulabilmesi için eşdizimlilik göz önünde bulundurulması gereken en önemli anlam bileşenlerinden

---

⁹⁹ Firth, J.R. (1957). *Papers in Linguistics 1934-1951*. London: Oxford University Press.

biridir. Sözlükbilimde eşdizimlilik sözlükbirimlerin tanımlanmasında, sözcüğün anlam alanının belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Bu nedenle eşdizimlilik sözlükleri dışında genel sözlüklerde de sözcüklerin eşdizimlilik ilişkisinden kaynaklanan anlam çerçevelerine dikkat edilmesi gerekir.

Sözlüklerde yer alan tanımlara sözcüklerin eşdizimsel ilişkileri açısından bakıldığında *Türkçe Sözlük*'te bu tür yapıların göz ardı edildiği görülür (bk. Doğan 2015). Tanım yaparken eşdizimlilik bilgisinin dikkate alınmaması tanımlanan sözcüğün anlamının eksik, yetersiz ve yanlış olmasına yol açmaktadır. *Türkçe Sözlük*'te eşdizimlilik bilgisinin verilmesinde belirli bir yöntemin olmadığı; eşdizimlilik sonucu ortaya çıkan anlamların -birlikte kullanıldığı sözcük parantez içinde verilerek eşanlamlısıyla tanımlandığı, bazı durumlarda eşdizimliliğin yalnızca örnek cümleler içinde verildiği ya da çoğu kez eşdizimsel ilişkinin herhangi bir şekilde belirtilmediği gözlemlenmiştir. Bu nedenle tanımların anlaşılabilirliğinin azaldığı görülür. Doğan'ın *Türkçe Sözlük*'teki fiisel eşdizimlilik ile ilgili verdiği örneklerde de bu durum açıkça görülmektedir. Örneğin; *vurmak* fiilinin *Türkçe Sözlük*'teki anlamlarından biri “takmak, koymak, bağlamak” şeklinde tanımlanmıştır. Ancak fiilin bu anlamı eşdizimsel düzeyde *kelepçe, zincir ve pranga* gibi sınırlı sayıdaki sözcükle birlikteliği durumunda söz konusu olabilmektedir. Ancak fiilin bu anlamıyla ilgili eşdizimsel bilgi hiçbir şekilde açıklanmamış, okuyucunun sezgilerine bırakılmıştır (2015: 80).

İngilizce sözlüklerde eşdizimlilik ya da sözcüğün sınırlılıkları genellikle tanımdan önce parantez içinde, “of” ya da “especially of” ifadeleriyle verilir. Örneğin; İng. *teem* “çok olmak” sözlükbiriminin tanımında bu yöntem kullanılmıştır:

teem: (of water, especially rain) pour down; fall heavily (Jackson 2002: 99).

Türkçede, yukarıda belirtildiği gibi, sözlük tanımlarında eşdizimlilik ilişkisi belli bir yöntemle gösterilmemekle birlikte bazı tanımlarda “genellikle, özellikle” ya da

“için” ifadeleriyle verilir. Örneğin, *Türkçe Sözlük*’ün önceki baskılarında (1998) *kabak* sözcüğünün beşinci anlamı “(kavun, karpuz için) ham, tatsız” ve yedinci anlamı “(taşıtlar için) tırtılları aşınarak yüzeyi düzleşmiş olan” şeklinde “için” sözcüğünden yararlanılarak parantez içinde birlikte kullanıldığı sözcüklerle anlamı verilmiştir. Ancak bu yöntemin daha sonraki baskılarda değiştirildiği, *GTS*’de sözcüğün ilgili anlamlarının “ham, tatsız (kavun, karpuz)” ve “dişleri aşınarak yüzeyi düzleşmiş olan (taşıtlar için)” biçiminde tanımlandığı görülür. Eşdizimli sözcüklerin gösteriminde “için” sözcüğü tanımdan çıkarılmış, yalnızca sözcükler parantez içinde verilmiştir. Ancak bu yöntem eşdizimliliğin sözlükte verilmesi bakımından tutarlılık göstermez. *TS*’nin (1998) eski baskısı ve *GTS*’deki *kabaklaşmak* maddesinin ikinci anlamı, sırasıyla, “(taşıtlar için) tırtılları aşınarak yüzeyi düz bir duruma gelmek” ve “taşıtlar için, dişleri aşınarak yüzeyi düz bir duruma gelmek” biçiminde tanımlanmıştır. Sözcüğün eşdizimliliği *kabak* maddesinde olduğu gibi tanım sonunda, parantez içinde verilmemiş, bu kez tanımın içine dâhil edilmiştir.

Özetle, sözlüklerde anlamın yansıtılması tanımlama ötesine giden bir durumdur; eş yazımlı sözcüklerin ayrımı, kavramların tanımlanması ve sıralanması, anlam ilişkilerinin katkısı, eşdizimlilik bilgisinin eklenmesi, deyimlerin ve diğer kalıplaşmış ifadelerin göz önüne alınmasını içerir (Jackson 2002: 100).

4. BÖLÜM

SÖZLÜKBİRİMLERİN TANIMLANMASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Çalışmanın önceki bölümlerinde, tek dilli genel amaçlı sözlüklerde tanım konusu sözlükbilimsel yaklaşımlar çerçevesinde kuramsal olarak ele alındı. Bu bölümde ise yukarıda sözü edilen teorik bilgilerin Türkçe tek dilli genel sözlüklerdeki tanımlamalarda uygulanıp uygulanmadığı test edilecektir. Türkçe genel sözlüklerde nasıl bir tanımlama yönteminin uygulandığı, tanımlama ilkeleri ve tanımlama yöntemleriyle ilgili olarak ortaya konulan teorilerden yararlanılıp yararlanılmadığı veya hangi ölçüde yararlanıldığı sözlüklerden alınan tanım örnekleri üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Örnek maddelerin seçiminde öncelikle TDK *Türkçe Sözlük* (2011) ve ağ ortamındaki *Güncel Türkçe Sözlük*'ten yararlanılmış, aynı sözcük ya da konuyla ilgili olarak karşılaştırma yapılmak istendiğinde farklı sözlüklere de başvurulmuştur. Örnekler rastgele seçilmekle birlikte mümkün olduğu kadar farklı sorunları yansıttığı düşünülen sözlük maddelerinin seçilmesine dikkat edilmiştir. Kimi durumda aynı sözlük maddesi içinde birden fazla sorun tespit edilmişse de yalnızca bir yönüyle öne çıkarılarak ilgili başlık altında değerlendirilmiştir. Seçilen örnek sözlük maddesinin yazımında, pratik olması açısından, genellikle tespit edilen sorunla ilgili olan anlam ve tanım bölümü alınmış, gerekli görüldüğü durumlarda ise sözlük maddesinin tümü (tüm anlamlar, örnekler, etiketler vb.) gösterilmiştir.

İncelenen örnek maddelerden hareketle, Türkçe sözlüklerde sözlükbirimlerin tanımlanmasıyla ilgili olarak tespit edilebilen belli başlı yöntem sorunlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Sözcüğün kavram/anlam alanının iyi tespit edilememesi,

- Sözcüğün türünün göz ardı edilmesi,
- Anlam sırasının yanlış verilmesi
- Sözcükler arasındaki anlam ilişkilerinin göz ardı edilmesi,
- Eşdizimlilikle ortaya çıkan anlamların tanımlanması,
- Tanımlama yönteminin uygun olmaması,
- Sıfatlar, fiiller, soyut sözcükler, fiil isimleri gibi sözcüğün türü veya yapısı nedeniyle tanımlanması zor sözcüklerin ortaya çıkardığı sorunlar vb.

Tanımlamada karşılaşılan bu ve benzeri sorunlar, aşağıda sözlüklerden alınan maddelerle örneklendirilmiş ve sorunlara dair bazı çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır.

a. Fiil türündeki sözlükbirimlerin tanımlanması:

Çalışmanın önceki bölümlerinde, maddebaşı sözcüğün tanımı ile sözcüğün türü arasındaki ilişki, tanımlamada sözcüğün leksikal kategorisi bakımından ortaya çıkan farklı yöntem ve yaklaşımlar değerlendirilmişti. Burada ise fiil türündeki sözlükbirimlerin Türkçe sözlük uygulamalarında nasıl tanımlandığı, verilen teorik bilgilerle mevcut tanımların hangi ölçüde örtüştüğü ve fiillerin tanımlanmasında en çok hangi sorunlarla karşılaşıldığı ortaya konulmaya ve sorunların çözümleri tartışılmaya çalışılacaktır.

Türkçe sözlüklerde fiillerle ilgili olarak ortaya çıkan sorunlardan biri, çatı ekli yapıların maddebaşı olarak sözlükte ne ölçüde yer alacağı, bir diğeri ise bu yapıların nasıl tanımlanacağı meselesidir. Çatı ekiyle türemiş fiillerin sözlükbirim olup olmama noktasında ortaya çıkan sorun, bu eklerin türetkenliğinin yüksek olmasıyla ilgilidir. Fiiller için bu ekleri alacağı öngörülen, olası tüm biçimlerin sözlüğe alınıp alınmayacağı

konusunda farklı görüşler vardır (bk. Dursun 2018: 129-130). Burada asıl üzerinde durmak istediğimiz nokta ise bu tür yapıların tanımlanması konusudur. *TS*'de bu yapılarda, öncelikle, ilk anlam olarak ilgili ekin gramatikal işlevini gösteren basmakalıp bir tanımlama yapıldıktan sonra, fiilin kazandığı yeni anlamlar (çağrışım anlamı, mecaz anlam) analitik, eşanlamlılık gibi diğer tanım yöntemleriyle verilir. *MBTS*'de ise ettirgen, edilgen vb. yapıları türemiş fiillerin tanımlanmasında “.....işi yapılmak”, “.....işini başkasına yaptırmak” gibi klişe ifadelerden kaçınılarak mümkün olduğunca anlamın açıklanmasına (paraphrase) önem verildiği belirtilmiştir (MBTS 2010: X).

atlatmak: 1. Atlama işini yaptırmak. 2. Basında başka ilgililerden önce bir haberin yayımlanmasını sağlamak. 3. Kötü bir durumu geçiştirmek, savmak “*Bana sorarsanız işin en güç tarafını atlattuk.*” 4. Görüşmek, konuşmaktan kaçmak. 5. Savsaklamak. 6. Aldatmak “*Onları da ara sıra atlatanlar bulunur.*”

Yukarıda *atla-* fiilinden –t- ettirgenlik ekiyle türemiş *atlatmak* sözcüğü *TS*'de birden fazla anlamıyla yer almıştır. Sözlükteki ettirgen yapıları diğer fiil maddebaşlarında olduğu gibi ilk anlam fiil tabanı ile ek arasındaki gramatikal ilişkiyi gösterecek biçimde kalıp ifadeyle tanımlanmıştır. Burada *atla-* fiil tabanı ile ettirgenlik eki arasındaki ilişki “atlama işini yaptırmak” tanımıyla ifade edilmiştir. Oysa ettirgenlik sadece “eylemi başkasına yaptırmak” anlamıyla sınırlı değildir. Ettirgen yapıların kattığı anlam değerleri arasında “sağlamak, mecbur etmek, izin vermek, neden olmak vb.” de sayılabilir (bk. Dursun 2008: 89-95). Dolayısıyla bu şekilde verilen tanım işlevi açıklasa da anlam açısından kullanıcıyı tatmin etmez. Çünkü fiilin bu anlamı dolaylı olarak fiil tabanına gönderme yapmaktadır. *Atla-* fiilinin temel anlamı sözlükte “Bir engeli sıçrayarak veya fırlayarak aşmak” biçiminde verilmiştir (bk. *atlamak* örneği, s. 210-211). Dolayısıyla “*Deveye hendek atlatmak*” sözünde geçen *atlat-* fiili “Devenin hendeği atlamasını sağlamak” biçiminde anlamlandırılarak sözlükteki birinci anlamla

ilişkilendirilir. Ettirgenlik işlevi *atla-* fiilinin yalnızca ilk anlamıyla mı ilişkilidir? Kullanıcı *atlat-* fiilinin ilk anlamını *atla-* fiilinin hangi anlamıyla birlikte düşünmelidir? Bu sorulara tüm ettirgen yapılı maddebaşları için tek bir cevap vermek mümkün değildir. Bazı fiillerin yan anlamlarının da ettirgen biçimleri dilde kullanılırken bazı fiillerde her farklı anlamın ettirgenliği yoktur. Örneğin *atlat-* örneğinde 3. sırada verilen “kötü bir durumu geçiştirmek, savmak” anlamı fiilin kazandığı yeni bir anlamdır. *Atla-* fiilinin ettirgen biçimi değildir. Örnek cümle üzerinden değerlendirelim “*Bana sorarsanız işin en güç tarafını atlattık.*” cümlesi “*Bana sorarsanız işin en güç tarafını atladık.*” cümlesiyle tamamen farklıdır. Birinci cümledeki *atlat-* fiili ikinci cümledeki *atla-* fiilinin “atlama işini yaptırmak” anlamındaki türevi değildir, ilk cümlede “Zor durumdan kurtulmak, bununla başa çıkmak”, ikinci cümlede ise “üzerinde durmamak, geçmek” başka bir anlam söz konusudur. Dolayısıyla burada *atlat-* fiilinin 3. anlamı, *atla-* fiilinin herhangi bir anlamının ettirgen biçimi değildir. Tam tersi bir örnek vermek gerekirse *atla-* fiilinin TS’deki 6. anlamı “Sınıfı okumadan geçmek”tir. Bu anlamıyla fiili “*Öğretmeni, Ali’yi başarısından dolayı beşinci sınıfa atlatmış.*” örneğindeki gibi ettirgen yapıda kullandığımızda bu kez fiil tabanının yan anlamlarından biri *atlat-* fiilinin “atlama işini yaptırmak” şeklinde verilen ilk anlamıyla ilişkili olur. *atlat-* fiili yerine cümleye “sınıf atlamasını sağlamak” ifadesini getirdiğimizde de sözdizimsel olarak ettirgenlik ortaya çıkar.

Örnekteki gibi ettirgen yapıdaki fiillerin tanımlanmasında ortaya çıkabilecek anlam bulanıklıklarını gidermek için gramatikal fonksiyon ile fiilin kazandığı metaforik anlamların birbirinden ayrılarak verilmesi önerilebilir. Aynı sorun diğer çatı eklerini almış fiil biçimleri için de söz konusudur. Edilgen, işteş, dönüşlü yapıdaki fiiller de ekin işlevinin kattığı anlam dışında yeni anlamlara sahiptir. Bu nedenle maddebaşı sözcük *atlatmak¹* ve *atlatmak²* biçiminde ikiye ayrılarak ilkinde fiilin gramatikal fonksiyonu, ikincisinde ise diğer anlamlar tanımlanabilir:

*atlatmak*¹: (*atla-* ettirgen biçimi) “atlamasını sağlamak”

*atlatmak*²: 1. Kötü bir durumu geçiştirmek, bu durumdan kurtulmak. 2. Görüşmek, konuşmaktan kaçmak. 3. Basında başka ilgililerden önce bir haberi yayımlamak...vb.

Bir başka sorun ise *atlatmak* maddesindeki anlamların veriliş sırasındır. Sözcüğün ikinci anlamı, belli bir alana ait bir terim/jargon özelliğine sahiptir, dolayısıyla bu anlamın ikinci sırada değil, daha sonraki anlamlarda yer alması daha uygun görünmektedir. Bu anlam fiilin *haber* sözcüğüyle eşdizimli kullanımı sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca 5. anlam olarak verilen “savsaklamak” tanımı yeterince açık değildir. *Atlatmak* sözcüğünün hangi kullanımlarda “savsaklamak” anlamına geldiği örneklendirilmemiş, hangi bağlamlarda eşanlamlı hâle geldiği belirtilmemiştir. Sözcüğün *MBTS*'deki tanımlarında yer alan “ (mec.) Başından savmak, bir bahane bulup kurtulmak” anlamı *TS*'de “savsaklamak” sözcüğüyle ifade edilmek istenen anlamla aynı olmalıdır. Her iki tanım için de anlamı açıklayan bir örneklendirme yapılmaması anlaşılabilirliği düşürmüştür. Bu karşılaştırmaya göre, *TS*'de 4. anlam olarak verilen “Görüşmek, konuşmaktan kaçmak” ile “Savsaklamak” anlamı arasında bir fark yoktur. Bu iki anlam aynı tanım altında birleştirilebilir. *TS*'de bazı fiil tanımlarında aslında aynı anlam alanı içinde yer alması gereken anlamların farklı anlamlar olarak tanımlanması sık karşılaşılan bir sorundur. Fiillerin bağlam içindeki farklı kullanımlarından kaynaklanan başka bir anlam gibi değerlendirilmiştir.

yaptırmak: 1. Yapmasını sağlamak, yapmasına imkân vermek
“*Uzatmayalım, yeni yaptırdığım smokini giydim.*” 2. Satın almak
“*Her ay iki beşbirarada yaptırıyor, karısı Gülsüm'ün kalın boynuna takıyordu.*”

Bir başka ettirgen yapılı fiil örneği de *yaptırmaktır*. Bu maddede dikkati çeken 2. anlamdır. *Yaptırmak* sözcüğünün sözlükte tanımlandığı gibi “satın almak” anlamı var

mıdır? “Yeni bir elbise yaptırdım” cümlesinde de aslında satın almak üzere bir başkası tarafından yapılan bir elbiseden bahsedilir. Tanımın altında verilen örnek cümle de sözcüğün anlamını daha açık hâle getirmede işlevsel değildir. Burada “beşibirarada yaptırmak” kuyumcuya hazırlatmak, sipariş vermek anlamlarında da olabilir. Örnek cümleden yola çıkılarak yorumlamayla yeni bir anlam verilmiş.

dondurmak: 1. Donmasını sağlamak. 2. *mec.* Sabitlemek. 3. *mec.* Hareketsiz hâle getirmek. 4. *mec.* Soğutmak “*Gönlümü dondurdu kimsesizliğim/Yetişir bu yalnız sürüklendiğim*”. 5. *mec.* Bir işin gerektirdiği sorumluluk ve yetkileri geçici bir süre için kullanmamak üzere durdurmak. 6. *mec.* Beklemeye almak “*Nicedir yaşam işlevlerini sınırlamış, kapasitesinin altına inivermiş, madde değişimini dondurmuştu.*”

Yukarıdaki *dondurmak* maddesinde de ilk anlam için verilen “donmasını sağlamak” tanımı, -DXr ettirgenlik ekinin fiile kattığı anlamı yalnızca “sağlamak” ile sınırlandırmıştır. Ancak “*Çocuğu soğuktan dondurdu.*” cümlesinde olduğu gibi ettirgen yapı bağlam içinde farklı anlamlara gelebilir. Burada “Çocuğun donmasını sağlamak” değil, “donmasına neden olmak” anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle ettirgen yapıların temel anlamlarının tanımları yeniden gözden geçirilmelidir. Bunun dışında, mecaz anlamların da, sözcüğün kullanıldığı bağlamlardan hareketle verildiği düşünülebilir. Farklı olduğu düşünülen anlamlar aslında aynı anlam alanı içinde yer almaktadır. Örneğin, 2. ve 3. anlam sırasıyla “sabitlemek” ve “hareketsiz hâle getirmek” biçiminde tanımlanmıştır. Ancak *dondurmak* fiilinin hangi kullanımlarında bu anlamlara sahip olduğu belli değildir. Bu anlamlar için daha açıklayıcı tanımlar yapılması veya mutlaka birer örnek cümleyle aralarındaki anlam farklılığının belirtilmesi gerekirdi. Örneğin; “*Petrol üreticisi ülkeler, petrol fiyatlarını dondurma kararı aldı.*” cümlesinde “fiyatları dondurmak” sözü “fiyatın olduğu gibi kalmasını

sağlamak, sabitlemek” anlamındadır. Dolayısıyla bu iki anlam birlikte düşünülemez mi? Aynı şekilde 5. ve 6. tanımların da ne derece farklı iki anlam taşıdığı veya aralarında nasıl bir anlam farkı olduğu da tartışmalıdır. Anlamların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak örneklendirmeler de yapılmamıştır. 6. tanım için verilen örnek cümle anlamı açıklayıcı işlevsellikten uzaktır. Örnekte yer alan “madde değişimini dondurmak” ifadesiyle ne anlatıldığı yeterince açık değildir. Bunun yerine “*Şehit haberleri çözüm sürecini dondurdu.*” veya “*Fransız biliminsanları TÜBİTAK’la ilişkiyi dondurdu.*” şeklinde ifade edilen cümleler son iki anlamı daha iyi açıklamaktadır. Bu durum, sözlükbirimlerin tanımlanmasında göz önüne alınması gereken örneklendirmelerdeki sorunları da ortaya koymaktadır. Sözlüklerde tanımların altında verilen örnek cümlelerin işlevsel bir nitelik taşıması gerekir. Örneklendirmenin sözcüğün anlamını daha anlaşılır ve açık hâle getirmesi beklenir. Ancak bazı tanımlarda yer alan örnek cümleler bu işlevselliği yerine getirmediği gibi kimi maddebaşlarında anlam, sözcüğün türü, kullanımı vb. bakımlardan hatalı örneklere de rastlanabilmektedir.

Fiillerle ilgili bir başka örnek *TS*’de 19 farklı anlamıyla verilen *girmek* maddesidir (TDK 2011: 947-948). Sözlükte *girmek* fiilinin 17. anlamı “yemek yemek” olarak tanımlanmış, bu anlamı pekiştirecek örnek bir cümle de verilmemiştir. *girmek* sözcüğü “yemek yemek” anlamına gelir mi? Sözcüğün “*Günlerdir midesine iki lokma bir şey girmedi.*” ya da “*Saatlerdir açız, artık midemize iki lokma bir şey girsin.*” vb. bağlamlarda kullanımı bu anlamı ortaya çıkarmış olmalıdır. Burada yemek yeme sonucunda mideye bir şeyler gitmiş olmasıyla nesne-kap ilişki kurularak yemek yeme kavramını algılayış biçimi değişmiştir. Dolayısıyla bir tür aktarmaya (metafor) dayalı bir anlatım vardır. Sözcüklerin aktarmalar, somutlaştırmalar, benzetmeler vb. yollarla yeni anlamlar kazanarak çokanlamlı hâle gelmesi dilin doğal bir sürecidir. Türkçede de aktarmaların pek çok örneği vardır. Özellikle fiillerde tek bir sözcükle ifade ettiğimiz kavramları aktarmalar yoluyla çoğunlukla deyim niteliği kazanmış biçimlerle de ifade

ederiz. Örneğin; *can vermek, vadesi yetmek, nalları dikmek* gibi deyimler de “ölmek” anlamında kullanılır. Ancak bu sözcükler birlikte kullanıldığında -ki deyimler eşdizimliliğin en tipik yapılarıdır- “ölmek” anlamını ifade eder. *Vermek, yetmek* ya da *dikmek* sözcüğü tek başına “ölmek” anlamına gelmez. Aynı şekilde *girmek* fiili de tek başına “yemek yemek” anlamına gelmez. *Mide* sözcüğüyle birlikte kullanıldığında bu anlamı kazanır. Eğer *girmek* sözcüğüne “yemek yemek” anlamını verirsek bağlam içerisinde yerine koyma ilkesine uyması beklenir. *Midesine iki lokma bir şey girmede* cümlesinde *girmek* yerine *yemek* fiili getirilemez: **Midesine iki lokma bir şey yemedi*. Bir başka kanıt da benzer şekilde “yemek yemek” anlamına gelen, ancak genellikle olumsuz biçimleriyle kullanılan diğer sözlükbirimlerin tanımlarıdır. Türkçede “herhangi bir yiyeceği veya içeceği hiç yememek/içmemek” anlamına gelen *ağızına sürmemek, ağızına bir lokma koymamak* deyimlerinde yer alan *sürmek, koymak* sözcüklerinin ya da “*İnadından ağızına bir lokma yemek sokmadı.*” cümlesinde yer alan *sokmak* sözcüğünün sözlükte “yemek yemek” anlamı yoktur. Demek ki bu tür fiiller ancak *ağız, mide, lokma* gibi sözcüklerle birlikte kullanıldığında “yemek” veya “yememek” anlamına gelmektedir. *girmek* örneğinde ise “mideye (bir şey) girmek” biçiminde eşdizimli olan sözcükler deyimleşmemiştir.

Fiillerin tanımlanmasıyla ilgili bir diğer husus, birleşik yapıdaki fiillerle ilgilidir. *TS*'de bir isimle *et-, ol-, eyle-, kal-, yap-* vb. fiillerle kurulan birleşik yapı fiiller bitişik yazılıyorsa maddebaşı yapılmış (*hissetmek, zikretmek* vb.), ayrı yazılıyorsa isim unsurunun altında verilmiştir (*dost olmak, hizmet etmek, namaz kılmak* vb.) (TDK 2011: XXIII). Tanımlanmalarında ise diğer fiillerden farklı bir uygulama görülmemiştir. Türkçede *bil-, ver-, dur-, kal-, gör-, yaz-* vb. fiillerle yapılan tasviri fiiller ise, asıl fiile yardımcı fiilin yüklediği anlama göre bir anlam kazanırlar. Bu nedenle çatı eklerinde olduğu gibi birleşik fiilin anlamı tahmin edilebilir. Örneğin; genellikle *bil-* yardımcı fiili asıl fiile “ihtimal ya da yeterlik”, *ver-* yardımcı fiili “çabukluk, kolaylık” anlamı

katar. Ancak bazı fiiller yeni bir anlam da kazanabilirler (*alıkoymak* gibi). Sözlüklerde bütün tasviri fiiller maddebaşı olarak bulunmaz. *TS*'de *çalışabilmek*, *yatıvermek*, *yapadurmak* varken *getirivermek*, *yatadurmak*, *çalışadurmak* yoktur. –Xp zarf-fiiliyle yapılan birleşik fiiller ise asıl fiilin altında verilmiştir. Örneğin; *didişmek* maddesi altında *didişip durmak*, *kızmak* maddesi altında *kızıp durmak*, *çakılmak* maddesi altında *çakılıp kalmak* vb.

TS'den bazı birleşik fiillerin tanımlarını incelersek –(e)bil- ile kurulmuş birleşik fiillerin “ihtimali bulunmak, imkânı bulunmak” ve “gücü yetmek” kalıplarıyla –(e)bil-fiilinin hem yeterlik hem de ihtimal anlamlarını verecek biçimde tanımlandığı görülür. Ancak sözlükte kimi fiillerde yalnızca ihtimal, kimi fiillerde yalnızca yeterlik kimisinde ise her iki işlevi verecek şekilde tanımlanmıştır. Bağlama göre yardımcı fiilin bu iki işlevi değişiklik gösterebileceğinden uygulamada bir tutarsızlık söz konusudur:

görebilmek: Görme ihtimali veya imkânı bulunmak

okuyabilmek: Okuma ihtimali veya imkânı bulunmak

yazabilmek: 1. Yazma ihtimali veya imkânı bulunmak. 2. Yazma becerisi bulunmak. 3. Yazma gücü bulunmak

Yukarıda verilen örneklerde *gör-*, *oku-* ve *yaz-* fiillerinin yeterlik fiilliyle birlikte kazanmış olduğu anlamlar kalıp ifadelerle tanımlanmıştır. Ancak *gör-* ve *oku-* fiillerinin “Yaptırıldığı göz ameliyatı sonrasında artık görebiliyor.” ve “Ahmet, diğer arkadaşlarından daha hızlı okuyabiliyor.” cümlelerinde yer alan “yapmaya gücü yetme, belli bir yetiye ve beceriye sahip olma” anlamları verilmemiştir. Sözlükte kimi fiiller “gücü bulunmak, becerisi bulunmak” anlamlarıyla tanımlanmamış, yalnızca “ihtimal” anlamıyla alınmıştır. Bu uygulamanın herhangi bir “güç ya da beceri” gerektirmeyen fiiller için (*isteyebilmek* gibi) geçerli olabileceğini düşünsek bile yukarıdaki örneklerde *yaz-* ile *oku-* arasında bu açıdan bir farklılık yoktur. Dolayısıyla bu şekilde birden fazla

gramatikal işlevi olan fiillerin, derlem aracılığıyla her bir işlevinin ayrı ayrı tespit edilmesi ve örneklendirilmesi gerekir.

TS'deki *ver-* yardımcı fiiliyle kurulan birleşik fiillerde “çabuk.....”, “ansızın.....” gibi kalıp ifadelerle, *dur-* yardımcı fiiliyle kurulan birleşik fiillerse “.....sürdürmek” biçiminde tanımlanmıştır. Ancak bazı fiillerde asıl fiilin anlamının değişmediği de görülür. Aşağıdaki örnekler bu açıdan incelenebilir:

açadurmak: Açmayı sürdürmek

yapadurmak: Yapmayı sürdürmek

gidedurmak: Gitmek

yazadurmak: Yazmak

okuyuvermek: Çabucak veya kısa sürede okumak

gidivermek: Ansızın gitmek

kullanıvermek: Kullanmak

uyuyuvermek: 1. Çabucak uyumak. 2. İstemediği hâlde uyuyakalmak

b. Sıfat türündeki sözlükbirimlerin tanımlanması:

Sıfatların tanımlanması ile ilgili yöntemlere önceki bölümde yer verilmişti. Sözü edilen özellikler çerçevesinde burada Türkçe sözlüklerde sıfat türündeki ya da sıfat etiketli sözcüklerin tanımları ve karşılaşılan bazı sorunlar üzerinde durulacaktır.

Bir sözcük tanımlanırken göz önüne alınması gereken en önemli ilkelerden biri, maddebaşı olan sözcüğün türü ile tanımlayıcı sözcüğün türünün aynı olmasıdır. Sıfat türündeki sözcüklerin tanımı da yine bir sıfatla sonlanmalıdır. Bu çerçevede çalışmanın “Leksikal Kategorilere Göre Tanım” bölümünde *TS*'deki sıfatların tanımlanmasıyla

ilgili olarak örnekler değerlendirilmişti. Örneklerden *TS*'de sıfat türündeki sözlükbirimlerin tanımlarında genellikle basmakalıp tanım ifadelerine başvurulduğu söylenebilir. Özellikle -IX ve -sXz isimden isim yapma ekleriyle türemiş sıfatların morfolojik işleve bağlı olarak tanımlanması, bazı maddebaşları için anlamı belirsiz hâle getirir: *akımlı* “akımı olan”- *akımsız* “akımı olmayan”, *edimli* “edimi olan”- *edimsiz* “edimi olmayan”, *efsaneli* “efsanesi olan” – *efsanesiz* “efsanesi olmayan” sözcüklerinde anlam muğlaktır.

Her ne kadar sözlüklerde sık kullanılan bir yöntem olsa da bazı sözcüklerin tanımlanmasında kalıp ifadeler tekdüzelikten kaynaklanan bir anlam sınırlamasına neden olabilir. Oysa bazı sözcükler aynı tür ve yapıda olsa da anlamsal açıdan kullanım ve çağrışım değerlerine göre farklılık gösterebilir. Bu durumda bazen basmakalıp tanım ifadelerinden kaçınmak gerekir. Bu durumla ilgili olarak Uzun (2003), *TS*'de *düzenli* sözcüğünün “düzeni olan, yerli yerinde, kararlı, tertipli, muntazam” şeklindeki tanımını, “Düzenli için verilecek ilk bilgi ‘düzeni olan’ mıdır?” diyerek eleştirmiştir (s. 284). Burada ana dili kullanıcısının *düzenli* sözcüğüyle ilgili temel bilgisi “tertipli, nizamlı, yerli yerinde” olmalıdır. “Düzeni olan” tanımı, sakallı “sakalı olan”, tuzlu “tuzu olan” sözcüklerinde olduğu gibi, -IX ekinin “kendinde bulundurma, bir şeye sahip olma veya bağlı olma” işlevinin sistematik bir tanımlama biçiminde verilmesi sonucunda oluşmuştur. Bu durumda “düzeni olan” ifadesi, *TS*'deki *düzen* sözcüğünün on bir farklı anlamıyla da ilişkilendirilebilir.

Basmakalıp tanımın neden olduğu benzer bir tanımlama sorunu da sözlükteki *zamanlı* sözcüğünde vardır. Türkçede *zamanlı* sözcüğü genellikle sıfat olarak *yarı zamanlı*, *tam zamanlı*, *eş zamanlı*, *kısmi zamanlı* vb. sözcük birlikteliklerinde; zarf olarak da *zamanlı zamansız* ikilemesi içinde kullanılmaktadır. Bunun dışında tek başına

sıfat veya zarf olarak kullanımı yaygın değildir.¹⁰⁰ *Türkçe Sözlük* ise *zamanlı* sözcüğünü öncelikle sıfat türünde bir müzik terimi olarak etiketlemiş ve tanımlamıştır:

zamanlı: “1. sıfat, müzik Zamanı olan Üç zamanlı ölçü. 2. zarf
Uygun bir zamanda”

Yukarıdaki tanımda verilen terim anlamı, temel anlamı verilen diğer sıfatlarla aynı yöntemle tanımlanmış, bu nedenle kullanıcı için yeterince açık ve anlaşılır bir tanım olmamıştır. Tanımı daha iyi açıklaması beklenen örnek de anlamı açıklığa kavuşturmak yerine yalnızca müzikteki kullanımını göstermiştir. Aynı sözcük *MBTS*'de sadece sıfat türünde gösterilmiş ve “uygun zamanda” şeklinde tanımlanmıştır. Ancak bu tanımda da maddebaşı sözcüğün türü (*sıfat*) ve tanımlayıcı sözcüğün türü (*zarf*) bakımından bir çelişki söz konusudur.

Sıfatların tanımlanmasıyla ilgili bir başka sorunlu örnek *TS*'deki *sevinçli* maddesidir. Buradaki problem, sözcüğün iki farklı anlamının “ve” bağlacıyla birleştirilerek tek bir anlam gibi tanımlanmasıdır. Oysa tanımda verilen “sevinci olan” anlamı daha çok bir kişi için kullanılabilirken “sevinç veren” insan dışında bir başka varlığın da bir niteliği olabilecek ve sevinç neden olan şeyin özelliği için kullanılır. *Sevinçli haberler, sevinçli bir gün* vb. örneklerde olduğu gibi. *ol-* ve *ver-* fiillerinin aldığı üyeler de farklıdır. Bu nedenle iki anlamın ayrı ayrı tanımlanması daha uygun görünmektedir. Sözlükte benzer başka maddebaşlarıyla karşılaştırıldığında bu tanımlama yönteminin aynı olmadığı da görülür. Örneğin *sıkıntılı* sözcüğünün tanımında iki anlam birbirinden ayrılarak verilmiştir. Burada sözlüğün tanım uygulamalarında yöntem bakımından bir tutarsızlık olduğunu söyleyebiliriz:

sevinçli: sevinci olan ve sevinç veren

---

¹⁰⁰ *Türkçe Ulusal Derlemi* üzerinden yapılan sorguda *zamanlı* sözcüğüyle ilgili 606 kayıta “yarı zamanlı, tam zamanlı, kısmi zamanlı, eş zamanlı, gerçek zamanlı, gelecek zamanlı” vb. kullanımlar tespit edilmiştir. (<http://www.tnc.org.tr/index.php/tr>)

sıkıntılı: 1. Sıkıntısı olan. 2. Sıkıntı veren, çileli, kasvetli, meşakkatli, mukassı

Türkçede sıfat yapan –IX ekinin karşıtı olan ve yokluk bildiren –SXz yapım eki de türetkenliği yüksek bir biçimbirimdir. –sXz’lı sıfatlar -IX ekli biçimlerin aksine “içinde bulunmama, yokluk” bildirdiği için sözlüklerde genellikle “.....olmayan” kalıp ifadesiyle tanımlanır. Yani –IX ekli sözlükbirimlerde olduğu gibi, ortaya çıkan anlam farklılıkları göz ardı edilerek, temel anlamın daima ek ve taban arasındaki morfolojik ilişkiye bağlı olarak sistemli bir şekilde tanımlanması bazı problemlere yol açabilir. Aynı sözcüğün iki farklı sözlükten alınan tanımlarını karşılaştıralım:

kitapsız: 1. Kitabı olmayan. 2. Dört kutsal kitaptan (Kur’an, İncil, Zebur, Tevrat) hiçbirine inanmayan, dinsiz. 3. Zalim, insafsız (TDK, GTS)

kitapsız: 1. Dört kutsal kitaptan hiçbirine inanmayan (kimse), dinsiz. 2. *mec.* Zalim, acımasız, merhametsiz (kimse) (MBTS)

TS’den alınan *kitapsız* maddesinin ilk anlamı olarak verilen “kitabı olmayan” biçimindeki kalıp ifade dil konuşurunun öncelikle ulaşmak istediği ilk bilgi mi olmalıdır? Türkçede bazı eklerin (-IX, -sXz, -mA, -Xş, çatı ekleri gibi) işlevsel olarak düzenlilik göstermesi, sözlüklerde maddebaşı sözcüğün seçimi ve tanımlanması konusunda birtakım sorunları ortaya çıkarmaktadır: Bu tür biçimlerin tamamı sözlüğe alınmalı mıdır?, Tanımlamada bu biçimlerin biçimbilgisel işlevlerinden kaynaklanan anlamları verilmeli midir? gibi soruların sözlükbilim açısından cevaplanması gerekir. Uzun (2003), *Türkçe Sözlük*’ün “üretkenlik, potansiyellik, anlık oluşum, kurumsallaşma gibi kavramlar açısından tam bir keşmekeş içinde olduğunu” ifade ederek bu eklerle türemiş sözlükbirimler için verilen basmakalıp tanımları eleştirir. Bu sözcüklerin potansiyel anlamlarıyla değil, kurumsallaşmış anlamlarıyla sözlüğe alınması gerektiğini belirtir (s. 284). Örneğin; *kitapsız* sözcüğünün *MBTS*’deki tanımında basmakalıp bir

ifadeden kaçınmak için bu anlamın verilmediği görülür. Bu durum, sözlük hazırlayıcıların tutumlarıyla ilgilidir. Nitekim *MBTS*'nin önsözünde de “Her -II ve -sIz ekiyle yapılan geçici sıfatın sözlüğe alınmadığı, yalnızca anlam bakımından yeni anlam kazananlara yer verildiği” belirtilmiştir. Bu açıdan *TS*'yi değerlendirdiğimizde -sXz'lı biçimlerin sözlüğe alınmasıyla ilgili bir tutarsızlık olduğu dikkati çeker. Örneğin; *penceresiz* “penceresi olmayan”, *kalemsiz* “kalemi olmayan”, *çantasız* “çantası olmayan” sözcükleri var, ama *duvarsız*, *kağıtsız*, *çorapsız* sözcükleri yoktur. Durumu başka bir açıdan ele alırsak; sözlüğün türü temel anlam için “kitabı olmayan” tanımının verilip verilmemesi konusunda belirleyici olabilir mi? Örneğin bir okul sözlüğünde *kitapsız* sözcüğünün “kitabı olmayan” anlamının bulunmaması öğrencilerin ana dili gelişimi ve dilbilgisi öğretiminde olumsuz yönde bir etkiye sebep olabilecektir. Konu bu yönüyle de düşünülmeli, tanımlama yaparken sözlüğün hedef kitlesi ve türü de her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

c. Fiil isimlerinin tanımlanması:

Türkçede -mAk, -mA, -Iş isim-fiil ekleri, fiillerin hareket ve iş adını yaparlar. -mAk eki aynı zamanda mastar ekidir ve sözlüklerde fiil türündeki sözcükler mastar hâlinde maddebaşında yer alır. Bu ekler istisnasız bütün fiil kök ve gövdelerine gelerek fiilleri isim türünde sözcükler hâline getirirler. Fiil isimleri anlam bakımından herhangi bir nesne veya varlığı değil, eylemin işaret ettiği durum ve hareketi ifade ederler. Ancak bu isimlerin bir kısmı kalıplaşarak nesne isimleri hâline de gelebilir. Bu durumda bazı fiil isimleri hem hareket veya işin adını hem de belirli bir nesnenin adını göstererek çokanlamlı ya da eşadlı hâle gelebilirler. Örneğin; *dolma* ve *yemek* sözcükleri. *TS*'de *dolma* çokanlamlı; *yemek* eşadlı maddebaşları olarak verilmiştir. -mAk eki almış fiil kök ve gövdeleri hareket ifadesi taşıdıkları için sözlüklerde fiil türünde tanımlanmıştır. -mA ve -Iş ekli fiiller ise eylemi iş şeklinde ifade eden isimler türettikleri için isim

türünde tanımlanmışlardır. Bu tür sözcüklerin sözlüklerde tanımlanmasıyla ilgili de bazı sorunlar karşımıza çıkmaktadır.

Türkçe Sözlük'te –mA ve –İş ekiyle türemiş fiil isimleri genellikle fiil köküne bağlı olarak daha çok “.....işi”, bazen de “.....durumu” biçimindeki kalıp ifadelerle tanımlanır. Ancak hangi fiil isimlerinin “iş”, hangi fiil isimlerinin “durum” sözcüğüyle tanımlandığına dair belli bir kural ya da ilke olmadığı gözlemlenmiştir. *TS*'de, A harfinde basit bir tarama yapıldığında genellikle isimden –IA- + -ş-/-n-/-t- çatı ekleriyle türemiş, oluş ya da durum bildiren fiillerde “.....durumu” kalıbının kullanıldığı düşünülse de benzer örneklerde “.....işi” ifadesinin de kullanılması bu düşüncüyü geçersiz kılmaktadır. Benzer şekilde, fiillerden türeyenlerde de “durum” sözcüğünün kullanıldığı görülür. Son olarak bazı maddebaşlarında “.....işi veya durumu” biçiminde iki ifadenin bir arada kullanılması da fiil isimlerinin tanımlanmasında, kalıp ifadelerin kullanımında belli bir seçim ölçütünün olmadığını gösterir:

acıma: Acımak durumu

acıma: Acıkmak işi X **acıma:** Acıkma durumu

gitme: Gitmek işi

içme: İçme işi

ölme: Ölmek durumu X **ölme:** Ölme işi

uyuma: Uyumak durumu X **uyuma:** Uyuma işi

İsimden türeyen fiillerde;

acayılaşma: Acayılaşmak durumu

acılanma: Acılanmak durumu

afallama: Afallanmak durumu

ağaçlanma: Ağaçlanmak işi X **ağaçlaşma:** Ağaçlaşmak durumu

Kimi maddebaşlarında da iki kalıp ifade tanımlamada birlikte kullanılmıştır:

acılaştırma: Acılaştırmak işi veya durumu

aydınlanış: Aydınlanma işi veya durumu

beğenilme: Beğenilmek işi veya durumu, popülerite

çökertme (I): Çökertmek işi veya durumu

Bu tanım biçimi sözlük yazarları açısından pratik bir yol gibi görünse de anlamı değil; işlevi ön plana çıkarması, fiil tabanının anlamına bağlı kalınması sebebiyle kullanıcı açısından başarılı bir tanımlama olmadığı söylenebilir. Ayrıca bu tür isim fiil eklerini almış biçimlerin tanımları sözcük kullanıcılarını aradığı bilgiye doğrudan ulaştırmada da yetersizdir. Tanımlar bir tür “kısır döngü”ye (*circularity*) sebep olmaktadır. Özellikle kullanıcının daha önce hiç duymadığı, kullanım sıklığı düşük olan bir sözcüğü çözümlemesinde (*decoding*) bu tür tanımlamalar çözüm üretmekten uzaktır. Örneğin; *acarlaşma* sözcüğünün anlamını öğrenmek isteyen bir sözlük kullanıcısı, önce *acarlaşmak*, daha sonra da *acar* maddesine başvurmak zorundadır. Burada da karşısına çıkan üç farklı anlamı değerlendirerek *acarlaşma* sözcüğünü anlamlandırmalıdır.

MBTS'de ise fiil isimlerinin tanımlanmasında *Türkçe Sözlük*'ten farklı bir yöntem izlenmiştir. *TS*'deki kalıp ifadelerin neden olduğu kısır döngüden kaçınmak için –mA ve –İş ekiyle türemiş fiil isimleri fiil tabanlarından farklı bir anlam kazanmışsa veya somut ya da soyut bir varlığın adı olmuşsa maddebaşı yapılmıştır. Tanımlarında ise fiil tabanına bağlı anlamlarının yanı sıra yeni anlamlar eşanlamlılarından yararlanılarak tanımlanmıştır. Uygulanan yöntem sözlüğün girişinde açıklanmıştır. Buna göre *ölme* sözcüğü “ölmek işi” biçiminde sözlüğe alınmamış, ancak *acıma*, *çalışma*, *dolma* sözcükleri yeni anlamlar kazanmaları dolayısıyla sözlükte farklı anlamlarıyla tanımlanmıştır. Aynı şekilde –İş ekiyle türemiş isimler de sadece eylemin gösterdiği işin ismini bildiriyorsa –*içiş*, *ölüş* gibi- alınmamış, yalnızca kalıcı isim olarak anlam kazananlar –*bakış*, *görüş* gibi- maddebaşı yapılmıştır.

d. Sözcüğün kavram/anlam alanının iyi tespit edilememesi

çeşme: Genellikle yol kenarlarında herkesin yararlanması için yapılan, borularla gelen suyun bir oluktan veya musluktan aktığı, yalaklı su hazinesi veya yapısı, pınar

Türkçe Sözlük sözcüğü tanımlamada tipik bir özelliğe vurgu yaparak anlamını sınırlandırma yoluna gitmiştir. Bir sözcüğün anlamının kavram alanı içindeki tipik bir özelliklerle tanımlanması yöntemi olan tipikleştirmenin sözlüklerde nasıl kullanıldığından önceki bölümde bahsedilmişti (bk. “Tipikleştirme Yoluyla Tanımlama” Bölümü). Burada da analitik yöntem içinde belirli bir özelliğe vurgu yapılmıştır. Tanımdaki “genellikle” ifadesiyle *çeşmenin* “yol kenarlarında bulunduğu” ve “herkesin yararlanması için yapıldığı” şeklinde *çeşme* kavramının anlam demetini oluşturan en tipik özellik olduğu belirtilmiş olur. Gerçekten *çeşme* sözcüğü için bu tür bir tipik özellik mevcut mudur? Tanımda verilen “genellikle” ifadesi sözcüğün anlamını sınırlandırmaktadır. Oysa günlük dilde de yaygın bir şekilde evlerdeki musluklar için de kullanılan bir kavramdır. *Çeşme* sözcüğü için bu tür bir tipikleştirmeyle tanım vermek sözcüğün anlam alanını “köy çeşmesi, pınar” vb. kullanımlarla daraltmak demektir. Sözcüğün *MBTS*'deki tanımında böyle bir sınırlandırma yapılmadan daha genel, tüm anlam alanlarını kapsayıcı analitik bir tanım verilmiştir:

çeşme: Bir kaynaktan gelip bir haznede toplanan veya borularla getirilen suların, kullanılmak amacıyla üzerindeki musluklar vasıtasıyla akıtılması için yapılmış küçük tesis

Aşağıda yine sözcüğün anlam alanının iyi tespit edilememesinden kaynaklanan bir tipikleştirme örneği sunan *TS*'deki *kabak çekirdeği* maddesinin tanımına bakalım:

kabak çekirdeği: 1. Bal ve sakız kabağının tohumu, 2. Genellikle vakit geçirmek için yenilen kuru yemiş çeşidi

İkinci tanımda yer alan “genellikle vakit geçirmek için...” biçimindeki ifade sözlükçünün subjektif değerlendirmesi sonucu ortaya koyulmuş bir genellemedir. Dolayısıyla tanımlama yöntemi olarak *kabak çekirdeği* için tipikleştirme yönteminden yararlanılması da uygun görünmemektedir. Çünkü “vakit geçirmek için yenilmesi” kavramın tipik bir özelliği değildir. Üstelik tanımda “vakit geçirmek için yenildiği” belirtildiği hâlde “*Annemin hastalığının geçmesi için bol miktarda tuzsuz kabak çekirdeği yemesi gerekiyormuş.*” biçiminde verilen örnek cümlede “hastalığın geçmesi için yenilmesi gerektiği” bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla verilen örnek cümleden de tanımın uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı sözlükbirimin *MBTS*’deki tanımı, “Bal kabağının çekirdeklerinin kurutulmasıyla oluşan bir kuru yemiş çeşidi” biçiminde *TS*’deki iki anlam birleştirilerek, analitik yolla verilmiştir.

dar gelirli: Geliri normal bir geçim sağlamaya yetişmeyen, geçim sıkıntısı çeken (kimse)

Tanımlayıcı sözcüğün tanımlanan sözcükten daha açık olması tanımlama ilkelerinden *basitlikle* ilişkilidir. Sözlük metadilinin eski moda, yapay, deyimsel ya da metaforik kullanımlara yer vermemesi gerekir. Batı’da yapılan sözlükbilim çalışmalarında *defining vocabulary* “tanımlayıcı söz varlığı” kullanmanın başarılı ve anlaşılır tanımlar ortaya koymada önemli olduğu söylenir.¹⁰¹ Yukarıdaki *dar gelirli* örneğinde tanımlama için seçilen “normal” sözcüğü bu açıdan değerlendirildiğinde tanımlayıcı sözcük olarak ne derece uygundur? Tanım için yeterli ve açık bir ifade

---

¹⁰¹ *Defining vocabulary*, kullanıcının sözlükteki her tanımı yeterli şekilde anlamasını sağlamak için tanımlarda kullanılan, kullanım sıklığı yüksek sınırlı sayıdaki sözcük listesidir (En sık kullanılan 2000-3000 sözcük). Özellikle öğrenci sözlükleri (*learner’s dictionary*) için yararlı görülen bir uygulamadır. 1490 sözcükle “defining vocabulary”nin kullanıldığı ilk sözlük *West’s New Method English Dictionary* (1935) adlı çalışmadır. *Defining vocabulary*’nin nasıl derlendiğiyle ilgili olarak bk. Neubauer (1987).

midir? Verilen tanımda “normal”in ölçüsü belirtilmemiştir. Ayrıca yer, zaman ve içinde bulunulan ekonomik şartlar göz önünde bulundurulduğunda kişinin geçimini sağlama kriterleri değişiklik gösterebilecektir. Dolayısıyla tanımın “ekonomik geliri geçim standartlarının altında olan, masraflarını/harcamalarını karşılamakta zorlanan, geçim sıkıntısı çeken kimse” biçiminde belirsiz bir ölçü, miktar kullanılmadan ifade edilmesi daha uygun olurdu.

süpermarket: Büyük mağaza

süpermarket sözcüğü, herhangi bir ayırt edici özellik belirtilmeden yalnızca “büyüklük” ölçüt alınarak tanımlanmıştır. Oysa İngilizceden Türkçeye geçen bu sözcük günlük yaşamda genellikle gıda ihtiyaçlarının karşılandığı büyük dükkânlar anlamında kullanılmaktadır. Bu tanımdaki eksiklik ise “büyük” sıfatıyla hangi özelliğe atıf yapıldığının belirsiz olmasıdır. *Süpermarket* sözcüğünü bilmeyen birisi her büyük mağazayı süpermarket olarak değerlendirebilecektir. Oysa satılan ürünlerin niteliklerinin de burada belirtilmesi daha açık ve anlaşılır bir tanım elde edilmesini sağlardı. Bu hâliyle *TS*'deki tanım, tek bir ayırt edici özellik (“büyük”) verildiği için analitik ve sentetik tanımın bir kombinasyonu ya da eksik bir analitik tanım olarak değerlendirilebilir. Karşılaştırma yapmak için aynı sözcüğün *MBTS*'deki tanımına bakalım: “İçinde birçok ihtiyaç maddesinin bilhassa gıda, ev ve mutfak eşyasının satıldığı çeşitli dükkânların veya bölümlerin bulunduğu müşterilerin malları kendilerinin alıp çıkışta para ödediği büyük mağaza; daha geniş imkânlarla daha çeşitli ihtiyaç ve gıda maddesi bulunduran büyük dükkân” biçiminde daha ayrıntılı, ayırt edici özelliklerin verildiği bir analitik tanım yapıldığı görülür (*MBTS* 2010: 1142).

e. Anlam sırasının yanlış verilmesi:

Anlamların sıralanması çokanlamlı sözlükbirimlerle ilgilidir (bk. “Çokanlamlılık ve Anlam Sırası” Bölümü). Sözlüklerde çokanlamlı sözlükbirimlerin anlamlarının hangi

ölçüte göre sıralanacağı sözlük hazırlayıcıları tarafından kararlaştırılmalı ve bu ölçütler tüm sözlükbirimlere uygulanmalıdır. Sözlüğün amacı ve türü bu sıralamanın nasıl olacağına karar vermede büyük ölçüde etkilidir. Sözlükbirimlerin temel, yan, terim, mecaz anlamları ya da argo, halk dili, eskicil kullanımları belli bir sıralama içinde verilmelidir. Dilin tüm söz varlığını ortaya koyma amacıyla olan genel sözlüklerden beklenen genellikle önce temel (göndergesel) ve yaygın olan anlamın verilmesi, ardından diğer anlam türlerinin sıralanmasıdır. Bu sıralama genel sözlük kullanıcısının sözcüğün anlamını öğrenmedeki beklentilerine cevap verecektir. Çünkü ana dili konuşurunun sözcükle ilgili leksikonunda var olan bilgi ve deneyimleri sözlükteki bilgiyle de örtüşmüş olacaktır. Örneğin, *kuş* sözcüğü genel söz varlığı içinde öncelikle “hayvan adı” olarak, daha sonra da mecaz anlamıyla “acemi er” biçiminde tanımlanmıştır. Bu sıralamanın değişmesi genel amaçlı bir sözlükten beklenen bilgiyle çelişecektir. Aşağıda *TS*'den bu durumu örnekleyen bir tanımı inceleyelim:

kostüm: 1. Ceket, pantolon ve bazen de yelekten oluşan erkek takım giysisi. 2. Çoğunlukla sokakta giyilmek için dikilmiş kadın giysisi. 3. Sinema ve tiyatrodaki rol gereği giyilen kıyafetlerin genel adı.

Türkçe Sözlük, önsözünde maddebaşı sözcüklerin açıklamalarında kullanım sıklığı, eskilik ve halk dilinde yaşama özelliğine dikkat edildiğini, tanımlarda genellikle sözcüğün en yaygın anlamının önce; mecaz, argo, alay, hakaret vb. anlamların sonra yer aldığını belirtmiştir (2011: XXIV-XXV). Bu örnekte ise *kostüm* sözcüğünün sıralanan anlamlarının dil konuşurunun zihninde yer alan kavram bilgisiyle tam olarak örtüşmediği söylenebilir. Kullanım sıklığı ve yaygınlık bakımından bugün bu anlam sıralaması geçerli değildir. Çünkü sözcüğün ilk iki anlamı bugün için eskimiş ve değişmiş görünmektedir. Bugün “erkek ve kadın için takım elbise, giysi” anlamında

değil, daha çok sahne sanatları için hazırlanmış veya belirli bir kişi, karakter veya dönemi yansıtmak üzere özel olarak tasarlanmış kıyafetleri anlatmak üzere kullanılan bir sözcüktür. Bu nedenle sözcüğün üçüncü anlamı olarak verilen anlam sözcüğün yaygın olarak kullanılan temel (göndergesel) anlamı olmaya daha yakındır. Dolayısıyla anlam sırasının buna uygun olarak değiştirilmesi gerekir. Daha eski ve ansiklopedik nitelikte olan *Okyanus Sözlüğü*'nde de sözcüğün anlamının bu şekilde, yani ilk iki tanımda olduğu gibi tanımlandığı görülür (bk. Tuğlacı 1985: 1640). Ancak bu sözlük için sözlüğün yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda sözcüğün bu anlamlarda kullanılıyor olması daha muhtemeldir. Bu durum da tanımların zaman içinde değişebileceğini göstermektedir.

Aynı maddeyi *MBTS*'yle karşılaştırdığımızda *kostüm* sözcüğünün yalnızca “takım elbise” anlamının tanımlandığı görülür. *TS*'deki üçüncü anlama burada hiç yer verilmemiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi sözcüğün bugünkü anlam alanı burada tanımlanandan daha sınırlıdır.

Çokanlamlı maddebaşlarında anlamların sıralanması ve izlenen yöntem bakımından bir de *TS* ve *MBTS*'deki *atlamak* fiilini karşılaştıralım. Her iki sözlükte de *atlamak* fiili dokuz ayrı anlamıyla tanımlanmıştır, ancak anlamların sıralanışı bakımından iki sözlük arasında bazı farklılıklar vardır. Öncelikle fiilin temel anlamının iki sözlükte de farklı şekilde değerlendirildiği görülür. *TS*'de ilk anlam “Bir engeli sıçrayarak ya da fırlayarak aşmak” biçiminde verilirken *MBTS*'de “Yüksek bir yerden, bir taşıttan, bir binek hayvanından inmek” biçiminde tanımlanmıştır. *MBTS*, sözcüğün *at* isminden *at-la-* “ata binmek” biçimindeki köken bilgisinden hareketle ikinci anlamı da “Yüksek bir yere, bir taşıta, bir binek hayvanına binmek” olarak vermiştir. Ancak *atlamak* ile ilgili bugün ana dili konuşurlarının ilk aklına gelen anlam “yüksek bir yerden yere doğru kendini bırakmak” veya “bir şeyin üzerinden sıçrayarak diğer tarafa geçmek” biçimindedir. Dolayısıyla tanımda birleştirilerek verilen “yüksek yerden

atlamak” anlamı ile “taşittan ya da binek hayvanından atlamak” anlamı ayrılmalıdır. *TS* ise “binmek” anlamına üçüncü sırada, “inmek” anlamına ise yedinci sırada yer vermiştir. Oysa verilen diğer anlamlardan “...4. Basında haberi zamanında verememek veya diğer gazetelerden öğrenmek. 5. Okuma, yazı yazma, sayı sayma vb. işlerde bazı bölümleri üstünkörü geçmek. 6. Sınıfı okumadan geçmek” anlamlarının “inmek” anlamından daha sonra verilmesi, belli bir alana özgü (gazetecilik) olmaları veya belli sözcüklerle bir araya gelerek kullanılmaları (*bir cümle atlayarak okumak, sınıf atlamak* vb.) bakımından daha uygun görünüyor. *TS*’deki ilk anlam *MBTS*’de “Ayaklarını yerden keserek sıçramak, fırlamak” tanımıyla ancak 4. anlam olarak verilmiştir. *Konudan konuya atlamak* ifadesinde kastedilen “geçmek” anlamı ise üçüncü sırada tanımlanmıştır. Bu iki anlamın (3. ve 4.anlam) yer değiştirilerek verilmesi de sözcüğün anlam alanı açısından daha uygundur. *TS*’de ise “geçmek” anlamına hiç yer verilmemiştir. Bunun dışında her iki sözlükte de “Okuma, yazma, sayma vb. işlerde bazı kısımları üstünkörü geçmek, kasten söylememek” vb. şekilde verilen anlamın sınırlandırılmadan daha genel biçimde tanımlanması gerekir. Çünkü *Bu konuyu atlamayın, çok önemli!* gibi bir cümle de aynı anlam alanı içinde yer alır. Bu sebeple “göz önüne almamak, yok saymak, bırakıp geçmek” biçiminde verilecek bir tanım daha geniş bağlamlar için *atlamak* fiilinin anlamını karşılayacaktır. Son olarak her iki sözlükte de mecaz anlam olarak verilen “aldanmak, yanılmak” anlamının hangi bağlamlarda bu anlamı ifade ettiği de açık değildir (TDK 2011: 186, *MBTS* 2010: 211-212).

g. Soyut sözcüklerin tanımlanması

Tek dilli sözlüklerde tanımlanması en zor sözcüklerden biri de soyut sözcüklerdir. Soyut kavramların dil dışı dünyada somut bir göndermeleri bulunmadığı için tanımlanmaları somut varlıklardan daha zordur. Bu nedenle sözlük

hazırlayıcılarının bu sözcükleri tanımlamada tercih ettikleri yöntem genellikle eşanlamlılıktır. Bu yöntemin soyut sözcükler için en büyük dezavantajı, sözcüğün yine başka bir soyut sözcük ya da sözcüklerle tanımlanması ve bu eşanlamlı sözcüklerin maddebaşını tam olarak açıklayamamasıdır. Bu durumda tanımın “ikame edilebilirlik” ilkesinin de çoğu bağlamda ihlal edilmesi olasıdır (bk. “Tanımlama İlkeleri” Bölümü). Ancak referans ilişkisinin zayıf olması nedeniyle soyut sözcükler için çoğu kez sözlüklerin kaçınılmaz olarak başvurduğu bir yöntemdir:

gurur: 1. Kendini beğenme, büyüklenme, benlik, kibir. 2.

Övünme. 3. Kurum, çalım

huzur: Dirlik, baş dinçliği, gönül rahatlığı, rahatlık, erinç

Tek dilli sözlüklerde soyut sözcükler için başvurulan tanımlama yöntemlerinden bir diğeri de “.....olma durumu” ya da “.....olma” gibi kalıp ifadelerdir. Temel fonksiyonu soyut isimler türetmek olan -lXk ekiyle yapılmış sözcükler bu yöntemle tanımlanır. Sözlükler de genellikle bu tür sözcükleri, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, yakın veya eşanlamlı bir başka sözcükle ya da kalıp ifadelerle tanımlama yoluna gider. Kalıp ifadelerle yapılan tanımlar kullanıcıyı daima tanımda yer alan taban sözcüğe yöneltir. Bu tür tanımlar, genellikle tanımlayıcı konumundaki eşanlamlı sözcüğün veya taban sözcüğün yer aldığı ilgili maddede açıklayıcı bir tanımlama yapılmasıyla daha anlaşılır hâle gelir. Bir anlamda, -lXk ekiyle türemiş bazı maddebaşları -açıkça olmasa da- tanımlayıcı sözcüklere çapraz gönderimde bulunmuş olur:

dürüstlük: Doğruluk

eylemsizlik: Eylemsiz olma durumu

sağırılık: Sağır olma durumu

TS’deki örnek maddelerde verilen tanımlar, kullanıcıyı sözlükteki *doğruluk*, *dürüst*, *eylemsiz*, *eylem* ve *sağır* sözcüklerine de başvurmaya yönlendirmektedir:

doğruluk: Doğru ve dürüst olma durumu, doğru olana yakışır davranış, dürüstlük, adalet

dürüst: Sözünde ve davranışlarında doğruluktan ayrılmayan, doğru (kimse)

eylemsiz: Eylemi olmayan

eylem: Eyleme işi, fiil, hareket, aksiyon

sağır: İşitme duyusundan yoksun, işitmeyen (kimse)

Bu kısır döngü kullanıcıyı anlam farklılıklarının ve çokanlamlılığın ortaya çıktığı maddebaşlarında içinden çıkılmaz bir duruma düşürebilir. Örneğin *eylemsizlik* sözcüğü için sırasıyla *eylemsiz*, *eylem*, *eyleme* ve *eylemek* maddebaşlarına başvuran bir kullanıcı, *eylemek* maddesinde ilk anlam olarak “Bir kişiden veya bir şeyden yoksun bırakmak”, ikinci anlam olarak da “*yardımcı fiil* Etmek, yapmak” tanımlarıyla karşılaşacaktır.

Oysa *dürüstlük* sözcüğü eşanlamlısından yararlanılmakla birlikte daha analitik bir tanım tercih edilerek “Davranışlarında ve sözlerinde doğru olma, gerçeğe aykırı davranmama, doğruluk”, aynı şekilde *eylemsizlik* de sadece gövdeye bağlı olarak değil, daha açıklayıcı bir yolla “Bir iş ya da olayla ilgili olarak herhangi bir eylem veya harekette bulunmama” ve *sağırılık* sözcüğü “işitme kaybı” veya sağlıkla ilgili olduğundan epistemolojik bir yaklaşımdan da yararlanılarak “bir kişinin sesleri algılama yetisinin zayıflaması veya hiç olmaması” biçiminde kavramın kendisini açıklamaya yönelik tanımlamalar yapılabilir. Soyut kavramların bu şekilde daha çok söyleme dayalı olarak açıklanması basmakalıp tanımlardan kaçınmak açısından önemlidir (Atkins ve Rundell 2008: 447). Örneklerde de görüldüğü gibi, bu tür tanımlamalar, kısır döngüye neden olmakta ve kullanıcının aradığı bilgiye ulaşmasını zorlaştırmaktadır.

-IXk ekli soyut sözcüklerin bu şekilde kalıp ifadelerle tanımlanmasında ortaya çıkan bir diğer sorun, sözcüklerin kullanım sıklığının düşük olmasıdır. Bu tür

sözlükbirimler kullanıcı için daha zorlayıcı tanımlara sahiptir. Çünkü sözlükbirimin tanımında yer alan tanımlayıcı sözcüğün de kullanıcının aktif söz varlığında yer almama olasılığı yüksektir. Yukarıdaki örneklerde, kullanıcı maddebaşı sözcük ile tanımlayıcı konumundaki taban sözcüğü daha kolay ilişkilendirebilirken sıklığı düşük soyut sözcüklerde bu ilişkiyi kurması daha zor olacaktır. Aşağıdaki sözlük maddeleriyle bu durumu örneklendirmek mümkündür:

çözümlük: Çözün olma durumu

denlilik: Denli olma durumu

dekandanlık: Dekadan olma durumu

h. Sözcüğün türünün göz ardı edilmesi

İlgili bölümde bahsedildiği üzere sözlük tanımlarında dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de tanımlanan sözcük ile yapılan tanımın sözcük türü bakımından aynı olmasıdır. *Türkçe Sözlük*'te bu ilkenin çoğu kez uygulandığını, bu türden bir eksikliğe – en azından yapılan taramalar çerçevesinde- pek rastlanmadığını söyleyebiliriz. Ancak yine de tanım bakımından olmasa da maddebaşı sözcüğün türü ile örnek cümlelerde yer alan sözcüğün türü arasında tespit edilen bazı problemler vardır. Aşağıda *TS*'deki *ıplı ıplı* ve *kıvıl kıvıl* maddeleri altında verilen örnek cümlelerle maddebaşındaki ses taklidi sözcüklerin türünün birbirine uymadığı görülür. Örnek cümlelerde *ıplı ıplı* ve *kıvıl kıvıl* sözcükleri, sırasıyla *gök* ve *kurt* sözcüklerinin sıfatıdır. Karşılaştırma yapmak için *ıplı ıplı* sözcüğünü tanımlayan *pırlı pırlı* sözcüğüne baktığımızda da sözcüğün türünün *sıfat* olarak etiketlendiğini görürüz. Maddebaşı sözcüğün türüyle örnek cümledeki sözcüğün türünün birbirine uymaması tanımlamada bir düzenlemeye ihtiyaç olup olmadığını da sorguladır. Örnek cümleden hareketle *kıvıl kıvıl* sözcüğünün “çok hareketli olan, sürekli kıpırdayan, kıpır kıpır” biçiminde tanımlanması da mümkündür:

ıpıl ıpıl: *zarf* Pırıl pırıl “*Bu sabah bulutsuz, ıpıl ıpıl mavi bir gök vardı.*”

kıvıl kıvıl: *zarf* Topluca hareket edip kaynaşarak “*Bu durumu çözemiyorum, içimdeki kıvıl kıvıl kurtlar capcanlı duruyor.*”

Sözcük türüyle ilgili tam tersi bir durum, sıfat olarak etiketlenen sözcüklerin örneklendirmede zarf türünde verilmesidir. *TS*'deki *aptalca* maddesi bu duruma örnek gösterilebilir. Genellikle sıfat ve zarf türündeki sözcüklerde bu türden problemlerin görülmesinin sebebi, Türkçede isim, sıfat ve zarf türündeki sözcüklerin sınırlarının kesin olarak çizilememesi ve sözdizimindeki görevine ve çekimlenmeye bağlı olmasıdır:

aptalca: *sıfat* Biraz aptal, alık salık “*Asansör durduğunda, aptalca olduğunu bile bile hâlâ bu kaçırılma olasılığına kafa yoruyorum.*”

Bir başka örnekte ise fiil türündeki maddebaşı, örnek cümlede isim türünde verilmiştir. Maddebaşındaki *boyamak* fiilinin örnek cümlede, *boyama* biçiminde fiil ismi yer almıştır:

boyamak: Boya sürerek veya boyaya batırarak renk vermek
“*Rastıkla, yanağındaki beni boyamayı da unutmadı.*”

1. Tanımlama yönteminin uygun olmaması:

emeklemek: Dizler ve eller üzerinde yürümek

Türkçe Sözlük'te *emeklemek* sözlükbirimi analitik yöntemden yararlanılarak tanımlanmıştır. Bu amaçla eylem, “yürümek” (sınıf) + “dizler ve eller üzerinde” (ayırt edici özellikler) biçiminde analiz edilmiştir. Dolayısıyla *emeklemek* eylemini aynı

zamanda altanlamlılık ilişkisi içinde, *yürüme* üst kavramının bir alt kavramı olarak da düşünebiliriz. Sözcüğün tanımlama yönteminin, söz konusu eylemin öncelikle bebeklik döneminde, henüz yürümeye başlamamış çocuklar tarafından gerçekleştirildiği düşünüldüğünde eksik olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle, tanımda *emeklemek* eyleminin en tipik özelliğine vurgu yapılmamıştır. Verilen tanımın tipikleştirme yönteminden de yararlanılarak düzenlenmesi sözcüğün anlamının tam ve doğru şekilde ifade edilmesi bakımından yararlı olacaktır. Aynı sözcük *Kamus-ı Türki*'de “(küçük çocuk) yürümeye çabalamak, debelenmek”, MBTS'de ise “(çocuk için) ellerini de ayak gibi kullanarak eller ve dizler üzerinde yürümeye çalışmak” biçiminde tipik özellik parantez içinde verilerek tanımlanmıştır.

sinirlenmek: Duygu ve davranışlarını denetleyemeyecek duruma gelmek, öfkelenmek, köpürmek, feveran etmek

Tanımlama yöntemi bakımından değerlendirilebilecek bir başka örnek TS'deki *sinirlenmek* fiilinin tanımıdır. Sözcüğün tanımlanmasında “.....duruma gelmek” biçiminde kalıp bir ifadeden ve eşanlamlılık yönteminden yararlanılmıştır. TS'de isimden -İAn ve -İAş ekleriyle türeyen fiillerin genellikle “.....duruma gelmek” kalıbıyla tanımlandığı ifade edilebilir:

canlanmak: Gücü artmak, diri duruma gelmek

güçlenmek: Güçlü duruma gelmek, kuvvetlenmek

katlaşmak: Katı duruma gelmek

sersemleşmek: Sersem duruma gelmek

Yukarıdaki örneklerle karşılaştırıldığında *sinirlenmek* sözcüğünün de “sinirli duruma gelmek” biçiminde tanımlanması beklenir. Fakat sözcüğün “duygu ve davranışlarını denetleyemeyecek duruma gelmek” biçiminde çok açık ve anlaşılır olmayan bir ifadeyle tanımlandığı görülür. Tanımlayıcı ifade ancak verilen eşanlamlı

sözcüklerle birlikte değerlendirildiğinde anlaşılabilirlik kazanır. Yoksa “duygu ve davranışlarını denetleyememe” durumu yalnızca *sinirlenmek* kavramını içine almaz. Aşırı heyecan duyma, çok sevinme ya da aşık olma gibi başka ruhsal durumlar karşısında da kişinin duygularını ve davranışlarını kontrol edememesi akla gelebilir. Sinirlenme kişinin herhangi bir olay karşısında gösterdiği aşırı bir tepki, ruhsal bir durumdur. Psikolojik açıdan yaklaşıldığında *sinirlenmek* eylemi bir duygu durumu olarak ele alınır ve epistemolojik olarak tanımlanır. Ancak sözlüklerde esas olan epistemolojik bir tanımlama değil, leksikal bir tanımlama yapmaktır.

Sinirlenmek sözcüğünün tanımlanmasında dikkati çeken bir diğer husus basmakalıp tanımlamayla birlikte verilen eşanlamlı sözcüklerdir. Eşanlamlı olarak seçilen sözcüklerin tanımlanan sözcükten anlaşılabilirlik bakımından daha zor olduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle sözcüklerin kendisinden daha basit sözcüklerle tanımlanması ilkesi ihlal edilmiş olur. Basitlik, burada tanımlayıcı sözcüğün temel/göndergesel anlamıyla kullanılması ya da kullanım sıklığı yüksek sözcüklerin seçilmesi anlamındadır. *Öfkelenmek* sözcüğü dışında *köpürmek* ve *feveran etmek* sözcükleri *sinirlenmek* sözcüğünden daha kolay ve anlaşılır sözcükler değildir. *Köpürmek* mecazi olarak *sinirlenmek* anlamına gelirken *feveran etmek* dil kullanıcısının aktif söz varlığında yer alan, temel bir sözcük değildir. Sözcüğün tanımlanmasında kalıp ifadeyi biraz daha anlaşılır hâle getirmekle birlikte eşanlamlılık yönteminin tam anlamıyla başarıyla uygulandığı söylenemez. Bu sözcükler yerine kullanım sıklığı daha yüksek ve temel (göndergesel) anlamıyla eşanlamlılık ilişkisini gösteren *kızmak* veya *hiddetlenmek* sözcükleri tercih edilebilirdi.

doğum: 1. Doğma işi, tevellüt, veladet. 2. Bir kimsenin doğduğu yıl

TS'den alınan yukarıdaki örnekte maddebaşı sözcüğün temel anlamı için verilen tanım da yöntem bakımından eksik görünmektedir. *doğum* sözcüğü, fiil isimlerinin

tanımlarında olduğu gibi “.....işi” biçiminde kalıp bir ifade ve Arapça eşanlamlısı *tevellüt* ve *veladet* sözcükleriyle tanımlanmıştır. *doğmak* fiilinin fiil ismi olan *doğuş* sözcüğünün de sözlükte “doğma işi” biçiminde tanımlanması iki sözcük arasındaki anlam ve kullanım farklılıklarını açıklamaz. Oysa *doğum* sözcüğü aynı fiil kökünden türemişse de *doğuş* veya *doğma* gibi bir fiil ismine göre fiil özelliği tamamen kaybolmuş, türü ve anlamı bakımından yeni bir sözcük hâline gelmiştir. Dolayısıyla sözcüğün basmakalıp bir tanım ve eşanlamlılık yöntemi dışında daha açıklayıcı ve betimleyici bir yolla tanımlanması beklenir. *Doğum* sözcüğü için “kadın veya dişi hayvanın bedeninden bir bebeğin veya başka bir yavrunun ortaya çıkışı, dünyaya gelmesi” biçiminde bir tanım yapılabilir.

i. Anlam ilişkilerinin göz ardı edilmesi:

tuş: Piyano, org vb. müzik aletleriyle daktilo, hesap makinesi, bilgisayar ve telefon gibi makinelerde parmak vurulan yerlerin adı

Yukarıdaki örnekte *tuş* sözcüğünün gösterdiği kavram bir bütünün işlevsel bir parçasıdır. Yani tanımda meronimik bir ilişkiden yararlanılması durumu söz konusudur. Tanımdaki “parmak vurulan yer” ifadesinden buradaki ilişki biçiminin -piyano ya da bilgisayar bir mekân olarak kabul edilirse bunların üzerine yer alması bakımından- bir alan-mekân ilişkisi gibi değerlendirildiği sonucuna ulaşılabilir. Ancak *tuş* kavramı için bütün-parça ilişkisi biçimi, bütünün içinde bir işlevi yerine getirme fonksiyonu göz önünde bulundurularak bir nesne-parça ilişkisidir denilebilir. Dolayısıyla bu meronimik ilişkiyi gösterecek bir tanımlama yapılması gerekir. Bunun için tanımda kavramın işlevselliğine vurgu yapılmalıdır. Yalnızca parmağın dokunduğu yer olması değil, aynı zamanda belirli işlevleri yerine getirmesi kavramın asıl özelliğini gösterir. Verilen örnekteki bir başka sorun, tanıma göre “bütün”ü oluşturan müzik aletleri veya makineler için söz konusu tuş kavramının aynı şeyi ifade edip etmediğidir. *Tuşun*, tanımdaki

nesneler düşünülürken her biri için farklı komutları ve işlevleri yerine getirdiği açıktır. Bu açıdan sözcüğün anlam alanının da doğru şekilde tespit edilemediği söylenebilir. *MBTS*'de *tuş* sözcüğü müzik aletleri ve makineler için ayrı ayrı anlamlandırılarak ve nesne-parça ilişkisi içinde işlevsel özellikleri belirtilerek analitik yöntemle tanımlanmıştır:

tuş: 1. Yazı ve hesap makinelerinde üzerinde harf, işaret ve rakam bulunan, parmakla dokunulduğunda o harf veya işaretin yazılmasını sağlayan düğmelerden her biri. 2. Piyano ve orglarda ses çıkaran mekanizmayı harekete geçiren, madeni ucun üzerindeki parmakla vurulan kısım.

j. Eşdizimlilikle ortaya çıkan anlamların tanımlanması:

kaybetmek: 1. Yitirmek. 2. Yenik düşmek, yenilmek

TS'de *kaybetmek* sözcüğünün “hayatını kaybetmek” kullanımındaki “ölmek” anlamına yer verilmemiştir. *Kaybetmek* sözcüğünün “ölmek” anlamını kazanması hayat sözcüğüyle birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkar. *Usta sanatçıyı kaybettik, Trafik kazasında kaybettiklerimiz* vb. kullanımlarda “hayat” veya “yaşam” sözcüğünün düşmesi sonucu tek başına da bu anlama gelir. Eşdizimlilikten kaynaklanan bu yeni anlam *kaybetmek* maddesinde verilmemiştir, ancak eşanlamlısı olan *yitirmek* sözcüğünün üçüncü anlamı olarak “yakın birini ölüm sonucu kaybetmek” şeklinde tanımlanmıştır. Dolayısıyla eşanlamlı sözcükler olarak verilen *kaybetmek* ve *yitirmek* fiilleri çoğu bağlamda aynı kullanımlara sahip olmalarına rağmen aynı anlam verilmemiştir. Bir başka güncel sözlük olan *MBTS*'de ise *kaybetmek* maddesinin sekiz ayrı anlamının verildiği, “ölmek” anlamının da mecaz etiketiyle beşinci anlam olarak “ölümle ayrılmak” biçiminde tanımlandığı görülür (*MBTS* 2010: 643).

Doğan (2016b), Türkçedeki fiillerin eşdizimliliği üzerine yaptığı çalışmasında, eşdizimin bileşenlerinin eşdizimsel kullanıma özgü kazandığı her anlamı tanımlamanın mümkün olmadığını belirtmekle birlikte, *TS*'de fiil türündeki sözlükbirimlerin eşdizimsel anlamlarının çoğunlukla fiilin eşanlamlılarıyla tanımlanmaya çalışıldığını, ancak bu yöntemin de yetersiz kaldığını söyler. Örneğin, *TS*'deki *atmak* fiilinin temel anlamı dışında diğer anlamları eşdizimsel kullanımdan kaynaklanan anlamlardır: 8. anlamı “sille, tokat vurmak”, 9. anlamı “top, tüfek vb. silahları patlatmak”, 27. anlamı “göndermek, yollamak” biçiminde tanımlanmıştır (s. 157-158). Verilen örnekte *atmak* fiilinin “tokat atmak”, “silah/top/tüfek atmak” ve “mektup atmak” kullanımlarından ortaya çıkan anlamları “vurmak”, “patlatmak” ve “göndermek, yollamak” fiilleriyle eşanlamlılık yönteminden yararlanılarak tanımlanmış; 8. ve 9. anlamın tanımında eşdizimin bileşenlerinden (tokat, silah vb.) yararlanılırken 27. anlamı tamamen eşdizimsel kullanımın eşanlamlısı olan başka bir fiille tanımlanmıştır. Bu durum, *atmak* fiilinin *göndermek* veya *yollamak* fiiliyle hangi bağlamlarda eşanlamlı olduğunun tespitini ana dili konuşurunun dilsel sezgilerine bırakmaktadır. Bu açıdan eşanlamlı tanımlama yöntemi kimi durumlarda yetersiz kalır.

Sözlükte eşdizimsel ilişkilerin göz ardı edilmesi sözcüğün anlam alanının eksik tanımlanmasına yol açarken diğer taraftan kimi maddebaşlarında birlikte değerlendirilmesi gereken anlamların sözcüğün yeni bir anlamı gibi sunulması da birtakım sorunlara yol açmaktadır. Bu durum sözcüğün birlikte kullanıldığı bütün sözcüklerle -ayrı bir anlam oluşturmaya da- farklı bir anlam gibi tanımlanmasıyla ortaya çıkar. Bu nedenle sözcüğün birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle eşdizimlilik ilişkisi içinde olup olmadığı da doğru şekilde değerlendirilmelidir. Sözcüklerin düzenli birlikteliği her zaman yeni anlamlar oluşturmaz. Aşağıda bu türden bir dizimsel ilişkinin tanımlamada nasıl gösterildiğine ve ortaya çıkan problemlere bakalım:

Güç (I) sözcüğünün TS'deki tanımında 11 ayrı anlam verilmiştir. Ancak bu anlamların hepsi sözcüğün anlam alanı içerisinde midir? Yoksa bazı anlamlar eşdizimlilik yoluyla mı ortaya çıkmıştır? Sözcüklerin dilde çok sayıda kullanım alanları vardır ve farklı sözcüklerle bir araya geldiklerinde farklı anlamlar ortaya çıkabilmektedir. Ancak sözlüklerin bu anlamların tümünü vermesi beklenemez. *Güç* sözcüğü için verilen anlamlara bakıldığında bir bölümünün eşdizimlilikle ortaya çıktığı söylenebilir: Örneğin, 6. anlamda “Siyasi, ekonomik, askerî vb. bakımlardan etki ve önemi büyük olan devlet, devletler topluluğu. *Güçler dengesi.*” biçiminde tanımlanmıştır. “Güçler dengesi” uluslararası ilişkiler teorisindeki en eski ve en temel kavramlardan biridir. Bu terim sözlükte ya uluslararası ilişkiler terimi olarak ya da *güç* sözcüğünün altında alt madde olarak tanımlanmalıdır. Yine “Süper güç Amerika” ifadesindeki “güç” sözcüğü de tek başına değil, ancak “süper” sözcüğüyle birlikte kullanımıyla bu anlamı ifade etmektedir. Bu kavram İngilizce *superpower* sözcüğünden Türkçeye çevrilerek kullanılmış olmalıdır. İngilizcede bu sözcük ayrı bir maddebaşı olarak verilir, *güç* maddesi altında tanımlanmaz.¹⁰²

Güç sözcüğünün 3. anlamı olarak verilen “Sınırsız, mutlak nitelik. *Tanrı'nın gücü*” anlamı, örneğinden de anlaşılacağı gibi “tanrı” sözcüğüyle birlikte kullanımdan dolayı ortaya çıkmıştır. Aksi takdirde *güç* sözcüğü başka bir bağlamda “sınırsız, mutlak nitelik” anlamına gelmez. Dolayısıyla farklı bir anlam olarak değerlendirmek zordur. Bu bakımdan 4. anlamdaki “Büyük etkinliği ve önemi olan nitelik” ile bu 3. anlam birleştirilebilir. 4. tanımda “paranın gücü” örnek olarak verilmiştir. Burada da “para” sözcüğü anlamlandırmada belirleyici olmuştur. Alt madde olarak verilen *yasama gücü*, *yargı gücü* gibi sözcükler de bu 4. anlamla örtüşmektedir diye düşünülebilir. Ayrı anlamların verilmesi burada büyük ölçüde sözcüğün birlikte kullanıldığı diğer

---

¹⁰² <https://www.merriam-webster.com/dictionary/superpower>

sözcüklerden, yani eşdizimlilikten kaynaklanmaktadır. Tanrı'nın, paranın ya da yargının gücü olarak sözü edilen *güç* maddi, manevi, hukuki veya siyasi herhangi bir otoritenin etkinliğini, önemini belirtmektedir. Dolayısıyla burada *güç* sözcüğüyle birlikte kullanılan her bir sözcük yeni bir anlam oluşturmaz (TDK 2011: 994).

fondip: *zf.* sonuna kadar, bir solukta, bir dikişte

TS'de Almanca *von* ve Türkçe *dip* sözcüklerinden oluşmuş *fondip* sözcüğü, zarf türünde, ayrı bir maddebaşı olarak tanımlanmıştır. Sözcük genellikle alkollü içkiler söz konusu olduğunda ve *yap-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmaktadır. Sözlükte de *fondip yap-* “bir solukta, bir dikişte içmek” biçiminde tanımlanmıştır. Dolayısıyla *fondip* sözcüğünün zarf olarak tanımlandığı anlam, eşdizimlilik içinde bulunduğu *yap-* fiiliyle birlikte kullanımı sonucu ortaya çıkmıştır. Sözcük zarf olarak başka sözcüklerle birlikte kullanılmaz.

SONUÇ

Sözlükbilim, Türkiye’de özellikle son yirmi yıldır yapılan çalışmalarla birlikte bağımsız bir alan olarak kabul edilmiş ve gelişmeye başlamıştır. Son zamanlarda, sözlükbilim alanına olan ilgi ve merakın arttığı, kuramsal çalışmaların eksikliğinin fark edildiği ve bu eksikliklerin tamamlanması yönünde çalışmalar yapıldığı dikkati çekmiştir.

Bu tez çalışması da Türkiye’de sözlükbilim alanında görülen teorik çalışmaların azlığı sebebiyle alandaki boşluğu doldurmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Çalışmada, “Sözlükbirimler nasıl tanımlanmalıdır?” sorusundan hareketle sözlüklerin temel unsurlarından biri olan tanım meselesi ele alınmıştır. Sözlüklerde tanım ve tanımlamayla ilgili olarak Batı’daki teorik sözlükbilim çalışmaları referans alınarak Türkçe sözlükler için bir tanım teorisi ve modeli olup olmadığı sorgulanmıştır. Aynı zamanda, Türkçe tek dilli genel sözlüklerle sınırlandırdığımız çalışmada sözlükbirimlerin nasıl tanımlanması gerektiğiyle ilgili kuramsal bilgi ve yaklaşımlar bir araya getirilmeye ve yabancı literatürden tespit edilen ilke ve yöntemlerin Türkçe sözlükbirimler üzerinde uygulanıp uygulanamayacağı da test edilmeye çalışılmıştır. Türkçe sözlük hazırlamada teorik bilgi bakımından eksiklikler bulunmakla birlikte bu eksikliklerin uygulamaya yansıyan sonuçları da çalışma açısından dikkat çekici olmuştur.

Batı’daki çalışmalara baktığımızda tanım, gerek mantık ve felsefenin sorguladığı gerekse dilbilimin özellikle anlambilim sorunları içinde tartıştığı bir konu olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla bahsi geçen alanların Türkiye’de yeterince ilgi görmemesi ve araştırılmaması da Türkçe sözlüklerde tanım konusunun tartışılması için uygun bir zemin oluşturamamıştır. Ayrıca Türkçe sözlüklerde sözlükbirimlerin anlamlandırılması konusunda karşımıza çıkan bazı sorunlar da temelde tanımlama ile ilgili teorik bir altyapının bulunmadığının bir göstergesi olmuştur. Yukarıda tanım konusunda yapılan

değerlendirmelerden hareketle Türkçe tek dilli genel sözlüklerde sözlükbirimlerin tanımlanmasıyla ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Öncelikle belirtmek gerekir ki genel olarak Türkçe sözlük yazarları tanım konusunda teori geliştirme veya mevcut teorilerden yararlanma gibi bir yaklaşım içinde olmamışlardır. Batı sözlükbiliminde belirtilen ilke ve yöntemlerle örneklem olarak seçtiğimiz temel kaynaklardan olan *Türkçe Sözlük*'te uygulanan yöntemlerin uyumluluk göstermediği gözlenmiştir.

Türkçe Sözlük'te sözlükbirimlerin tanımlanmasında, çalışmada ele alınan yöntemler arasında en çok eşanlamlılıktan yararlanıldığı tespit edilmiştir. Bazı sözcüklerin tanımlanmasında analitik yöntemle birlikte mutlaka sözcüğün eşanlamlıları da tanımın sonunda verilmiştir. Bu yöntemin kolay olması bakımından sözlükçüler tarafından tercih edildiğini ve aynı zamanda Türkçede özellikle Arapça ve Farsça alıntılarının yoğunluğu sebebiyle de sözcük karşılıklarının belirtildiği söylenebilir. Türkçe sözlüklerde sıklıkla kullanılan bir başka yöntem de basmakalıp tanımlardır. Özellikle belirli yapıdaki sözcüklerin tanımlanmasında (fiil isimleri, çatı ekleriyle türemiş fiiller vb.) analitik tanımlara başvurmak yerine belirli kalıp ifadelerden yararlanılma yoluna gidilmiştir. Bu durum ise *kısır döngü* tanımlara yol açmıştır.

Eşanlamlılık ve basmakalıp yöntemler dışında, analitik ve sentetik tanımlara da Türkçe sözlüklerde zaman zaman yer verildiği söylenebilir. Ancak bu yöntemlerin uygulanmasında birtakım sorunlar ve eksiklikler tespit edilmiştir. Tanımlama yöntemlerinde bahsedilen dolaylı, düzenlamsal ve işari tanımlamalara ise Türkçe sözlüklerde yer verilmediği görülmüştür. Bazı tanımları ise kullanılan yöntem bakımından tam olarak sınıflandırmak zordur. Bir sözcüğün birden fazla tanım yöntemi kullanılarak tanımlanması veya bir özelliğin iki ayrı tanım yöntemine de uygun olması söz konusu olabilir. Örneğin, *mavi* sözlükbiriminin sözlükte “yeşil ile menekşe rengi arasında bir renk, bulutsuz gökyüzünün rengi” biçiminde verilen tanımı yakın renklerle

karşılaştırarak verildiği için bir yönüyle analitik, ancak göndergeyle ilişki kurarak örneklendirdiği için de sentetik ve kısmen düzanlamsal tanım özelliği de göstermektedir.

Tanımlamada bir başka önemli unsur ise leksikal kategorilerdir. Sözlükbirimlerin tanımlanmasında seçilecek yöntem sözcüğün türüne göre de değişiklik gösterebilmektedir. Çalışmada Türkçe sözlüklerdeki isim, fiil, sıfat, zarf türündeki sözcüklerle edat, bağlaç gibi gramatikal sözcüklerin tanımlanmasında uygulanan yöntemlerin teorideki bilgilerle örtüşüp örtüşmediği de test edilmiştir. Türkçe sözlükler bu bakımdan değerlendirildiğinde yukarıda belirtildiği gibi belli türdeki sözcüklerin daha çok kalıp ifadeler ve eşanlamlılarla tanımlandığı gözlenmiştir. En çok sıfat ve türemiş yapıdaki fiillerin tanımlarında problemlerle karşılaşıldığı tespit edilmiştir. Örneğin; ettirgen, işteş, edilgen ve dönüşlü yapıdaki fiillerin dilbilgisel olarak tanımlanması zorunluluğundan kaçınmadığı dikkati çekmiştir. Bunun dışında özellikle somut varlıkları karşılayan isimlerin analitik ve sentetik tanıma en uygun sözcükler olması nedeniyle isimlerin tanımlanmasında bu iki yöntemin daha yaygın şekilde kullanıldığı, bununla birlikte soyut kavramları karşılayan isimler söz konusu olduğunda analiz edilmeleri somut sözcüklere göre daha zor olduğu için tanımlamada eşanlamlılarından yararlandığı görülmüştür. Aynı şekilde fiil türündeki sözcüklerin de analitik veya sentetik tanımlardan ziyade eşanlamlılar yoluyla tanımlanmasının tercih edildiği söylenebilir. Yine analizi zor olan sıfat ve zarf türündeki sözcükler de beklenildiği gibi en çok eşanlamlılık yöntemiyle tanımlanmıştır. Sözcük türünün özelliği bakımından da bu yöntemin kullanılması uygun görünmektedir. *Türkçe Sözlük*'te incelenen sözlükbirimler içinde işlevleri açısından, kurala dayalı olarak tanımlanması beklenen edat, bağlaç, zamir türündeki sözcüklerde de eşanlamlılardan büyük ölçüde yararlandığı söylenebilir.

Bir sözcüğün doğru bir şekilde tanımlanması için göz önüne alınması gereken birincil ilke sözcüğün tüm anlam alanlarının tespit edilmesidir. Bunun içinde söz varlığının sentaktik ve paradigmatik (dizimsel ve dizisel) ilişkilerinin tespit edilmesi gerekir. Örneğin, bir kavramın tüm alt kavramlarını tespit etmek tanımlamada cins ve tür ilişkisinin doğru bir şekilde kurulmasını sağlayacaktır. Ya da sözcüğün bağlam içinde diğer sözcüklerle kurduğu yatay ilişkiler, eşdizimlilik de tam ve doğru tanımlar yapılabilmesinde en önemli unsurların başında gelir. Bu açıdan Türkçe sözlüklerde zaman zaman sözcükler arasındaki bu tür ilişkilerin göz ardı edildiği görülür. Yine anlam alanını tespit etmede derlemden yararlanılması da önemlidir. Özellikle sözcüklerin farklı anlamlarının belirlenmesinde derlem kullanmak daha az hata yapılmasını sağlayacaktır. Sözcükler arasındaki eşanlamlılık ilişkisiyle birlikte zıtanlamlılıktan da özellikle sıfat türündeki sözcüklerin tanımlanmasında büyük ölçüde yararlanıldığı söylenebilir.

Türkçe sözlüklerde tanımlama ilkelerinden *basitlik* ilkesine de sıklıkla dikkat edilmediği görülmüştür. Tanımın tanımlanan sözcükten daha basit sözcüklerle ifade edilmesine dayanan bu ilke, Türkçe sözlüklerde tanımlamada yer alan metaforik ifadeler, deyimler ya da eskicil sözcüklerle ihlal edilmiştir.

Sözlükçülükte bazı sorunların çözümü aslında sözlük yazarlarının sözlüğün hazırlık aşamasında aldığı kararlarda bulunmaktadır. Sözlükçünün amacı, hedef kitle, sözlük türü gibi temel ölçütler çerçevesinde maddebaşı sözcük seçimi, yazım, söyleyiş, tanımlama, örneklendirme vb. pek çok konuda belirlenen ilke ve yöntemler büyük ölçüde ortaya çıkabilecek sorunları en aza indirgemektedir. Batı'da hazırlanan sözlüklerde sözlüğün yazımında benimsenen tüm kural, ilke, yöntem ve teknikler kullanıcı için bir "kullanım kılavuzu" niteliğinde sözlüğün başında belirtilmektedir. Türkçe sözlüklerin girişinde de sözlüğün hazırlanışında dikkat edilen hususlar çoğu kez belirtilmekle birlikte tanımlama konusunda nasıl bir yöntem izlendiğine dair bilgi

verilmediği grlmŖtr. Yine, zellikle TDK *Türkçe Sözlük*'ten aldığımız bazı örneklere karŖılaŖılan tutarsızlıkların sebebi de baŖta tanımlama ilkelerinin belirlenememiŖ olması ya da her bir baskısında farklı ekipler tarafından sözlüğün yeniden düzenlenmesi sonucunda farklı tutumların izlenmiŖ olmasıdır.

Bu alıŖmada oluŖturulmaya alıŖılan tanım teorisinin Türkçe sözlükler için uygulanabilir hâle gelmesi ve mevcut sözlüklerdeki tanımların belirlenen ilke ve yöntemler çerçevesinde yeniden gözden geçirilmesinin Türk sözlükbilim alıŖmalarına katkı sağlayacağı dŖnlmektedir.

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan (1975), “Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma”, **Bilimsel Bildiriler 1972**, Ankara: TDK Yay., 531-542.
- Aksan, Doğan (2006), **Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, Y.; N. Duran; D. Ersen; vd. (2008), “Türkçede Yakın Anamlı Sözcükler: Bir Derlem Çalışması”, **22. Ulusal Dilbilimi Kurultayı Bildirileri**, 8-9 Mayıs 2008, Van.
- Alston, William P. (1964), **Philosophy of Language**, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Altınörs, Atakan (2012), **50 Soruda Dil Felsefesi**, İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Altuğ, Taylan (2013), **Dile Gelen Felsefe**, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Asher, R. E (Ed.) (1994), **The Encyclopedia of Language and Linguistics**, Vol. 4, England: Pergamon Press.
- Ateşman, Ender (2007), “Türkçe Sözlükte İç ve Dış Yapı”, **International Journal of Central Asian Studies**, Seoul-Tashkent, Vol. 11-1, 96-117.
- Atkins, Sue B.T. ve M. Rundell (2008), **The Oxford Guide to Practical Lexicography**, New York: Oxford University Press.
- Atkins, Sue B.T. (2008), “Theoretical Lexicography and its Relation to Dictionary-making”, **Practical Lexicography: a reader**, (Ed.) Thierry Fontenelle, New York: Oxford University Press, 31-50.
- Atmaca, Emine (2013), “Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Eşgösterenlilik”, **Dil Araştırmaları**, S. 12, 117-138.
- Aysever, Levent (1994), **Anlam Sorunu ve John R. Searle’ün Çözümü**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Aysever, Levent (2003), “Dil Felsefesinin Geleceğine Bir Bakış”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 20, S. 2, 127-140.
- Ayto, John R. (1983), “Semantic analysis and dictionary definitions”, Hartmann, R.R.K (Ed.) **Lexicography: Principles and Practice**, 89-98.
- Begagić, Mina (2013), “Semantic preference and semantic prosody of the collocation *make sense*”, **Jezikoslovlje**, Vol. 14, No. 2, 403-416.
- Batuhan, Hüseyin ve Teo Grünberg (1970), **Modern Mantık**, Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Benson, M., E. Benson and R.F. Ilson (1986), **Lexicographic Description of English**, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bergenholtz, Henning; Rufus H. Gouws (2012), “What is Lexicography”, **Lexikos** 22, 31-42.
- Bingöl, Abdülkuddus (1993), **Klasik Mantık’ın Tanım Teorisi**, İstanbul: M.E.B Yayınları.
- Bor, İbrahim (2011), **Analitik Dil Felsefesinde Dil, Düşünce ve Anlam**, Ankara: Elis Yayınları.
- Boz, Erdoğan (2009), “Sözlükbirimlerin Tanımlanmasına Anlambilimsel Bir Bakış”, **Turkish Studies**, Volume 4/4, Summer, 172-183.
- Boz, Erdoğan (2009), “Çağdaş Türkçe Sözlüklerde Çokanlamlı Madde Başlarındaki Anlamaların Sıralanma Sorunu: ‘Klasik’ Örneği”, **Turkish Studies**, Volume 4/8, Fall, 146-158.
- Boz, Erdoğan (2011), “Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 4, 9-14.
- Bozkurt, Ferdi (2017), **Sözlükleşme: Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi**, İstanbul: Kesit Yayınları.

- Bright, William (1992), **International Encyclopedia of Linguistics**, New York: Oxford University Press.
- Burkhanov, Igor (1998), **Lexicography: A Dictionary of Basic Terminology**, Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Bussmann, Hadumod (1996), **Routledge Dictionary of Language and Linguistics**, London and New York: Routledge.
- Chaffin, Roger (1992), “The Concept of a Semantic Relation”, **Frames, Fields, and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization**, (Ed.) Adrienne Lehrer, Eva Feder Kittay, New York and London: Routledge, 253-288.
- Cevizci, Ahmet (1999), **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, Ahmet (2003), **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cruse, D. A. (1986), **Lexical Semantics**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, D. A. (2000), **Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics**, New York: Oxford University Press.
- Crystal, David (2006), **How Language Works**, London: Penguin Books.
- Crystal, David (2008), **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, Blackwell Publishing.
- Çalışkan, Nihal (2014), “Semantik Prozodi Kavramı ve Türkçe Semantik Prozodi Örnekleri: ‘aksettirmek, ...dan ibaret, ...nin teki, karşı karşıya, varsa yoksa’”, **ZFWT, Journal of World of Turks**, Vol. 6, No. 1, 139-160.
- Çüçen, A. Kadir (2012), **Klasik Mantık (Mantiğa Giriş)**, Bursa: Sentez Yayınları.
- Demir, Gökhan Yavuz (2015), **Dilin Belirsizliği**, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Demircan, Ömer (2003), **Türk Dilinde Çatı**, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Dietrich, Ayşe Pamir (2001), **Dictionary of Linguistics Terms**, İstanbul: Multilingual Yayınları.

- Doğan, Nuh (2011), “Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 19, 78-88.
- Doğan, Nuh (2015), “Türkçe Sözlük’te Fiisel Eşdizimlilik”, **Gazi Türkiyat** 2015/17, 67-84.
- Doğan, Nuh (2016a), “Türkçede Orta Çatı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 43, 195-206.
- Doğan, Nuh (2016b), **Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eşdizimleri**, Ankara: Yayınevi.
- Doğru, Fatih (2011), “Türkçe Sözlüklerde Eşadlı Sözlükbirimlerden Türemiş Sözlükbirimlerin Tanımlanması Sorunu”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 4, 133-173.
- Dursun, Sıdıka (2018), **Türkçede Ettirgen Yapılar**, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erdem, Melek (2004), “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)”, **Zeynep Korkmaz Armağanı**, Ankara: TDK Yay. 147-162.
- Erdem, Melek (2007), “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2 (Haziran 2007), 94-103.
- Erdem, Mevlüt (2000), **Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passives in Turkish**, The University of Manchester, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Fırıncı-Orman, Türkan (2015), “Jacques Derrida Düşüncesinde Dil”, **Kilikya Felsefe Dergisi/Cilicia Journal of Philosophy**, 61-81.
- Fillmore, Charles J. (2003), “Double-Decker Definitions: The Role of Frames in Meaning Explanations”, **Sign Language Studies**, Spring 2003, 3,3, 263-295.
- Garza-Cuarón, Beatriz (1991), **Connotation and Meaning**, (Çev.) Charlotte Broad, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

- Geeraerts, Dirk (2003), “Meaning and definition”, **A Practical Guide to Lexicography** (Ed.) Piet van Sterkenburg, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 83-94.
- Gökmen, Seda ve Önal, Özay (2012), “Ön-Tür Kuramı Çerçevesinde Türkçede Anlamsal Ulamların İncelenmesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 52, Sayı: 2, 23-40.
- Gökmen, Seda (2013), “Kavramsal Ulamlama ve Öntürler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 53, Sayı: 2, 165-179.
- Grünberg, Teo (1970), **Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Günay, Doğan (2007), **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Gürlek, Mehmet (2013), “TDK Türkçe Sözlük Örneğinde Madde Başlı Olarak Edilgen Fiiller”, **Turkish Studies**, Vol. 8/13, Fall, 987-1002.
- Gürlek, Mehmet (2016), “Çokanlamlı Sözlükbirimler Üzerine Bir Değerlendirme”, **I. ve II. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 3. cilt, (Haz. Hayati Develi, Mehmet Gürlek), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü, 271-282.
- Hanks, Patrick (1987), “Definitions and explanations”, **Looking Up. An Account of the COBUILD Project in Lexical Computing and the Development of the Collins COBUILD English Language Dictionary** içinde, (Ed.) J. M. Sinclair, London/Glasgow: Collins ELT, 116-136.
- Harris, Roy ve Christopher Hutton (2007), **Definition in Theory and Practice: Language, Lexicography and the Law**, Continuum.
- Hartmann, R. R. K. ve Gregory James (1998), **Dictionary of Lexicography**, London and New York: Routledge.

- Hausmann, F. J. ve H. E. Wiegand (1989), “Component parts and structures of general monolingual dictionaries: A survey”, **WDD** içinde, (Ed.) F. J. Hausmann, vd., 328-360.
- Hausmann, F. J., O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (1989-1991), **Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires: An international encyclopedia of lexicography**, Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Householder, Fred W. ve Sol Saporta (1962), **Problems in Lexicography**, Bloomington: Indiana University.
- Hudson, Richard (1988), “The Linguistics Foundations for Lexical Research and Dictionary Design, **International Journal of Lexicography**, Vol. 1, No. 4, 287-312.
- İbe Akcan, Pınar (2010), **Konu Roller: Türkçe Eylem Veritabanı Temelinde Bir Anlambilimsel Konu Roller Modeli Önerisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- İmer, Kamile; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy (2011), **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- İnan, İlhan (2004), “Anlam Kuramları”, **Felsefe Ansiklopedisi**, (Ed.) Ahmet Cevizci, Vol. 1, İstanbul: Etik Yayınları.
- İnan, İlhan (2006), “Dil Felsefesi”, **Felsefe Ansiklopedisi**, (Ed.) Ahmet Cevizci, Vol. 4, İstanbul: Etik Yayınları.
- İnan, İlhan (2013), **Dil Felsefesi**, (Ed.) Demet Taşdelen, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Iris, M. A., Bonnie E. Litowitz and Martha Evens (1988), “Problems of the Part-Whole Relation”, **Relational Models of the Lexicon: Representing Knowledge in Semantic Networks**, (Ed.) Martha Walton Evens, Cambridge: Cambridge University Press, 261-288.

Jackson, Howard (1988), **Word and Their Meaning**, London and New York: Longman.

Jackson, Howard (2002), **Lexicography: An Introduction**, Routledge.

Jackson, Howard ve Etienne Zé Amvela (2007), **Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology**, London: Continuum.

Jorgensen, Julia C. (1990), "Definitions as Theories of Word Meaning", **Journal of Psycholinguistic Research**, Vol. 19, No. 5.

Kara, Funda (1998), "Sözlük Bilimi Açısından Türkçe Sözlük", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 10, 23-33.

Karaağaç, Günay (1994), "Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık", **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII**, 31- 55.

Kaya, Ceval (2001), "Türk Sözlük Sistemi Üzerine İki Not", **Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri**, (20-23 Mayıs 1999, Gazimağusa). (Haz.) Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, 83-89.

Kempson, Ruth M. (1977), **Semantic Theory**, Cambridge: Cambridge University Press.

Kıran, Zeynel ve Ayşe (Eziler) Kıran (2010), **Dilbilime Giriş**, Ankara: Seçkin Yay.

Kocaman, Ahmet ve Necdet Osam (2000), **Uygulamalı Dilbilim-Yabancı Dil Öğretimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Hitit Yay.

Koç, Nurettin (1992), **Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Korkmaz, Zeynep (1992), **Grammer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1999), "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler", **TDAY Belleten**, 159-165.

König, Giray (1983), "Türkçede Çatı", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Özel Sayı)**, 111-126.

- Landau, Sidney I. (2004), **Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography**, Cambridge University Press.
- Leech, Geoffrey (1981), **Semantics: The Study of Meaning**, Middlesex, England: Penguin Books.
- Lübimov, Konstantin (1963), “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller”, **Türk Dili**, S. 147, 150-155.
- Lyons, John (1977), **Semantics**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John (1983), **Kuramsal Dilbilime Giriş**, (Çev. Ahmet Kocaman), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, John (1995), **Linguistic Semantics: An Introduction**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mantu, Uğur (2017), **Eş Adlılık ve Türkçe Sözlük'te Eş Adlılık Meselesi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, (Uzmanlık Tezi).
- Neubauer, Fritz (1987), “How to Define a Defining Vocabulary”, **A Spectrum of Lexicography: Papers from AILA Brussels, 1984**, (Ed.) Robert Ison, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 49-59.
- Özlem, Doğan (2004), **Mantık**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Palmer, F.R. (1976), **Semantics: A New Outline**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F.R. (2001), **Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi**, (Çev. Ramazan Ertürk), Ankara: Kitabiyat.
- Panman, Otto (1982), “Homonymy and Polysemy”, **Lingua**, Vol. 58, 105-136.
- Pilten, Şahru (2011), “Orhon Yazıtlarında Anlam Vezni”, **Türk Dünyası: Geçmişi ve Bugünü Uluslararası Türkoloji Sempozyumu**, Astana/Kazakistan, 105-110.
- Pilten, Şahru (2017), “Anlam Vezni Kavramı Üzerine Değerlendirmeler”, **Avrasya Terim Dergisi**, 5 (1), 1-10.

- Rifat, Mehmet; Sema Rifat; Taçlan Boyat (1988), **Dilbilim ve Göstergebilim Terimleri**, İstanbul: Sözce Yay.
- Robinson, Richard (1972), **Definition**, London: Oxford University Press.
- Saeed, John I. (2003), **Semantics**, UK: Blackwell Publishing.
- Stock, Penelope (1988), “The structure and function of definitions”, **ZüriLEX’86/Proceedings**, (Ed.) Mary Snell-Hornby, Proceedings of the 2nd EURALEX International Congress, 1986, Zürich, Tübingen: A. Francke Verlag, 81-89.
- Svensen, Bo (2009), **A handbook of Lexicography: dictionaries and dictionary making in theory and practice**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Swartz, Norman (2010), “Definitions, Dictionaries and Meaning”, <http://www.sfu.ca/~swartz/definitions.htm>, (Erişim tarihi: 1 Mayıs 2018).
- Tamba-Mecz, Irene (1997), **Anlambilim**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tarp, Sven (2008), **Lexicography in the Borderland between Knowledge and Non-Knowledge**, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Tufar, Nicolai (2010), **Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, (Danışman: Prof. Dr. Melek Erdem),Yayımlanmamış Doktora Tezi
- Uçar, Aygöl (2009a), Anlambilimsel Bağlantılılık: Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık ve Eşadlılık Ayrımı, **Essays on Turkish Linguistics: Proceedings of the 14th International Conference on Turkish Linguistics**, 6-8 Ağustos 2008, (Ed.) S. Ay, Ö. Aydın, İ. Ergenç, S. Gökmen, S. İşsever and D. Peçenek, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 207 – 216.
- Uçar, Aygöl (2009b), **Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık: Uygunluk Kuramı Çerçevesinde Bir Çözümleme**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Danışman: Prof. Dr. G. Leyla Uzun, Ankara.

- Ullmann, Stephen (1951), **The Principles of Semantics**, Glasgow: Jackson, Son & Company.
- Ullmann, Stephen (1962), **Semantics: An Introduction to The Science of Meaning**, New York: Barnes & Noble.
- Usta, Halil İbrahim (2007), “Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları”, **DTCF Dergisi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. c. 46, s.1[ayrı basım], 225-226.
- Usta, Halil İbrahim (2009), “Sözlük Araştırmacılığında Yeni Yönelimler”, **IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı**, 26-28 Eylül 2009, Kırım, 380-384.
- Uzun, Nadir Engin (2003), “Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003, Mustafa Canpolat Armağanı**, (Haz.) Aysu Ata, Mehmet Ölmez, Ankara: Mehmet Ölmez Yay., 281-293.
- Uzun, Nadir Engin (2006), **Biçimbilim; Temel Kavramlar**, İstanbul: Papatya Yay.
- Vardar, Berke (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual Yay.
- Widmer, Markus (2007), **Methods of Lexicographic Definition in the Oxford Advanced Learners Dictionary**, Seminar Papers, GRIN Verlag.
- Wiegand, H. Ernst (1984), “On the structure and contents of a general theory of lexicography”, **Lexeter’83 Proceedings**, R. R. Hartmann (Ed.), Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 13-30.
- Yavuzarslan, Paşa (2004), “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin *Kâmûs-ı Türki’si*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 44, 2, 185-202.

Yavuzarslan, Paşa (2009), **Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü**, Ankara: Tiydem Yayınları.

Yavuzarslan, Paşa (2010), “Tarihî ve Çağdaş Türkçe Sözlüklerde Homonymous (Eşadlı) ve Homographic (Eşyazımlı) Sözcükler”, **Türkiye’de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri** (4-6 Kasım 2010), İstanbul: Kubbealtı.

Yavuzarslan, Paşa ve Aleksandrina Gündoğan (2015),”Sözlükçülük Metodolojisi Bakımından Leksikal Ünitelerin Kullanım Alanının Önemi”, **I. ve II. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 2. cilt, (Haz.) Hayati Develi, Mehmet Gürlek, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü, 189-207.

Yücel, Bilal (1999), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II**, Ankara: TDK Yayınları.

Yüksekkaya, H. Yaşar (2001), “Avrupa’da Modern Sözlük Araştırmaları ve Bu Araştırmaların Türk Metasözlükçülüğüne Yansımaları”, **Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri**, 20-23 Mayıs 1999, (Haz.) Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, 207-234.

Zgusta, Ladislav vd. (1971), **Manual of Lexicography**, Den Haag: Mouton.

Örneklerin Alındığı Sözlükler

Ayverdi, İlhan (2010), *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (1.baskı), İstanbul: Kubbealtı.

Tuğlacı, Pars (1985), *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, (8. baskı), İstanbul: Cem Yayınevi.

Türk Dil Kurumu (1998), *Türkçe Sözlük*, (9. baskı), Ankara: TDK Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük*, (11. baskı), Ankara: TDK Yayınları.

Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*

(http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts)

Kubbealtı Akademisi, *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*

(<http://lugatim.com/>)

DİZİN

A

absolute synonymy · *Bakın* tam eşanlamlılık
active vocabulary · 15
ad aktarması · 47
ad tanımı · *Bakın* adsal tanım
adcılık · 62
adsal tanım · 60, 68, 103
affective meaning · *Bakın* duygusal anlam
ağız sözlükçülüğü · 12
alan kuramı · 17
alt düzey · 105
alt kavram · 95, 122, 179, 180, 182, 183, 216
altanlamlılık · 171, 175, 179, 180, 181, 183, 216
ambiguity · *Bakın* belirsizlik
analitik tanım · 89, 95, 101, 103, 105, 109, 111, 118, 143, 172, 178, 181, 206, 208, 224
analitik tanımlama · 94, 99, 150
analytical definitions · *Bakın* analitik tanımlama, analitik tanım
anlam · 23, 24, 38
anlam alanı · 18, 75, 194, 195, 206, 210, 211, 219
anlam bulanıklığından kaçınma · 88
anlam ilişkileri · 2, 17, 18, 23, 31, 36, 49, 75, 118, 191
anlam sırası · 133, 138, 155, 157, 181, 191, 209
anlam teorileri · 30
anlam üçgeni · 42
anlambilim · ix, 6, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 223
cümle anlambilimi · 22
dilbilimsel anlambilim · 22
felsefi anlambilim · 22
leksikal anlambilim · 22
pragmatik anlambilim · 22
anlambirimcik çözümlemesi · 95, 96, 97
anlamlama · 41
anlaşılabilirlik · 77, 78
anlıksalıcı kuram · 25
ansiklopedik bilgi · 76, 90, 102, 103, 107, 130
ansiklopedik tanım · 75
antonymy · *Bakın* zıtanlamlılık
Arap sözlükçülüğü · 92
associative meaning · *Bakın* çağrışımsal anlam
avoidance of ambiguity · *Bakın* anlam bulanıklığından kaçınma
ayırım · 59
ayırma · 135, 136
ayırt edici özellik · 97, 100, 109, 111, 150, 183

B

bağdaşmazlık · 176
bağlamsal yöntem · 120
basitlik · 78, 86, 117, 207, 217, 226
basmakalıp tanım · 147, 200, 202, 214, 218, 224
Bedeutung · *Bakın* reference
belirsizlik · 30, 76, 113, 133
beş tümel · 59
betimleme · 59
betimlemeler kuramı · 26
betimleyici anlam · 39
betimleyici olmayan anlam · 39
bilgi-transferi · 78
brevity · *Bakın* kısalık
bütün-parça ilişkisi · 36, 184, 218

C

cins-tür · 57, 58, 184
circularity · 80, 81, 83, 114, 205, *Bakın* kısır döngü
cognitive · 39, 41, 169
cognitive semantik · 32
cognitive synonymy · 169
cohyponyms · *Bakın* eş kavram
collocation · *Bakın* eşdizimlilik
 collocative meaning · *Bakın* eşdizimsel anlam
complementarity · *Bakın* tamamlayıcılık
complementary antonymy · *Bakın* tamamlayıcı zıtlık
concept · 42
conceptual meaning · *Bakın* kavramsal anlam
conceptualism · *Bakın* kavramsalcılık
connotation · 43
connotative meaning · *Bakın* yan anlam
constant reference · *Bakın* değişmez referans
converseness · *Bakın* karşıtlık, ilişkisel zıtlık/karşıtsallık
co-ordinate · *Bakın* eş kavram

Ç

çağrışım anlamı · *Bakın* çağrışımsal anlam
çağrışım değeri · 45, 46
çağrışımsal anlam · 40, 43, 45, 46
çapraz gönderim · 52, 118, 172, 212
çatı · 152, 191
çok dilli sözlükler · 92
çokanlamlı · 131, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 153, 163, 164, 203, 209, 210

çokanlamlılık · 131, 132, 133, 155, 163, 164, 170,
171

D

davranışçı kuram · 25
dead metaphor · *Bakın* ölü metafor
decoding · *Bakın* kod çözme
deconstruction · *Bakın* yapıbozum
decontextualization · 73
definer · *Bakın* tanımlayıcı sözcük
definiendum · *Bakın* tanımlanan
definiens · *Bakın* tanımlayan
defining vocabulary · 207
definition · 58, 71, *Bakın* tanım
definitional information · *Bakın* tanımsal bilgi
değerlendirme yan anlamları · 47
değişebilir referans · 34, 119
değişmez referans · 34
denotata · 41
denotation · 32, 33, 41
denotational · 41
denotative definitions · *Bakın* düzenlamsal
tanımlama
denotatum · 32, 41
denote · 33
denoting · 33
derlem · 126, 226
description · 58
descriptive · 41, 169
descriptive synonymy · 169
descriptive/propositional meaning · *Bakın* betimleyici
anlam
designation · 41
designatum · 42
deyim aktarması · 47
dış yapı · 11, 50
dictionary · 15
dictionary base · *Bakın* sözlük tabanı
dictionary definition · *Bakın* sözlük tanımı
dictionary-making · *Bakın* sözlük yapımı
dictionary-research · *Bakın* sözlük araştırması
differantia specifica · 59, 97
dil oyunları · 27
directional antonymy · *Bakın* yön gösteren zıtlık
Dîvânu Lugâti 't-Türk · 92
dizimsel · 161, 186, 226
dizisel · 161, 186, 226
dolaylı/ima yoluyla tanımlama · 120, 121
döngüsellik · *Bakın* kısır döngü
dönüştürülme · 152, 154, 155
duygusal anlam · 40, 44
düzenlamsal tanımlama · 121, 183

E

edilgenlik · 152, 153, 155
emotive meaning · *Bakın* duygusal anlam
encoding · *Bakın* kodlama
entite · 25
epistemolojik tanım · 213, 217
equipollent antonyms · *Bakın* eşdeğerli zıtlık
essentialism · *Bakın* özcülük
eş kavram · 95, 182
eşadlı · 132, 162, 163, 164, 166, 167, 203
eşadlılık · 131, 132, 161, 163, 164, 166
eşanlamlı · 140, 150, 168, 170, 172, 173, 194, 212,
220
eşanlamlılık · 118, 145, 147, 148, 150, 167, 170, 172,
212
bilişsel eşanlamlılık · 170, 173
bütüncül eşanlamlılık · 168
kısmi eşanlamlılık · 169, 170
tam eşanlamlılık · 114, 168, 170
yakın eşanlamlılık · 169, 170, 173
zihni eşanlamlılık · 169
eşanlamlılık yöntemi · 113, 115, 116, 117, 118, 142,
153, 154, 159, 216, 218, 220
eşdizimli · 151, 187, 189, 194, 197
eşdizimlilik · 113, 136, 140, 151, 152, 170, 174, 186,
187, 191, 219, 221
eşdizimsel anlam · 40, 187, 220
eşsesli · 161, 162
eşseslilik · 132, 161, 162
eşyazımlı · 162
eşyazımlılık · 161, 162
etiketleme · 49, 124
alan etiketleri · 124
biçimsel/stilistik etiketler · 125
bölgesel etiketler · 125
geçici etiketler · 125
ettirgenlik · 152, 155, 192, 194
exemplification · *Bakın* örneklendirme
exemplifying · *Bakın* örnek gösterme
explanation · 71
expressive meaning · *Bakın* duygusal anlam
extension · *Bakın* kapsam
extensional definition · *Bakın* kapsamsal tanım

F

felsefe · 24, 31, 54, 223
bilgi felsefesi · 24
dil felsefesi · 24, 54
figurative meaning · 49, *Bakın* mecaz anlam
folk definitions · *Bakın* halk tanımları
formal semantik · 32

G

genel amaçlı sözlükler · 51, 138
genus proximum · 59, 97, 109
gerçek tanım · *Bakın* nesne tanımı
gerçekçilik · 62
gönderge · 32, 43, 105, 123
göndergeci kuram · 25
göndergesel anlam · 44, 159, 186, *Bakın* temel anlam
göndergesel yaklaşım · 32, 41
gönderim · 32
gösterge · 30, 42
gösterilen · 43
gramatikal/dilbilgisel anlam · 38
grammatical meaning · *Bakın* gramatikal/dilbilgisel anlam
grammatical words · *Bakın* işlevsel sözcükler

H

had · 58
hakiki tarif · 60
halk tanımları · 73
hasa · 58
hayat formları · 27
hierarchical conceptual system · *Bakın* hiyerarşik kavramsal sistem
hiponim · 179, 183
hiyerarşik kavramsal sistem · 95, 181
homograph · *Bakın* eşyazımlı
homonymy · *Bakın* eşadlılık
homophone · *Bakın* eşsesli
hyponym · *Bakın* alt kavram
hyponymy · *Bakın* altanlamlılık

İ

iç yapı · 11, 50
içkin tanım · 60
içlem · 94, 168, 180
içlem-kaplam · 37, 57
içlemsel · 60, 103, 106, 118, 180, 185
içlemsel tanım · 58, 94, 95, 185
ide · 25
idea · 25
iğretileme · 47
ikame edilebilirlik · 78, 84, 85, 121, 128, 212
iki dilli sözlükçülük · 12
iki dilli sözlükler · 12, 13, 88
ilinti · 58
ilintisel tanım · 58, 59
eksik ilintisel tanım · 59
tam ilintisel tanım · 59
ilişkisel tanım yöntemi · *Bakın* sentetik tanım

ilişkisel yaklaşım · 25
imaj · 37
imlem · 32
implicative definitions · *Bakın* dolaylı/ima yoluyla tanımlama
implicite definition · *Bakın* içkin tanım
incompatibility · *Bakın* bağdaşmazlık
indefinability · *Bakın* tanımlanamamazlık
information-transfer · *Bakın* bilgi transferi
intelligibility · 77, *Bakın* anlaşılabilirlik
intension · *Bakın* içlem
intensional definitions · *Bakın* içlemsel tanım
istiare · 47
işari/gösterimsel tanımlama · 68, 122
işlevsel sözcükler · 119, 158, 160
işteşlik · 152, 157
izleksel yan anlam · 47

K

Kamus-ı Türki · 5, 92, 216
kaplam · 95, 106, 180
kaplamsal · 56, 60, 106, 118, 185
kaplamsal tanım · 58, 106, 185
karşıtsal bileşen çözümlemesi · 94
kavram alanı · 190, 206
kavramlar mantığı · 57
kavramlaştırma · 41
kavramsal anlam · 40, 41, 45, 187, *Bakın* temel anlam
kavramsal yaklaşım · 32
kavramsalcılık · 62
kısalık · 78, 87, 101
kısır döngü · 78, 114, 117, 118, 205, 213, 214, 224
kod çözme · 64, 110, 166, 205
kodlama · 64
kullanım alanı · 140
kurala dayalı tanımlama · 119, 159
kuramsal sözlükbilim · 1, 3, 4, 7, 223
kuramsal sözlükbilim (*theoretical lexicography/lexicography as a theory*) · 7
kültürel çağrışım · 46
kültürel yan anlamlar · 47

L

labeling · *Bakın* etiketleme
learner's dictionary · *Bakın* öğrenici sözlükleri
leksikal alan teorisi · 18
leksikal gerçekler · 52
leksikal kategoriler · 53, 191, 199, 225
leksikal tanım · 54, 69
leksikal/sözlüksel anlam · 38, 41
leksikografi · 6
leksikografik tanım · 63, 73, 76

leksikoloji · ix, 6, 8, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 23
lemma · 74
lexeme/lexem · 16
lexical definitions · *Bakın* leksikal tanım, sözlük tanımı
lexical field · *Bakın* sözlüksel alan
lexical meaning · *Bakın* leksikal/sözlüksel anlam
lexical semantics · *Bakın* sözcük anlambilimi
lexicographic definitions · *Bakın* leksikografik tanım, sözlük tanımı
lexicographical file · *Bakın* sözlükçe dosyası
lexicography · 6, *Bakın* sözlükbilim
lexicography as a practice · *Bakın* uygulamalı sözlükbilim
lexicography as a theory · *Bakın* kuramsal sözlükbilim
lexicology · *Bakın* sözcükbilim
lexicon/lexis · 15
literal meaning · 49
lokant tanım · *Bakın* sentetik tanım
lumping · *Bakın* toplama

M

macrostructure · *Bakın* dış yapı
madde düzeni · 51
maddebaşı sözcük · 97, 148, 152, 173, 193, 226
mahiyet · *Bakın* nelik
mantık · 54, 57, 223
mantıkçı pozitivism · 27
mantıksal tanım · *Bakın* nesne tanımı
mecaz · 47
mecaz anlam · 44, 47, 135, 195, 209
mecaz-ı mürsel · 47
mental lexicon · 15
mental representation · *Bakın* zihinsel temsil
meronim · 184
meronimi · 184
meronymy · *Bakın* bütün-parça ilişkisi
metafor · 47
metalexigraphy · *Bakın* sözlük araştırmacılığı
metonimi · 47
microstructure · *Bakın* iç yapı
monolingual dictionaries · *Bakın* tek dilli sözlükler

N

near-synonymy · *Bakın* yakın eşanlamlılık
necessary and sufficient conditions · *Bakın* zorunlu ve yeterli koşullar
nelik · 60
nesne tanımı · 59, 60, 64, 68, 76, 103, 108, *Bakın* gerçek tanım
nesnel yaklaşım · 25
nesne-nesne tanımı · 68, 69, 70

nominal definition · *Bakın* adsal tanım
nominalism · *Bakın* adcılık
non-descriptive/non-propositional meaning · *Bakın* betimleyici olmayan anlam
non-referring expressions · 33

O

orta çatı · 154
ostensive definitions · *Bakın* işari/gösterimsel tanımlama
overlapping antonyms · *Bakın* örtüşen zıtlık

Ö

öğrenici sözlükleri · 123, 207
ölü metafor · 44
önergeler mantığı · 57
örnek gösterme · 122
örneklendirme · 121, 122, 126, 152, 194, 196, 226
öz · 58, 60, 62
özcülük · 62
özelleştirme yan anlamları · 47
özgülük · 59, *Bakın* hassa
öznel yaklaşım · 25
özsel tanım · 58, 59
eksik özsel tanım · 59
tam özsel tanım · 59

P

paradigmatik · *Bakın* dizisel
partial/non-absolute synonymy · *Bakın* kısmi eşanlamlılık
passive vocabulary · 15
persuasive definition · 72
philosophical semantics · *Bakın* felsefi anlambilim
plesionymy · *Bakın* yakın eşanlamlılık
polar antonymy · *Bakın* kutupsal zıtlık
polysemy · *Bakın* çokanlamlı
practical lexicography · *Bakın* uygulamalı sözlükbilim
pragmatik · 23, 27, 65, 75
pragmatik kuram · 25, 28, 31
precising definition · 72
prototip/ön-tür kuramı · 104, 105, 112
proto-type · *Bakın* prototip/ön-tür kuramı

Q

quasi-hyponym · 180
quasi-relationship · 180
quasi-superordinate · 180

R

range of application · *Bakın* kullanım alanı
real definition · *Bakın* nesne tanımı, gerçek tanım
realism · *Bakın* gerçekçilik
refer · 33
referans · 7, 15, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 60, 140, 143, 161, 212
referans teorisi · 34
referansiyal kuram · 26
reference · 32, 33, 35, 37, 42, 43, 45, 64
referent · 32, 42
referential · 39, 41, 169
referring · 33
referring expressions · 33
reflected meaning · *Bakın* yansıtıcı anlam
regular definitions · 119
reportive definitions · 72
resim-tasarım teorisi · 27
resm · 58
rule-giving method · *Bakın* kurala dayalı tanımlama

S

salva veritate · 91
secondary meaning · 44
semantic field · *Bakın* anlam alanı
semantik prozodi · 66, 140
semasyoloji · 19
sense · 35, 37, 45, 60, 140, 161, 229
sentagmatik · *Bakın* dizimsel
sentetik tanım · 106, 107, 109, 111, 118, 122, 208, 224
sentez yoluyla tanımlama · 106, 108, 142
signification · 56, *Bakın* anlamlama
simplicity · *Bakın* basitlik
Sinn · *Bakın* sense
social meaning · *Bakın* sosyal anlam, toplumsal anlam
sosyal anlam · 40
soyut sözcük · 112, 123, 143, 212
söz edimleri · 28
sözcük · 16
sözcük anlambilimi · 31
sözcük tanımı · 64, 69, 70, *Bakın* adsal tanım
sözcük türleri · 53, 191, 214
sözcükbiçim · 16
sözcükbilim · 6, 11, 12, 14, 15, 21
sözcükbirim · 16
sözcük-nesne tanımı · 69, 70, 71, 89, 94, 115, 121
sözcük-sözcük tanımı · 69, 70, 115
sözlük araştırmacılığı · 7
sözlük araştırması · 7
sözlük bilgisi · 6
sözlük bilimi · 6

sözlük tabanı · 10
sözlük tanımı · 48, 57, 72, 73, 75
sözlük yapımı · 7
sözlük yazarlığı · 6
sözlükbilim · 1, 6, 17, 223, 224
sözlükbirim · 16, 190, 191, 224
sözlükçe dosyası · 10
sözlükçülük · 6
sözlüksel alan · 18
splitting · *Bakın* ayırma
stipulative definition · *Bakın* şartlı tanım
subordinate · *Bakın* alt kavram
substitutability · *Bakın* ikame edilebilirlik
superordinate · *Bakın* üst kavram
synonym · *Bakın* eşanlamlı
synonymous definitions · *Bakın* eşanlamlılık yöntemi
synonymy · *Bakın* eşanlamlılık
synthetic definitions · *Bakın* sentez yoluyla tanımlama

Ş

şartlı tanım · 69

T

tam-dilsel tanımlama · 67
tanım · 1, 6, 23, 54, 57, 223
tanımlama · 23, 59, 61, 91, 223, 226
tanımlanamamazlık · 56
tanımlanan · 57, 74, 78, 95, 97, 207, 214, 226
tanımlayan · 57, 74
tanımlayıcı sözcük · 78, 114, 142, 148, 207, 212
tanımsal bilgi · 90
tarihî sözlükçülük · 12
tasarım · 35
tek dilli genel sözlükler · 3, 50, 126, 190, 223, 224
tek dilli sözlükler · 3, 89, 130, 212
tematik anlam · 40
tematik sözlükçülük · 12
temel anlam · 41, 132, 171, 192, 209, 210, 220
temel düzey · 105
teorik sözlükbilim · *Bakın* kuramsal sözlükbilim
terim · 47, 75, 83, 84, 86, 103, 106, 107, 116, 117, 123, 135, 163, 178, 194, 201
terim anlamı · 135, 181, 201, 209
terim sözlükçülüğü · 12
The Word Not In · 77, 83
thematic meaning · *Bakın* tematik anlam
theoretical lexicography · *Bakın* kuramsal sözlükbilim
thing-thing definition · *Bakın* nesne-nesne tanımı
tipikleştirme · 105, 111, 142, 206, 207, 216
toplama · 135, 136
toplumsal anlam · 40

totoloji · 58
Türk sözlükçülüğü · 92, 93
typifying · *Bakın* tipikleştirme

U

uygulamalı leksikoloji · 14
uygulamalı sözlükbilim · 7

Ü

üst düzey · 105
üst kavram · 95, 97, 100, 109, 179, 180, 182, 183, 216

V

variable reference · *Bakın* değişebilir referans
vocabulary · 15

W

word · 16, 42
word-thing definition · *Bakın* sözcük-nesne tanımı
word-word definition · *Bakın* sözcük-sözcük tanımı

Y

yakın eşanlamlılık · 170
yan anlam · 40, 44, 132, 193, 209
yansıtıcı anlam · 40
yapıbozum · 29
yarı dilsel tanımlama · 67

Z

zıtanlamalı · 178
zıtanlamlılık · 118, 145, 147, 148, 174, 178, 226
eşdeğerli zıtlık · 177
ilişkisel zıtlık/karşıtsallık · 175
kutupsal zıtlık · 175, 177
örtüşen zıtlık · 177
tamamlayıcı zıtlık · 175
yön gösteren zıtlık · 175
zıtlık · 177
karşıtlık · 177
tamamlayıcılık · 177
zıtanlamlılık · 177
zihinci kuram · 25
zihinsel temsil · 37
zorunlu ve yeterli koşullar · 94, 105

ÖZET

Bir araştırma alanı olarak sözlükbilim ve sözlükler, Türkiye’de, son yıllarda önem kazanmaya başlamıştır. Sözlükbilim çalışmaları bugüne dek genellikle sözlük yazma faaliyeti olarak sürdürülmüş; bunun dışında yapılan çalışmalar tarihî sözlükleri ele alan ve daha çok art zamanlı dil incelemelerine veri sağlayan çalışmalarla sınırlı kalmıştır. Sözlük araştırmacılığının bir diğer yönünü oluşturan kuramsal sözlükbilim çalışmaları ise henüz başlangıç aşamasındadır. Türkçe tek dilli genel sözlüklerde; sözlükbirimlerin seçimi, tanımlanması, örneklendirilmesi vb. konularda karşılaşılan yöntem sorunları da sözlük yazımındaki kuramsal çalışmaların yoksunluğunu açıkça göstermektedir.

Bu çalışmada, “Sözlükbirimler nasıl tanımlanmalıdır?” sorusundan yola çıkılarak tanım kavramı ele alınmış, sözlükbirimlerin tanımlanmasıyla ilgili Batı literatüründeki yaklaşımlar değerlendirilmiş ve Türkçe tek dilli genel sözlüklerin tanım tipolojileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmayla, Türkiye’de daha çok uygulama alanında gelişme göstermiş sözlükbilimin kuramsal yönüne katkı sağlanması amaçlanmıştır.

ABSTRACT

Lexicography and dictionaries as a research field have begun to gain importance in Turkey in recent years. Until today, lexicography studies have been carried out as a dictionary making activity; other studies have mostly been limited to examining historical dictionaries and providing data to diachronic language reviews. Theoretical lexicography studies, which constitute another aspect of metalexicography, are still in the beginning phase. Method problems encountered in the selection, definition, sampling, etc. of lexical entries in Turkish monolingual general dictionaries also clearly demonstrate the lack of theoretical work in dictionary writing.

In this study, starting from the question of “How should lexical entries be defined?” the concept of definition has been addressed, the approaches in the Western literature regarding the definition of lexical entries have been evaluated and definition typologies of Turkish monolingual general dictionaries have been tried to reveal. With this study, it has been aimed to contribute to the theoretical aspect of the lexicography which showed improvement in more application fields in Turkey.